B. 10. 778.

M. Paleologue

Tsaarirriik maailmasõjas

II

B. 10. 778.

TSAARIRIIK MAAILMASÕJAS

MARSELJEESIST INTERNATSIONAALINI

KAASAEGLASTE MÄLESTUSI POLIITILIS-ÜHISKONDLIKU JA SELTSKONDLIKU ELU ALALT PRANTSUSE REVOLUTSIOONIST TÄNINI

TOIMETUS:

AUG. OINAS, FR. PUKSOO, R. RÄÄGO, J. ULUOTS

I S A R I

M. PALÉOLOGUE

TSAARIRIIK MAAILMASÕJAS

II

1916—1917

EESSÕNA KIRJUTANUD
PROF. A. PIIP

ENSV R. Kirjandusmuuseum
E/ 8892
RAAMATUKOGU

K./Ü. „LOODUS", TARTU 1937

Käesolev teos on prantsuse algkeeles ilmunud pealkirja all: „LA RUSSIE DES TSARS PENDANT LA GRANDE GUERRE".

Tõlkinud J. Kurfeldt · Korrektuuri lugenud R. Nurkse · Kaanelehe joonistanud E. Kollom. Halfapaber A./S. Türi paberi- ja puupapivabrik.

Eesti Rahva Muuseum
1937. 1240
Arhiiviraamatukogu

Kirjandusmuuseumi
128041
Arhiiviraamatukogu

O./ü. „Ilutrükk", Tartu, 1937.

I PEATÜKK.

1. jaanuar — 23. veebruar 1916.

Serblaste taganemise „kirjeldamatu kannatuste tee". — Rasputin ja õigeusu kirik. — Inglise-Prantsuse vägi lahkub Gallipoli poolsaarelt. — Mõningaid iseloomustusi vene naisest. — Keiser Wilhelmi ja tsaar Ferdinandi pidulik kohtumine. — Peaminister Goremõkini lahkumine. — Uus peaminister Stürmer ja ta „merimõrtsukast" kaastööline Manuilov. — Rasputin ja Iliodor. — Melodraama *Ohrana*'s. — Keisri venna romaan. — Duuma avamine üllatusega. Jne.

Laupäev, 1. jaanuar 1916.

Serbia saadik Spalaikovitš külastab mind: ta ilme on ahastav, silmad hiilgavad palavikust ja pisaraist. Ta vajub masendatult tugitooli, mis ma talle pakun:

— Kas teate, ütleb ta mulle, — kuidas toimus meie taganemine, kas tunnete üksikasju?... See on kirjeldamatu kannatuste tee!

Ta on saanud täna hommikul mõningaid teateid traagilise rännaku kohta, mille Serbia sõjavägi teostas üle Albaania jäätunud Alpide, piitsutavate lumeiilide all, ilma peavarju ja toiduta, nõrkenud kannatustest, tuimenenud väsimusest, märkides teed enda taga katkestamatu laipade reaga. Jõudes lõpuks Šin Džini, Aadria mere ääres, leiab sõjavägi seal viimse katsumusena eest nälja ja tüüfuse.

Avan meie vahel kaardi. Spalaikovitš kummardub sellele ja näitab mulle kurva teekonna käiku:

— Nagu näete, ütleb ta, — läbisime sel teekonnal kõik oma rahvusliku elu etapid...

Tõepoolest, taganemine algas Belgradis, kus Peeter Karageorgievitš sundis türklasi, 1806. a., tunnustama teda Serbia vürstiks. Siis tuleb Kragujevats, vürst Miloš Obrenovitši asupaik Serbia autonoomia esimesil aastail; siis Niš, suure kuninga Stefan Nemanja kristlik linnus (Stefan Nemanja vabastas kaheteistkümnendal sajandil Serbia Bütsantsi võimu alt); siis Krujevats, mis oli pealinnaks märter-tsaar Lazar Brankovitšile, kelle pea 1389. a. Kossovo lahinguväljal sureva sultan Muradi silmade all maha raiuti; siis Kraljevo, kus Serbia autokefaalne kirik asutati kolmeteistkümnendal sajandil püha Sava poolt; siis Raška, serbia rahva esimene häll ja Nemanja vana lään; siis Üsküb, kus kuulus Dušan laskis end pühitseda 1346. a. „serblaste, kreeklaste, albaanlaste ja bulgaarlaste tsaariks ja isevalitsejaks"; siis Ipek, mille patriarhaat oli Türgi ülevõimu pika öö kestes rahvusliku teadvuse varjupaigaks.

Spalaikovitš lisandab:

— Kujutelge, milline pidi olema see taganemine, kõnelemata tuhandeist põgenikest, kes järgnesid meie sõjaväele. Kujutelge ...

Ja ärevusest tõttava häälega kirjeldab ta mulle vana kuningat Peetrit, kes on suremas, kuid mingi hinna eest ei taha jätta maha oma sõjaväge ja reisib härgadega veetaval suurtükivankril; vana vojevooda Putnik, niisama haige kui ta kuningas, on paigutatud kanderaamile; lõppeks pikk rongkäik munke, kes kannavad õlgadel kirikute relikviaid, sammumas päevad ja ööd läbi lume, küünal käes ja lauldes palveid.

— Kuid, ütlen ma, — see on ju epopoea, mis te mulle siin jutustate, see on kangelaslaul! ...

Neljapäev, 6. jaanuar 1916.

Minu informaatori L... teadete järgi, kel on lähedasi kokkupuuteid *Ohrana*'ga, on mitmesuguste sotsialistlike rühmade juhid, umbes kahe nädala eest, kogunenud salaja Petrogradi, nagu nad tegid juba möödunud aasta juulikuul. Salakoosolekut juhatas ka sel korral

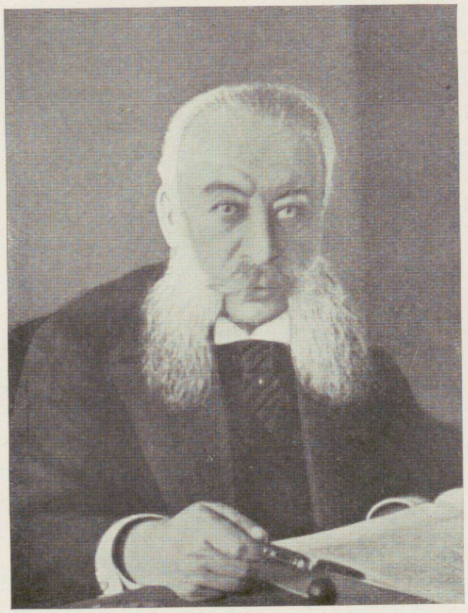

Kaks peaministrit maailmasõja ajalt.
Goremõkin (vasemal) ja Stürmer (paremal).

„*trudovik*'ude" esindaja Kerenski. Koosoleku peamiseks ülesandeks oli arutada revolutsioonilise tegevuse programmi, mille pagulasena Šveitsis viibiv „enamlane" Lenin oli hiljuti esitanud rahvusvahelisele sotsialistlikule kongressile Zimmerwaldis.

Kerenski poolt alustatud arutlused olevat lõppenud üksmeelse kokkuleppega järgmistes punktides: 1) Vene sõjaväe pidevad kaotused, korralagedus ja hooletus administratsiooni alal, hirmsad kuuldused, mis liiguvad keisrinna kohta, viimaks Rasputini skandaalid on tsaarivalitsuse masside silmis lõplikult diskrediteerinud. 2) Rahvas tunneb sügavat tülgastust sõja vastu, kuna ta ei mõista enam ei selle põhjust ega sihti. Nii ilmutavad varuväelased iga päevaga enam vastumeelsust rindele sõidu puhul; võitleva väe sõjaline väärtus kahaneb sel moel kiiresti. Teiselt poolt kuhjub lakkamatult majanduslikke raskusi, mis muutuvad üha tõsisemaks. 3) Nii on siis tõenäoline, et varem või hiljem on Venemaa sunnitud oma liitlased maha jätma ja eraldi rahu tegema. Seda halvem liitlastele! ... 4) Kui selle rahu sõlmib aga keiserlik valitsus, saab sest endastmõistetavalt tagurlik, monarhiline rahu. On aga vaja iga hinna eest demokraatlikku ja sotsialistlikku rahu.

Kerenski lõpetanud vaidlused järgmise praktilise lõppotsusega: „Niipea kui näeme saabuvat sõja lõpukriisi, peame kukutama tsaarivalitsuse, võtma võimu oma kätte ja teostama sotsialistliku diktatuuri."

Laupäev, 8. jaanuar 1916.

Rasputini ja tema salga mõjul kahaneb vene preesterkonna moraalne autoriteet päevast päeva.

Üks värskemaid juhtumeid, mis kõige enam solvas usklike tundeid, on tüli, mis tekkis möödunud sügisel piiskop Varnava ja püha sinodi vahel Tobolski peapiiskopi Joanni pühakskuulutamise asjus.

Veel kaks ja pool aastat tagasi Varnava polnud muud kui harimatu, paheline munk; siis tuli Rasputinil, ta lapsepõlvesõbral ja lõbusal seltsilisel Pokrovskojest, tuju

lasta tõsta ta piiskopiks. See ülendus, mille vastu püha sinod vahvalt võitles, avas suurte usuliste skandaalide ajastu.

Vaevalt asunud oma kõrgese ametisse, tuli kõrgeaulik Varnava mõttele luua oma piiskopkonnas palverännakukoht, mis teeniks ühtaegu kiriku pühasid huvisid ja oleks kasulik ka temale isiklikult. Palverändajaid voolab muidugi hulgana kokku, andeid samuti, sest imed ei jää tulemata. Rasputin oli kohe taibanud, milliseid häid tagajärgi sellest vagast ettevõttest võis loota. Ta arvas aga, et selleks, et imed saaksid veelgi kindlamad, rohkearvulisemad ja üllatavamad, oleks vaja muretseda vastsed pühakusäilmed, mõne uuema või, veel parem, mõne säärase pühaku omad, kes eriti seks puhuks kanoniseeritud. Oli ta ju sageli tähele pannud, et eriti uued pühakud armastavad näidata oma imettegevat võimu, sellal kui vanad ei näi tundvat sellest enam õiget lõbu. Need uued pühakusäilmed olid parajasti käepärast: see oli Tobolskis 1715. a. pühaduse kuulsuses surnud ülempiiskopi Joann Maksimovitši laip. Kõrgeaulik Varnava alustas viivitamatult pühakskuulutamise menetlust; kuid püha sinod sai teada kõigist asja telgitaguseist ja lükkas otsustamise edasi. Piikop ei hoolinud sellest ja kuulutas omaenda võimuga, kõigi reeglite kiuste, „jumala sulase ülempiiskop Joanni" pühaks; siis palus ta vahenditult keiserlikku kinnitust, mis oli vältimatuks ja lõplikuks formaliteediks iga pühakskuulutamise juures. Taas liigne kord laskis keiser end mõjutada keisrinna ja Rasputini poolt ja kirjutas ise alla telegrammile, mis teatas Varnavale kõrgeimast kinnitusest.

Rasputini kamp pühas sinodis hõiskas. Kuid enamus otsustas, et ta ei luba kirikuseaduste nii avalikku rikkumist. Protesteerijaid toetas kõigest jõust ülemprokurör Samarin, aus ja julge mees, keda tsaarile oli soovitanud Moskva aadel alatu Sableri järglaseks. Isegi keisrile sellest teatamata kutsus Samarin Tobolskist välja kõrgeauliku Varnava ja käskis teda oma dekreet tühistada. Piiskop keeldus otsustaval ja ülbel toonil: „Mul on ükskõik, mis ütleb või mõtleb püha sinod. Mulle jätkub kinnitustelegrammist, mille sain Tema Majesteedilt..."

Samarini algatusel määras püha sinod siis, et kirikuseadusi põlgav vaimulik tagandatakse piiskopiametist ja pagendatakse kuhugi kloostrisse. Kuid ka selleks oli vaja keiserlikku kinnitust. Samarin võttis vapralt ette muuta keisri meelt; ta pani selleks mängu kogu oma kõneoskuse ja energia, truuduse ja vagaduse. Nikolai II kuulas teda tüdinud ilme ja närviliste žestidega ning ütles lõppeks: „Mu telegramm piiskopile polnud võib-olla väga korrektne. Kuid mis tehtud, on tehtud. Ja ma oskan kõiki sundida oma tahet austama."

Nädal hiljem asendati ülemprokurör Samarin tundmatu ja orjaliku ametniku Aleksander Volžiniga, kes kuulus Rasputini sõprade hulka. Ja veidi hiljem püha sinodi esimees, kõrgeaulik Vladimir, Petrogradi metropoliit, kes oli käitunud ses tülis väga teenekalt, viidi üle Kiievisse, et loovutada esimene usuline amet riigis teisele Rasputini käsilasele, Georgia eksarhile, kõrgeaulikule Pitirimile.

Pühapäev, 9. jaanuar 1916.

Kummaliseks märgiks mõtteist, mis tavaliselt hõivavad vene vaimu, on meeldumus, millega kirjanikud harrastavad vanglate, sunnitöövanglate ja pagenduspaikade elu kirjeldamist. See teema on lähedane kõigile romaanikirjanikele; igaüks loeb oma kohuseks asetada mõni pateetiline avantüür kuhugi sunnitöövangla või Siberi karistusmaja süngesse raamistusse.

Alguse tegi Dostojevski, kandes oma isiklikud mälestused raamatusse, mis minu arvates on tema meisterteos — „Mälestusi surnud majast". Oma „Ülestõusmises" tutvustab Tolstoi meile halastamatu realismiga vangla ja sunnitööliste transpordi väikseimaid materiaalseid, administratiivseid ja moraalseid üksikasju. Korolenko, Gorki, Tšehhov, Veressajev, Andrejev, Dõmov jt. toovad omalt poolt lisa sesse koleduste muuseumi, mille piltide tagapõhjaks on Petropavlovski ja Schlüsselburgi linnused, Turuhhanski ja Jakutski haudsünged üksindused, Sahhalini jäised rannikud.

On tõenäoline, et enamus lugejaid ütleb endale sisemiselt: „Võib-olla satun minagi ühel päeval sinna.“

Laupäev, 15. jaanuar 1916.

Austerlased asusid tunaeile Cetinjesse, mille montenegrolased näivad olevat loovutanud neile väga meelsasti. Kindral B... teatab mulle seda uudist ja lisandab:
— See on taganemine, mis lõhnab äraandmise järgi!

Pühapäev, 16. jaanuar 1916.

Gallipoli evakueerimine Inglise-Prantsuse vägede poolt avaldas venelastele masendavat mõju. Kõigilt poolt kuulen üht ja sedasama märkust: „Nüüd on küsimus lahendatud: me ei saavuta iialgi Konstantinoopolit... Milleks siis veel jätkata sõda?“

Reede, 21. jaanuar 1916.

Bessaraabia rindel, Tšernovitsõst kirde pool, üritasid venelased uut ja kangekaelset pealetungi, mis võimaldas neile vallutada terve sektori Austria positsioone. See saavutus läks neile väga kalliks: 70 000 meest surnute ja haavatutena ja 5 000 vangi. Õnnetuseks on avalik arvamine muutunud palju tundlikumaks kaotustele kui edule.

Laupäev, 22. jaanuar 1916.

Pärast lõunasööki lähen vürstinna D... juurde, et veeta seal õhtu. Leian ta üksi oma buduaaris, kus lampide summutatud valgus elustab siin-seal pilte kaheksateistkümnendast sajandist, kujukesi, portselani, siidriiet, lakki, ahjuvarje, seinalühtreid, kandelaabreid, lauakesi, kogu sisustust leidlikus ja meeldivas stiilis, milline valitses Aleksander I ajal, prantsuse kunsti viimse õitsenguna. Seinal, vürstinna seljataga, ripub elegantne portree keisrinna Maria Feodorovnast, kroonitud hullumeelse keiser Pavel I romantilisest abikaasast... Vestleme. Vürstinna

D... elab pooleldi lahus oma abikaasast ja on veidi üle neljakümne aasta vana. Tal ei ole puudunud kogemused armastuse alal; ka ei puudu tal vaimu, loomulikku, tõsist ja elavat vaimu.

Kaudselt, ilma järjekindluseta ja nagu juhuslikkude mälestustena võtab ta mu ees lühidalt kokku juhtumused, mis on läbi elanud ta ise ja teised naised ta tutvuskonnas. Kui lahkun temast kesköö paiku, mäletan ta sõnadest umbes alljärgnevat.

„Vene naise juures süda on veel nõudlikum ja täitmatum kui meeled. Meid köidetakse vahel iharuse, kuid väga harva armastuse läbi...

Me oleme kirglikud, õrnad, meelad; me ei ole romantilised; see tähendab, meile piisab tunda seda, mis me tunneme, tarvitsemata lisandada sellele vähimatki literatuuri. Meil ei ole mingit arusaamist psühholoogilisest sõnarohkusest ja sentimentaalseist teooriaist, mis täidavad teie prantsuse romaane. Meie armastuskirjad on lihtsus ise. Pealegi oleme liiga laisad selleks, et kirjutada. Ja siis, me ei oska hästi kõnelda armastusest. Te mäletate vist imesteldavat stseeni, kus Anna Karenina tunnistab oma armastust Vronskile: *Selle asemel, et kõnelda, ta kinnistas temasse pilgu täis armastust ja vaikis...*

Me vaimustume väga kiiresti. Kerge on tekitada meis illusiooni... Mõni tühi-tähi uimastab ja võlub meid...

Abielulahutuste sagedus kõneleb meie kasuks. Kui armume mõnesse mehesse, siis usume alati, et see on jäädavalt...

Uudishimulikud?... Ojaa, me oleme uudishimulikud! Me tahaksime kõike näha, kuulda, teada, kõike proovida. Me otsime igalpool uusi nägusid, uusi elamusi, uusi ihasid...

Me ei ole iialgi täiesti ärkvel; me ei tea kunagi päriselt, mida me teeme või mis kellaaeg parajasti on... Me eksleme elus nagu varjud kuu all... Luuletaja Tjutševi sõnad on väga õiged: *meil on öised hinged...*

Igavus mürgistab me elu. Me jõuame kohe väsimuseni, küllastuseni, vastumeelsuseni, tülgastuseni...

Usklikud oleme vaid hooti, mõne suure õnne ootusel või suure õnnetuse ähvardusel. Siis ruttavad isegi kõige

vähem usklikud meie hulgast kirikusse ... ja seejärel — ennustaja juurde ...

Me tunneme end ikka olevat üle mehest, keda armastame. Ja mis me talle kõige rohkem ette heidame, on see, et ta meid ei valitse. Siis, parema puudumisel, me ei ole selle vastu, et ta meid toorelt kohtleb ...

Meil on alati enam julgust ja tahet kui me armastajail ...

Üldiselt võtame vastu oma languse suure siirusega; me ei püüa teda vabandada, me ei süüdista ...

Me unustame õige kiiresti ja täielikult. Enamiku jaoks meist see, mis on möödunud, on surnud või pigemini pole iial olnudki ...

Me oleme väga soojad ja püsivad sõpruses ...

Muusika aitab sageli kaasa meie hukutamiseks; kõnelen vaid vene ja mustlasmuusikast. Ta hellitseb meid me sügavaimas sisemuses; hüpnotiseerib ja mässib meid mingisse unelusse ja õnnestavasse lõtvusse, mis küündib uimani ... Uskuge mind või ärge uskuge, aga kinnitan teile, et mul oli sõbratar, kes laskis tulla mustlasmuusikante tuppa, mis asus selle kõrval, kus ta võttis vastu oma armsamat ...

Kui võtate voorimehe, kas olete tähele pannud, et kutsar algab alati sõitu täies galopis, isegi enne kui ta teab, kuhu te tahate sõita? Nii ka meie — kui asume mingile seiklusele, siis paneme kohe peale täie kiiruse, endalt isegi küsimata, kuhu me läheme. Muide, sel pole tähtsust; sest meie seiklused ei saavuta iialgi mingit sihti, ei vii meid iial kuhugi ...

Kõik me romaanid lõpevad pankrotiga. Naerame lõppeks alati oma unistuste üle ...

Ükski mees ei saaks anda meile seda, mida me ootame; sest me ei tea, mida me ootame, ja on väga tõenäoline, et seda pole olemaski ..."

Esmaspäev, 24. jaanuar 1916.

Bratianu alalised viivitused asetavad Rumeenia hädaohtlikku seisukorda. Ja tõepoolest, keskriigid hakkavad tarvitama tema suhtes ähvardavat tooni.

Vene saadik Bukarestis Poklevski käis Bratianule peale, et avaldagu oma kavatsused. Peaminister vastas talle:

— Vene sõjaväe rutuline saabumine Doonau suudmele oleks meile hädatarvilik, et katta meid bulgaarlaste pealetungi eest Dobrudžas.

Sazonov, kellelt neid üksikasju kuulsin, palus kindral Aleksejevit viivitamatult uurida seda küsimust.

Bratianu tagamõte on liigagi ilmne: ta tahab jätta venelaste ülesandeks peatada bulgaarlased, selleks et suunata kogu Rumeenia armee jõud Transilvaania, rahvuslike püüete objekti poole.

Kas suudab Vene staap uuesti koondada armee Bessaraabiasse? Ma kahtlen selles telefonikõneluse põhjal, mille Sazonov minu juuresolekul pidas sõjaministriga. Kindral Polivanov ei usu, et rindelt võiks ära võtta 150 000 või 200 000 mehe suurust armeed ja saata ta Moldaavia poole; Bukoviina ja Galiitsia väed on tegevad väga raskes operatsioonis; ei või mõeldagi sellele, et saata nad tahapoole, 600 kilomeetri kaugusele nende praegusest baasist.

Teisipäev, 25. jaanuar 1916.

Ma palusin Rumeenia saadiku Diamandi täna enda juurde einele ja kõnelen talle veel kord hädaohtudest, millistega on seotud ta sõbra Bratianu kahemõtteline käitumine:

— Kas siis härra Bratianu ei näe, ütlen ma talle, — et sellise käitumisega ta riskib sattuda veel halvematesse raskustesse? Eriti kui sõlmitakse lepingut venelastega, tuleb olla väga kindel, ettenägelik ja täpne. Kui mõtlen, et praegusel tunnil, Saksa ultimaatumi hoobi all, te pole isegi veel kavandanud sõjaväelist kokkulepet Vene staabiga, näib kogu te poliitika mulle mingi meeletusena.

— Te teate, et härra Bratianu umbusaldab väga venelasi. Ta ei taha siduda end nendega enne, kui viimsel tunnil. Ja selle tunni määrab tema ise, tema üksi.

— Kuid sellises määratus kriisis ei valitse keegi tundi!... Ja siis, kas kujutlete, et viimasel hetkel improviseeritakse sõjakäigu plaan, moonabaas, vedude kavastik?... Härra Bratianu umbusaldus venelaste suhtes on minu arvates õigustatud vaid ühes punktis, ja nimelt nende organiseerimisvõimetuses.

Diamandi vastab kaunis erutatuna:

— Jah, meie seisukord oleks kriitiline; sest oma 500 000 mehega ei suuda me kaitsta ühtaegu 500 kilomeetrit Doonaud ja 700 kilomeetrit Karpaate. Seepärast on tingimata vaja, et venelased varjaksid meid bulgaarlaste pealetungi eest Dobrudžas.

— Ma ei tea, millise otsuse teeb Vene ülemjuhatus; kuid ma tean juba, kindral Polivanovi sõnade järgi, et raudteede praeguses seisukorras Vene armee varustamine Doonau lõunapoolses osas näib võimatu.

Juba mõni päev tungivad sakslased Dvinski piirkonnas tugevasti peale. Venelased panevad hästi vastu ja saavutavad kohati isegi edu.

Kesknädal, 26. jaanuar 1916.

Sageli, kui mõtlen kõigele sellele, mis on arhailist ja mahajäänut, algelist ja vananenut Venemaa sotsiaalseis ja poliitilistes institutsioonides, ütlen ma endale: „Vaat kus oleks Euroopa, kui meil poleks olnud ei renessanssi, ei reformatsiooni ega prantsuse revolutsiooni!...“

Neljapäev, 27. jaanuar 1916.

Kindral Aleksejev uuris mitmesuguseid võimalusi, mis on Venemaa käsutuses, et tarbe korral toetada Rumeeniat. Ta jõudis järgmistele lõpptulemustele:

1) Kümne divisjoni suuruse Vene armee võiks määrata Rumeenia toetuseks.

2) Kaugus, vedude raskus, Rumeenia raudteede seisukord takistavad selle armee saatmist Doonaule, eriti piir-

Vene ministreid maailmasõja ajalt. I.

Ülal: Šuvajev (sõjamin.), Polivanov (sõjamin.). Keskel: A. N. Hvostov (sisemin.). All: vürst Štšerbatov (sisemin.), Samarin (sinodi ü.-prokurör).

konnas, mida kõige enam ähvardavad bulgaarlased, see tähendab lõuna pool Bukaresti.

3) Toetusarmee tuleks koondada Põhja-Moldaaviasse, nii et ta ähvardaks Austria-Saksa sõjavägede paremat tiiba; see koondamine teostuks küllalt kiiresti.

4) Peaks üritatama kohe energilist pealetungi kirde suunas, ühenduses pearindel alustatud operatsioonidega.

5) Rumeenia sõjavägi võiks niiviisi kasutada kogu oma jõu bulgaarlaste pealetungi tagasitõrjumiseks lõunas ja rinde kaitsmiseks Transilvaania poolt küljest.

6) On vaja, et üks Rumeenia staabiohvitser saadetaks rutuliselt Vene ülemjuhataja staapi, läbirääkimisteks sõjalise kokkuleppe aluste üle.

Reede, 28. jaanuar 1916.

Coburgi Ferdinand, Bulgaaria tsaar, ületas äsja iseenda häbematuses. *Qualis artifex!*

Kümne päeva eest saabus keiser Wilhelm Niši, kus tsaar Ferdinand korraldas talle gala-eine. Tõepoolest, eine oli pidulik, ja Niši — Konstantin Suure sünnilinna — valik tõstis veel tema ajaloolist tähendust. Ma ei imestu siis, et mineviku ausärale ja ajaloo hiilgusele nii tundlik Ferdinand mõnules tol päeval oma haiglases uhkuses.

Kuid valitseja, keda ma olen kuulnud nii palju kordi uhkustavat sellega, et ta oli Louis-Philippe'i lapselaps, püha Louis, Henri IV ja Louis XIV otsene järglane, kas ei võinud ta siis täiel määral, täie siseteadlikkusega täita oma poliitilist ja rahvuslikku kohust, teotamata oma suguvõsa päritolumaad?

Mures arvatavasti tulevaste ajalookirjutajate ja epigraafikute pärast, lõpetas Bulgaaria valitseja oma kõne tervisejoomisel lapidaarselt latinistliku lausega:

„Ave Imperator, Caesar et Rex, victor et gloriose. Ex Naissa antiqua, omnes Orientis populi te salutant, redemptorem, ferentem oppressis prosperitatem atque salutem. Vivas!"

Ferdinand hoolitseb nii elavalt selle eest, et valmistada juba nüüdsest peale materjale oma monumendi ja

kuulsuse jaoks. Teeksin endale seepärast etteheiteid, kui jätaksin teadmatuiks ta biograafidele mõningad dokumendid, mis heidavad pimestavat valgust tema hinge kaunidusele. Me nägime, kui rüütellik ta on edus: nüüd näeme, millisele julguse, uhkuse ja enesesalgavuse kõrgustele ta võib tõusta ebaõnnes.

See oli 1913. a. juulikuus. Teine Balkani sõda, tekkinud Coburgi auahne meeletuse läbi, oli lõppemas kohutava hävinguga. Kaotanud lõplikult kogu oma endiste võitude vilja, Bulgaaria sõjavägi tegi imesid, et päästa vähemalt veel rahvuslik iseseisvus. Niisama rabava kui ootamatu katastroofi ees pingutus kogu rahva jõud äärmuseni. Milline oli sel pühalikul tunnil kuninga moraalne hoiak? Kahtlemata tuksus ta süda niisamuti nagu ta rahva oma, sessamas ägedas, pingsas ja korrapärases rütmis ... Mõelda seda, tähendaks halvasti tunda teda!

Dokumendid, milledele ma vihjasin ja mis kannavad ta allkirja, näitavad meile, vastupidi, kuidas ta on hullunud hirmust, masendatud oma vastutavusest, kuis ta väriseb oma elu eest, veeretab oma vigade koormat oma riigimeestele, kindralitele, diplomaatidele, kõigile neile, kes pole suutnud mõista ta suurejooneliste kavatsuste geniaalsust, siis järsku püüab ta põgeneda, „pakib salaja oma kohvreid, et otsida peljupaika oma armsais Karpaatides", lõppeks purskab välja täiest kõrist kogu alatuse, mis leidus ta ülespuhutud ja kehkjas loomuses. Need ebatõenäolised dokumendid ilmutavad, muide, kunstniku kätt. Stiili järskuselt, kujutluste hoolimatult ja haavavalt ägeduselt sunnivad nad mõtlema Shakespeare'ile ja Saint-Simonile; kuid nad ei ärata seetõttu mitte vähem ääretut vastumeelsust ...

Kuid kes teab, kas viimne sõna, mille tulevik lausub Coburgi Ferdinandi kohta, pole mitte kaastundmuse väljendus? See mees võiduröömutseb täna. Kuid milline on ta lõpp? Koos „Nagu teile meeldib" nukra kangelasega ma ütleksin: „Milline on viimne stseen, mis lõpetab selle kummalise sündmusrikka loo?"

Last scene of all,
That ends this strange eventful history!

Pühapäev, 30. jaanuar 1916.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitši sõjavägi teeb imet Põhja-Armeenias. Läbi järskude ja jäiste mägede kaose ajab ta türklasi korratuses enda ees ja läheneb kiiresti Erzerumile.

Esmaspäev, 31. jaanuar 1916.

Iialgi ja üheski riigis ei ole avalik sõna olnud ega ole enam summutatud kui Venemaal. Tõesti, viimase paarikümne aasta jooksul on politsei oma karmust ajakirjanduse suhtes veidi pehmendanud; kuid ta on säilitanud kõik oma halastamatu valjude traditsioonid suuliste avalduste, konverentside ja kõnede vastu. Oma seisukohalt tal on õigus: venelased on võrratult enam tundlikud sõnale kui kirjale. Kõigepealt, see rahvas on kujutlusvõimeline; järelikult, ta tunneb alati vajadust kuulda ja näha neid, kes pöörduvad tema poole. Siis, üheksa kümnendikku elanikkonnast ei oska lugeda. Lõppeks, pikad talvised õhtud ja *mir*'i vaidlused on juba sajandeid harjutanud *mužik*'i suusõnalistes improvisatsioonides. Igal talvel on põllutööd täielikult seismas viis kuni seitse kuud, vastavalt piirkonnale. Talupojad on suletud oma *izba*'desse ja katkestavad suikumist ainult selleks, et lõputult arutella. *Mir*'i, see tähendab külakogukonna, nõupidamised, kus jagatakse hingemaid, määratakse kogukonnavarade, põllumaa, karjamaa, jõgede, järvede jne. kasutamist, pakuvad niisamuti *mužik*'ile sagedasi võimalusi pikalt-laialt kõnelemiseks. Nii seletub määratusuur osa, mida talupoja-koosolekute kõnelejad on etendanud kõigis agraarseis mässudes. Seda nähti Pugatševi ajal; seda nähti uuesti pikas kohalike mässude reas, mis eelnesid orjapõlve ärakaotamisele; lõppeks nähti seda uuesti ja kõige traagilisemal kujul 1905. a. rahutuste kestel; ja seda saadakse veelgi näha, seda enam, et talurahvamassid on kiiresti segunemas sotsialistliku ja revolutsioonilise proletariaadiga.

Venelastele heidetakse sageli ette nende lühinägelikkust. Tõepoolest, juhtub ühtelugu, et neid üllatavad nende tegude tagajärjed, et nad eksivad ummikuisse ja tõukuvad vastu sündmuste karmi loogikat. Ometi ei või öelda, et nad oleksid muretud tuleviku suhtes; vastupidi, nad mõtlevad sellele palju, kuid seda ette nägemata, sest nad ei näe teda. Nende kujutlusvõime on nii loodud, et ta ei joonista ega täpsusta iialgi piirjooni; ta tunneb mõnu vaid kaugeist ja hajuvaist horisontidest, ähmaseist, uduseist, ebamääraseist perspektiividest. Olgu olevikus või tulevikus, tõelisus ilmub neile vaid läbi unelma udu. Leian selleski kliima ja geograafia mõju. Kui kihutad reel mööda steppi ja lumi ümbritseb sind igast küljest, kuidas mitte kaotada seal orienteerumisvõimet, kui sa ei näe midagi enda ees?

Kesknädal, 2. veebruar 1916.

Peaminister Goremõkin on vabastatud oma ametist tervislikel põhjustel ja asendatud Boris Vladimirovitš Stürmeri — riiginõukogu liikme, endise ülemtseremooniameistri, endise Jaroslavli kuberneriga.

Goremõkin on tõesti nõrgestatud vanadusest (ta on kaheksakümne seitsme aastane), ja kui ta tähelepanu-, kriitika- ja ettenägelikkusevõimed on endised, siis puudub tal liiaks käsklustahet ja aktiivsust. Ta ei oleks tõesti mitte suutnud jõuliselt vastu astuda vaidlustele duumas, mis lähemal ajal kokku tuleb ja mis on otsustanud rünnata teda isiklikult ta tagurliku poliitika pärast.

Mul on sellest skeptilisest ja kavalast vanamehest kahju. Sisemiselt ta võis tunda vaid vähe poolehoidu liitude süsteemile, sellele üksikasjalisele ja pikaldasele tinglemisele Lääne-Euroopa demokraatlike riikidega. Osavate küsimuste järgi, mida ta asetas mulle vahel nagu möödaminnes, ma arvan, et ta ei liialdanud ei oma riigi jõudu, ei meie vastaste väsimust, ei võidu oletatavaid kasusid; kuid ta ei teinud sellest mingeid praktilisi järel-

dusi ja ma ei ole iial kuulnud, et ta oleks milleski takistanud välisministri lojaalset tööd.

Sellepärast Sazonov, kes ei sobinud Goremõkiniga hästi sisepoliitika alal, näis mulle täna hommikul väga tusane ta lahkumise pärast. Lausunud mulle väga tavalise ja täiesti ametliku ülistuse Stürmeri kohta, ta rõhutas põhimõtet, mille järgi Venemaal välispoliitika juhtimine kuulub välisministrile ja ainuüksi temale; ta lõpetas veidi kuival toonil:

— Välisminister peab andma aru ainult keisrile; diplomaatilisi asju ei arutelda iialgi ministritenõukogus ja peaminister ei tea neist mitte midagi.

Küsin temalt naerdes:

— Aga milleks te siis istute ministritenõukogus?

— Et avaldada oma arvamust küsimustes, mis seaduslikult alluvad nõukogule, see tähendab asjus, mis on ühised mitmele ministrile, ja nendes, mis keiser saadab nõukogule erilise otsusega, iialgi mitte sõja- ja diplomaatiaküsimustes.

Püüan saavutada temalt mõningaid täpsamaid teateid Stürmeri kohta, kuid ta tõmbub kõrvale, näidates mulle telegrammi, mille ta on saanud täna hommikul Bukarestist.

— Bratianu, ütleb ta mulle, — on avaldanud rahuldust teadaande üle, mille Poklevski talle kindral Alekseevi nimel tegi ja mis näib talle pakkuvat head alust läbirääkimisteks. Kuid ta on keeldunud saatmast Rumeenia ohvitseri Vene ülemjuhataja staapi, kartusest, et Saksamaa võiks sellest teada saada. Ta tahab, et kõnelused alustataks Bukarestis, meie sõjaväelise atašeega. Õieti tahab Bratianu ise juhtida läbirääkimisi. Kuid ma kardan, et see annab talle võimaluse asja pikale venitada.

Neljapäev, 3. veebruar 1916.

Sellal kui lahkub peaminister Goremõkin, erustatakse ka siseminister Aleksei Nikolajevitš Hvostov. Stürmer saab mõlema järeletulijaks.

Hvostovi lembusekaotus on otsene hoop Rasputinilt. Juba mõnda aega oli nende kahe isiku vahel käimas võitlus elu ja surma peale. Selle kohta jutustatakse kõige kummalisemaid ja fantastilisemaid lugusid; väidetakse nimelt, et Hvostov on tahtnud lasta tappa „Griška" ühe ustava agendi Boris Rževski poolt, ja salanõust on pidanud osa võtma ka Rasputini endine sõber ja nüüdne tigedam vaenlane, munk Iliodor, kes elab praegu Kristiaanias. Politseidepartemangu direktor Beletski, Rasputini käsilane, saanud salanõu tõendusi ja esitanud nad otse keisrinnale. Sellest tuligi ministri äkiline tagandamine.

Laupäev, 5. veebruar 1916.

Kolme päeva jooksul olen igalt poolt kogunud teateid uue peaministri kohta. Mingit rõõmu ma kuuldust küll pole tundnud.

Kuuskümmend seitse aastat vana, on see mees oma võimetelt allpool keskpärast: kehv mõistus, kitsarinnaline vaim, madal iseloom, kahtlane ausus, ei mingeid kogemusi ega arusaamist suurtest asjadest; siiski, küllalt leidlikkust ja andi kavaluseks ning meelitamiseks.

Ta on saksa päritolu, nagu osutab nimigi; see parun Stürmer, kes oli Austria valitsuse komissariks Napoleoni valve jaoks Püha Helena saarel, oli tema vanalell.

Ei ta isiklik väärtus, ei administratiivne minevik ega sotsiaalne asend määranud teda kõrge ameti jaoks, mis talle äsja usaldati ja mis kõiki üllatab. Ei, vaid ta nimetamine seletub, kui oletada, et ta valiti vaid tööriistaks, see tähendab just ta tähtsusetuse ja orjalikkuse tõttu. Seda valikut inspireeriti keisrinna *camarilla* poolt, ja keisri ees kaitses seda agaralt Rasputin, kellega Stürmer on lähedalt seotud. See tõotab meile õnnelikke päevi!

Esmaspäev, 7. veebruar 1916.

Stürmer valis oma kantselei ülemaks Manassevitš-Manuilovi. See skandaali tekitav valik on tähendusrikas.

Ma tunnen veidi Manuilovit, ja see asjaolu kurvastab väga ausat Sazonovit. Kuid kas on mul õigus mitte tunda Venemaa tähtsaima ajalehe *„Novoje Vremja"* teadeteosakonna juhatajat? Muide, me tutvus algas juba enne minu saadiku-ajastut. Nägin teda juba 1910. aasta paiku Pariisis, kus ta töötas *Ohrana* agendina, kuulsa Ratškovski käsualusena, kes oli Vene politsei juhiks Prantsusmaal.

Manassevitš-Manuilov on üks kummalisemaid isikuid. Juudi päritolu, elava ja kavala vaimuga, armastades laia elu, naudinguid ja kunstiesemeid, ilma igasuguse südametunnistuseta, ta on ühtaegu nuuskur, spioon, õnnekütt, petis, valemängija, võtsija, kakleja.

Viimaste aastate kestes ta on võtnud osa *Ohrana* mõnedest ilusaist vägitegudest, sest see „merimõrtsukas" evib seikluskirge ja tal ei puudu julgus. 1905. a. jaanuarikuus oli ta ühes papp Gaponiga peamisi ässitajaid tööliste meeleavaldusele, mis pakkus võimudele ettekääande veriseks hukkamiseks Talvepalee väljakul. Mõni kuu hiljem leitakse tema käsi olevat segatud pogrommide ettevalmistusse, mis rüüstasid juudi-linnajaod Kiievis, Aleksandrovskis ja Odessas. Lõppeks on see tema, kes 1906. a. aprillikuus võtnud enda peale ülesande lasta tappa Gapon, kelle lobisemine muutus kompromiteerivaks *Ohrana*'le.

Mõne aja eest õnnestus tal kindlustada omale keisrinna lembus, tänuks Rasputinile osutatud rohkete teenete eest.

Kui palju põhjuseid Stürmeri usalduseks! . . .

Teisipäev, 8. veebruar 1916.

Riietatud ilusasse pikk-kuube, juuksed pumatiga võitud, kõnnak tähtis, tuleb Manuilov minu juurde visiidile. Uhke rõõm särab ta lurjusenäol. Võtan teda vastu kogu lugupidamisega, mida nõuab ta uus seisukoht.

Ta kõneleb mulle ametist, mida asub täitma Stürmeri juures; loendab meeldumusega oma ülesandeid, et lasta mul tunda nende tähtsust, mis on liigagi tõeline. Uhkeldades väljendab ta järgmise aforismi:

Proua von Wulfert on niisama arukas kui kaval ja visa. Ta juhtis oma asja meisterliku osavusega. Kõigepealt ta lahutus Wulfertist, seejärel sai ta lapse. Siis, hoolimata keisri noomitustest, teatas suurvürst avalikult, et on otsustanud temaga abielluda.

1913. a. juulikuul mõlemad armastajad asusid Berchtesgadenisse, Ülem-Baieri ja Tirooli piiril. Ühel hommikul sõitsid nad täiesti ootamatult Viini, kuhu juba enne oli siirdunud üks nende usaldusmees. Serbia valitsus pidas tol ajal Austria pealinnas ülal väikest õigeusu kirikut, mis oli määratud Serbia kodanikele. Tuhande krooni eest nõustus papp sooritama rutulise ja salajase laulatuse.

Berchtesgadeni tagasipöördumise järele teatas suurvürst asjast keisrile. Nikolai II viha oli hirmus. Piduliku manifestiga ta võttis vennalt võimalikud regendiõigused, mis ta oli talle lubanud *tsezarevitš*'i sündimise ajal. Senati poolt kinnitatud ukaasiga määras ta venna peale selle veel eestkostmise alla, nagu tehakse alaealiste või vastutusvõimetutega. Lõppeks keelati talle riigi piirides viibimine.

Ometi tuli paratamatult teha mõningaid järeldusi teostunud faktist ja, näiteks, anda mingi nimi sellele, kes oli nüüdsest peale jumala ees suurvürst Mihhail Aleksandrovitši naine. Kuna ta abielu oli vaid morganaatiline ja jättis ta väljapoole keiserlikku perekonda, ei võinud Natalja Sergejevna pretendeerida Romanovi ülevale nimele; ta võttis siis „krahvinna Brassovi" nime, ühe suurvürstile kuuluva mõisa järgi; keiser nõustus isegi kinnitama „krahv Brassovi" nime oma vennapojale.

Kuldses maapaos korraldas abielupaar omale äärmiselt mõnusa elu, mis jagunes Pariisi, Londoni, Engadeni ja Cannes'i vahel. Nii sobis kõik Natalja Sergejevna soovidega.

Sõja puhkemisel said nad loa Venemaale tagasi tulla ja suurvürst määrati ühe kasakabrigaadi ülemaks. Ta sõdis vahvasti. Kuid ta tervis, mis oli alati olnud nõrk, halvenes kiiresti, nii et ta pidi vahetama tegevteenistuse mingi ebaolulise inspektsiooni vastu, mis võimaldas tal viibida kord Gatšinas, kord Petrogradis.

Räägitakse, et krahvinna Brassov töötab selleks, et muretseda mehele revanši teisel alal. Auahne, osav, vaba igasuguseist südametunnistuse kahtlusist, osutab ta viimasel ajal poolehoidu kõige vabameelsemaile vaadetele. Tema külaliskonda, nii kitsas kui see ongi, kuuluvad sageli vasempoolsed rahvasaadikud. Õueseltskonnas süüdistatakse teda juba tsarismi reetmises: ta on sellest vaimustatud, sest see kriipsutab alla ta seisukohta ja valmistab ette ta populaarsust. Ta emantsipeerub üha enam ja kõneleb üllatavalt julgeid sõnu, mis igaühele teisele peale tema läheksid maksma kakskümmend aastat Siberit...

Pühapäev, 13. veebruar 1916.

Kasvav soosing, mida keisrinna ilmselt osutab Stürmerile, ja usaldus, mida kingib talle keiser, põhjustavad pühas sinodis alatist elavat käärimist. Kogu Rasputini ringkond juubeldab. Metropoliit Pitirim, piiskopid Varnava ja Isidor tunnevad end juba kiriklikkude valitsejatena; nad kuulutavad peatset ja põhjalikku puhastust kõrgemas preesterkonnas, see tähendab kõigi prelaatide, kloostriülemate ja arhimandriitide kõrvaldamist, kes keelduvad veel kummardumast Pokrovskoje müstilise erotomaani ees ja näevad temas valekristust. Tagandamise nimestikud käivad juba mitu päeva ringi, isegi nimestikud väljasaatmiste jaoks kaugeisse Siberi kloostreisse, kust ei tulda tagasi.

Ja hosianna lauldakse ka „kiriku emade", krahvinna Ignatjevi ja proua Golovini juures!

Eile ütles mulle endine minister Krivošein, lohutamatult kurvana ja tülgastununa:

— Lihtsalt jäle, mis sünnib ja mida ette valmistatakse. Püha sinod pole veel iial nii madalale langenud!.. Rahva sees tahetakse hävitada igasugune lugupidamine usu vastu, igasugune usk... Mis jääb varsti õigeusu kirikust järele? Päeval, millal hädaohus olev tsarism tahab toetuda temale, ta ei leia enam midagi eest... Ka mina hakkan uskuma, et Rasputin on valekristus...

Mõne päeva eest laskis suurvürstinna Maria Pavlovna mulle teatada, et talle meeldiks saatkonnas „intiimselt" lõunastada. Kutsusin ta täna õhtuks, samuti ka härra ja proua Sazonovi, sir George ja lady Georgina Buchanani, kindral Nikolajevi, vürst Konstantin Radziwilli, lady Sibyl Grey, Dimitri Benckendorffi, krahv Saint-Sauveuri ja oma ametnikud.

Vastavalt keiserliku õukonna kombeile ootan ma suurvürstinnat trepijalal, kus pakun talle käsivarre. Sellal kui sammume üles, salongide poole, ta ütleb mulle:

— Olen õnnelik, et viibin Prantsuse saatkonnas, see tähendab Prantsuse territooriumil. Mind on juba ammu õpetatud Prantsusmaad armastama. Ja sestsaadik olen alati evinud usku temasse ... Tänapäeval ei tunne ma mitte enam ainult sõprust teie isamaa vastu, vaid imetlust ja austust.

Vahetanud mõned sõnad teiste külalistega, suundume söögitoa poole. Sõbraliku tooniga ja toetudes mu käsivarrele, sosistab suurvürstinna mulle kõrva:

— Tänan teid, et olete ümbritsenud mind nii meeldiva seltskonnaga. Sazonovi, Buchanani ja teiega tunnen end täiesti usalduslikus õhkkonnas. Ja mul on niisugune vajadus selle järele! .. Veedan kindlasti oivalise õhtu.

Laua juures puudutame mitmesuguseid aktuaalseid kõneaineid, välja arvatud poliitika. Siis räägib suurvürstinna mulle oma heategevaist ettevõtteist, mis on loendamatud: ambulantsid, sanitaarrongid, põgenikekodud, pimedate ja vigaste kutsekoolid jne.; ta pühendab end sellele niisama suure innu kui arukuse ja südamlikkusega. Seejärel usaldab ta mulle projekti, mille ta on koostanud Keiserliku Kunstide Akadeemia presidendina:

— Tahaksin kohe pärast sõda korraldada Pariisis vene kunstinäituse. Meie kirikuis leidub aimamatuid maali- ja kullasepakunsti aardeid; võiksin näidata teile keskaja ikoone, mis on niisama ilusad ja liigutavad kui Giotto freskod. Paneksime välja ka oma talupoegade

dekoratiivkunsti tööd, need *kustarnõje veštši,* mis annavad tunnistust meie rahva nii omapärasest ja mitmekesisest maitsest. Esialgu hoian oma ideed endale; pealegi pole õige aeg tema jaoks. Kuid ma ei viivita liiga kaua tema tutvustamisega publikule. Kurjad keeled ütlevad kindlasti, et ta on enneaegne; kuid ta näitab vähemalt, et ma ei kahtle meie võidus...

Pärast lõunasööki on tal pikem omavaheline kõnelus Buchananiga; seejärel teeb ta märgi Sazonovile, kes võtab istet tema kõrval.

Sazonov tunneb suurvürstinna Maria Pavlovna suhtes lugupidamist ja poolehoidu; ta peab teda julgeks, kõrgehingeliseks ja otsustusvõimeliseks. Ta väidab, et suurvürstinnal pole iial juhust olnud näidata oma võimeid, ja seletab tema petkutusi teise järgu osadega, milledele ta on alati surutud. Ühe korra ta läks isegi nii kaugele, et ütles mulle: „Tema oleks pidanud olema meie keisrinna! Võib-olla oleks ta alustanud oma valitsejanna-ametit keskpäraselt; kuid see oleks hakanud talle meeldima, ta oleks hästi mõistnud oma kohuseid ja oleks nende täitmises vähehaaval täienenud."

Jälgin kaugelt nende jutuajamist. Suurvürstinna kuulab tõsise tähelepanuga, mida hetketi muudab rõõmsailmelisemaks kunstlik naeratus. Sazonov on nii närviline temperamendilt, nii otsene ja siiras oma sõnades ega oska valitseda oma nägu ja liigutusi. Nii et juba üksinda ta silmade hiilgusest, näojoonte tõmbusest ja sõrmede mänglemisest põlvel ma aiman, et ta puistab välja suurvürstinna ees kogu kibeduse, mis tal südamel.

Sellal kui ta loovutab oma koha lady Georgina Buchananile, astub esile Lüürilise teatri lauljanna preili Bryan, kel on väga puhas ja kaunikõlaline sopran. Ta laulab meile Balakirevi, Massenet', Fauré ja Debussy laule. Palade vaheajal vesteldakse hoogsalt suurvürstinna ümber.

Tee serveerimise ajal lähenen Keiserlikule Kõrgusele. Ettekääande all vaadelda saatkonna gobelääne laseb ta end juhtida läbi salongide. Ta peatab mu imeilusa „Mardohhai triumfi" ees.

— Istume, ütleb ta mulle kurvalt. — Kõik, mis

Sazonov mulle äsja rääkis, on kahetsemisväärne; keisrinna on meeletu ja keiser pime; kumbki ei näe ega taha näha, kuhu neid viiakse.

— Kas pole siis mingit abinõu avada nende silmad?

— Ei mingit.

— Ja leskkeisrinna?

— Veetsin hiljuti kaks tundi Maria Feodorovna juures. Võisime vaid koos kurta.

— Miks ta ei kõnele keisriga?

— Mitte et tal puuduks julgus või tahe. Kuid parem on, et ta hoidub sellest... Ta on liiga otsekohene, liiga kergesti ärrituv. Niipea kui ta hakkab manitsema oma poega, ta ägestub ja ütleb vahel otse vastupidist sellele, mis ta tahab öelda; ta solvab ja alandab keisrit. Siis hakkab keiser tõrkuma ja tuletab oma emale meelde, et tema on keiser. Nad lahkuvad riius.

— Niisiis Rasputin on ikka veel au sees?

— Rohkem kui kunagi.

— Kas arvate, armuline proua, et liit on hädaohus?

— Oh ei! Keiser jääb liidule alati truuks, garanteerin seda teile; kuid ma kardan, kas me mitte ei lähe vastu suurtele sisemistele raskustele. Ja paratamatult kannatab selle all meie sõjaline tegevus.

— Teiste sõnadega — Venemaa ei salga küll otse maha oma allkirja, ei täida aga kõiki liitlase kohuseid. Millist kasu võib ta niisugusel juhtumil sõjast loota? Rahutingimused sõltuvad paratamatult sõjalistest tagajärgedest. Kui Vene väed ei suuda jätkata oma jõupingutusi lõpuni ja äärmise energiaga, siis on lausa maha visatud määratud ohvrid, milliseid kannab vene rahvas juba kakskümmend kuud. Mitte ainult, et Venemaa ei saa Konstantinoopolit, vaid ta kaotab Poolamaa ja võibolla veel teisigi maa-alasid.

— Seda ütleski Sazonov mulle äsja.

— Millises meeleolus leidsite ta olevat?

— Leidsin ta kurvana, murelikuna ja õige ärritatuna vastuseisust, mida ta leiab mõnede kolleegide poolt. Kuid, tänu jumalale, ta ei ilmutanud vähimatki julgusetust. Vastupidi, ta on täis indu ja kindlameelsust.

— Tal on suuremeelne hing ja auväärne iseloom.

— Vastuseks võin teile kinnitada, et ta tunneb suurt poolehoidu Buchananile ja teile. Ta sobib nii hästi teie mõlemaga!... Kuid aeg jääb juba hiliseks, mu armas suursaadik; pean lahkuma teist ja teie külalistest.

Pärast jumalagajättu pakun talle käsivarre, et saata ta vestibüüli. Laskudes alla trepist, ta aeglustab sammu, et öelda mulle:

— Astume nähtavasti ebasoodsasse, isegi hädaohtlikku ajajärku, mida ma tundsin lähenevat ammu. Mul pole suurt mõju ja mitmel põhjusel olen sunnitud valjule tagasihoidlikkusele. Kuid ma puutun kokku paljude inimestega, kes teavad, ja mõnede teistega, keda vahel kuulda võetakse. Ses ulatuses aitan teid nii palju kui vähegi minu võimuses. Lootke minule.

— Tänan südamest Teie Keiserlikku Kõrgust.

Kesknädal, 16. veebruar 1916.

Probleemide hulgas, mida sisepoliitika veeretab ette vene riigimeestele, on võib-olla pakilisemaid, kuid ei ole keerukamaid ega raskemaid kui agraarprobleem ja töölisküsimus. Mul on olnud viimasel ajal juhust kõnelda neist väga paljude meelsuselt erinevate ja väga mitmesuguseist ringkondadest pärit isikutega, nii endise põllutööministri Krivošeini, endise pea- ja rahaministri Kokovtsevi, suurmaaomaniku krahv Aleksei Bobrinski, duuma esimehe Rodzjanko, suure metallurgi ja rahandusmehe Putilovi, „kadettide" esindaja Šingarevi ja teistega. Allpool mõningaid peamõtteid, mis järelduvad me kõnelustest:

1906. a. 22. novembri kuulsa ukaasiga väljakuulutatud agraarreform likvideeris kaunis õnnelikult endise maakorraldusviisi, mille vead ja puudused muutusid iga päevaga karjuvamaiks. Reformi algataja Stolõpin pidas *mir*'i, see tähendab kogukonna-omandust vene talupoja vaesuse, pimeduse, füüsilise ja moraalse viletsuse oluliseks põhjuseks. Tõepoolest, ei oska kujutella sellist maakasutamisviisi, mis oleks suuremas vastuolus agronoomiliste seadustega, vähem soodus individuaalse ener-

gia ja algatusvõime arenemisele. Lahutada kogukonna ühisvarad, korraldada maajagamine osaliste vahel, luua nii vähehaaval mingi iseseisvate talupoegade seisus — selline oli Stolõpini kava. Senini olid autokratismi kaitsjad *mir*'is alati näinud puudutamatut dogmat, kaitsevalli revolutsiooni vastu ja üht sotsiaalse korra ajaloolistest põhialustest. 1905. aasta agraarne mäss purustas selle doktriini. Kuid ühisomanduse põhimõte, millel baseerub *mir*, on sajandite kestel kasvatanud talupojas veendumuse, et maa ei kuulu kellelegi, või pigemini, et jumal varub teda nendele, kes teda harivad. Peale selle on maalapikeste võrdsus ja perioodilised jagamised *mir*'i liikmete vahel *mužik*'il alatiselt tunda lasknud talle määratavate *nadel*'ide piisamatust; sellest tuleneb järeldus, et riigil on kohuseks suurendada nende pindala mõisamaade sunniviisilise tagasiostu, kui isegi mitte kiriku ja kroonu maade võõrandamise teel. Võib aimata, kuidas oskavad kasutada neid vaateid agraarsotsialismi juhid Tšernovid, Leninid, Rožkovid, Kerenskid. Kui sündmuste käik ja sõja tulemus lubavad kohaldada 1906. a. reformi veel umbes tosin aastaid; kui Venemaa rahanduslik seisukord võimaldab suuresti laiendada talurahva põllupanga operatsioone, milline on vahendajaks müüja *barin*'i ja ostja *mužik*'i vahel; kui, lõppeks, teatud riiklike abinõudega suurmaaomanikke ergutatakse müüma vabatahtlikult osa oma maadest, — siis on suur- ja keskmaapidamine päästetud. Muidu sotsialistlikud utoopiad vallutavad üha enam talupoja lihtsa ettekujutuse.

On juba palju süsteeme, mis tõotavad luua talle õnne. Kombinatsiooni, mida praegu esitab duuma „*trudovik*'ude" rühm, võib formuleerida järgmiselt: kogu maatagavara koondamine üheks rahvuslikuks fondiks, mis tuleb jagamisele kõigi põllumeeste vahel, kes töötavad oma kätega. Et hinnata selle kombinatsiooni tegelikku väärtust, jätkub mõnedest arvudest. Kõneldes ainult Euroopa-Venemaast, arvatakse, et riiklik maa-tagavara tuleb hinnata umbes kahesajale miljonile hektaarile; et on ligikaudu kakskümmend viis miljonit perekonnapead, kes saaksid osa jaotusest; et oleks vaja alatist 300 000-pealist maamõõtjate väge, kes koostaks katastri ja

piiristamisplaanid; et geodeetiline töö ei kestaks vähem kui viisteist aastat, sest lumi ja sulailm teevad igasuguse mõõtmise võimatuks umbes viie kuni kuue kuu kestel aastas; et selle viieteistkümneaastase vaheaja jooksul elanikkonna loomuliku juurdekasvu läbi „perekonnapeade" arv tõuseks umbes kolmekümnele miljonile; et järelikult jagamise esialgsed alused tuleksid täielikult muuta. Nii siis, maade täielik jagamine võiks viia ainult lahendamatule segadusele, kohutavale riisumise, hävituse ja anarhia kriisile.

Töölisprobleem ei näi vähem murettekitavana. Vene tööstus on arenenud harukordse kiirusega. Arvatellakse, et enne 1861. a. oli riigis 4300 tehast ja vabrikut; 1900. a. oli neid juba 15 000 ja tänapäeval on neid üle 25 000. Tööliste aineline ja moraalne seisukord on sellest hoolimata väga vilets. Kõigepealt, enamik neist ei oska ei lugeda ega kirjutada, milline asjaolu vähendab tunduvalt nende tootmisvõimet. Siis, iga päevaga suureneb talupoegade arv, kes põgenevad maalt, et otsida endale tegevust linnas. Seeläbi tekkiva tööliste juurdevoolu tagajärjeks on palkade püsimine madalal tasemel, mis ei võimalda töölisele muretseda endale kõige hädavajalisematki toidu, korteri ja riietuse alal. Teiselt poolt, masinaasjanduse laienemine, vähendades lihastejõu väärtust, juhib sageli ettevõtte omanikku asendama meeste tööd naiste ja laste tööga. Sotsiaalselt kajastub see töölisperekonna hävingus, kuna ei ole enam kedagi kodukolde ääres. Seda üldist, iseendast juba küllalt kurba olukorda halvendavad veel kõik eksimused, vead ja kogu ülekohus, mida keiserlik bürokraatia lakkamatult toimib proletariaadi suhtes. Töölispoliitika alal on vene seadusandluse põhimõtteks ja ideaaliks riik-saatus. Tegelikult on see riik-politseinik. Tsarismi ametnikud peavad end loomulikeks ja absoluutseiks vahekohtunikeks kapitali ja töö vahel tekkivais kokkupõrkeis. Viis, kuidas nad teostavad oma vahekohtulikku võimu, põhjustab töölistes tumedat viha, alalist mõtet võitlusest, mässust ja hävitusest. Ühelgi maal ei ole streigid nii sagedased ega ägedad. Kuid see, mis on täiesti eriomane Venemaale ja mis on võib-olla valitsuskorra halvim viga, — see on provokaa-

toriosa, mida politsei etendab streikides. See süsteem on väga vana; kuid oma täie tugevuse saavutas ta alles umbes tosina aastate eest, alates kuulsa Plehwe ministriks-olekust, kes tapeti 1904. a. Õudne *Ohrana* peab ülal tööstuskeskustes arvukat nuuskurite hulka, mitte selleks, et valvata revolutsioonipartei üle, vaid et hoida teda peos, toita teda ja parajal juhul lasta teda teotseda. Niipea kui kodanluse või duuma „konstitutsionalistid-demokraadid" tõstavad liiaks häält, niipea kui keiser ilmutab mõnd arglikku ja nõrka vabameelsusehoogu, — kohe puhkeb märatsev streik. Revolutsioonitont ilmub hetkeks taevale verise valguse kumas. Kuid seal ongi juba kasakad. Kõikjal pannakse jälle kord valitsema. Jälle korraks on *Ohrana* päästnud isevalitsuse ja seltskonna ... enne kui ta hävitab nad lõplikult ...

Neljapäev, 17. veebruar 1916.

Ei ole ühtki tsiviliseeritud maad, kus naise sotsiaalne seisukord oleks nii vilets ja mahajäänud kui vene külas. Ses suhtes on kõik andmed üksmeelsed. Kõik romaanikirjanikud, kes on kujutanud maaelu, kirjeldavad, kuidas talunaine on harilikult koormatud raskeimate töödega, orjastatud oma majapidamises, väsitatud raseduste ja haigustega, kannatab halvimat kiimalust, alatist sõimu ja saab vähimalgi ettekäändel armutult peksta. Nende kirjelduste üldist täpsust kinnitavad äärmised vägivalla ja kiimaluse juhtumid, mida registreerib kohtukroonika.

Seksuaalne kõlblus on külades väga madal. Perekonnapea, *domohozjain*, anastab endale jultunult kuninglikke õigusi kõigi naiste üle, kes elavad ta katuse all. Talveööde pikkus, valguse puudus, elamute kitsus ja neis asujate läbisegi-olek soodustavad kõige jõledamat porduelu. Ei ole midagi tavalisemat kui verepatt *domohozjain*'i ja *snohha*, ta minia, vahel, kui noor abikaasa on sõjaväeteenistuses või töötab linnas. See konkubinaat on isegi nii levinud, et on olemas erisõna tema äratähendamiseks: *snohhatšestvo*. Loti ja ta tütarde, Ruubeni ja Baali, Amoni ja Thamari piiblilised häbiteod kestavad

izba'de hämaruses hoolega edasi. Vähemalt ses suhtes on *mužik*'ide kombed jäänud patriarhaalseiks.

Linnaprostitutsiooni statistika annab iseloomustava tõenduse maa demoralisatsioonist. Kõnelesin sellest küsimusest hiljuti tubli proua Narõškiniga, õuedaamiga, kes on pühendunud kõlbelisele propagandale naistevanglates ja juhatab mitut seltsi vabastatud naisvangide, vallaliste emade, meeltparandavate lõbunaiste jne. hoolekande alal. Ta ütles mulle kurva ilmega:

— Kas suudaksite uskuda, et see on peamiselt maa, mis toidab me linnade roiskust?... Petrogradis, Moskvas, Kiievis, Nižni-Novgorodis, Odessas on enam kui pool, vahel kolm neljandikku prostitueerituist talunaised, ja peagu alati noored tüdrukud, tütarlapsed, keda nende vanemad ise viivad lõbumajapidajannade juurde...

Küsisin mõningaid täpsamaid andmeid politseiülemalt. Ta vastas mulle:

— Ma ei tea teile täpsalt öelda prostitutsioonist elatuvate naiste arvu Petrogradis, sest enamik neist hoidub kõrvale registreerimisest ja peab oma ametit salaja või ajutiselt. Kuid ligikaudu peab neid olema umbes nelikümmend tuhat, milledest vähemalt 50 iga 100 hulgast on maanaised. Üldiselt algavad nad väga noorelt, vaevalt abieluealistena. Vanuselt suur enamus registreeritud või hulkuvaid tänavatüdrukuid ei ületa kahtkümmend nelja aastat. Harilikult nad ei pea kaua oma rasket ametit. Kahekümneviienda eluaasta paiku nad lähevad tagasi oma koduküla, et abielluda, või astuvad töölistena kuhugi vabrikusse. Need pääsevad veel kergesti. Kuid väga paljud hukkuvad päästmatult alkoholi, süüfilise või tiisikuse läbi...

Esmaspäev, 21. veebruar 1916.

Suurvürst Nikolai Nikolajevitš jõudis eile Erzerumi, kus teda kindral Judenitš vastu võttis.

Erzerumi kaotus maksab türklastele 40 000 meest tapetutena või haavatutena, 13 000 vangilangenutena, 323 kahurit ja 9 lippu.

Venelased on nüüd Armeenia peremehed.

Pärsias, lõunapoolses Kurdistanis avab Kermanšahi varstine vallutamine neile tee Bagdadi.

Teisipäev, 22. veebruar 1916.

Riigiduuma asus täna jätkama oma tööd.

See jätkamine oli Goremõkini poolt nii mitu korda edasi lükatud, et avalik rahulolematus muutus ähvardavaks.

Keiser tundis seda ja mõistlikkuse instinkt, mis asendab tal poliitilist haistu, oli sisendanud talle isegi õnneliku mõtte. Ta läks isiklikult Tauria paleese istungjärku avama.

See otsus oli tehtud eile õhtul ja hoitud salajas kuni viimse minutini. Alles kell üks paluti liitriikide saadikuid telefoni teel ilmuda Tauria paleesse *täpsalt kell kaks*, ilma et meile oleks nimetatud mingit põhjust.

Rahvaesinduse sisseseadmisest saadik Venes see on esimene kord, et keiser tuleb duumase. Varem, vastupidi, rahvaesindajad käisid tervitamas tsaari Talvepalees.

Saabun samal ajal kui õukonna sõidukid.

Suures sammastiksaalis, kus Potemkin kunagi hämmastas Katarinat oma hiilgavate pidudega, on püstitatud altar õnnistamispalvete lugemiseks. Rahvasaadikud on kokkusurutud ridades koondunud selle ümber. Publik on lahkunud koosolekusaali tribüünidelt ja tungleb esimese majakorra ringrõdul.

Niipea kui keiser läheneb altarile, algab usundlik talitus oma imeliste lauludega, kord nii laiade ja vägevatega, kord nii puhtate ja õhulistega, lauludega, mis kirjeldamatult tõlgendavad õigeusklikku müstitsismi ja slaavi tundlikkuse ääretut igatsust.

Sügav erutus valitseb kõiki. Tagurlikus erakonnas, absoluutse autokratismi kaitsjate hulgas, vahetatakse vihaseid või jahmunud pilke, nagu oleks keiser, jumala äravalitu, issanda salvitu, toimimas mingit pühaduserüvetust. Vasempoolseis erakondades, vastupidi, on näha helkjat ja värisevat rõõmu. Paljudel nägudel näen hiil-

gavat pisaraid. Sazonov, kes seisab mu kõrval, palvetab sügava hardusega, sest tema on etendanud tähtsat osa käesolevas toimingus. Sõjaminister kindral Polivanov, kelle vabameelseid kalduvusi ma tunnen, sosistab mulle kõrva:

— Kas tunnete selle vaatemängu kogu tähtsust ja ilu?.. See on pühalik tund Venemaale; see on uus aegkond, mis algab ta ajaloos.

Kaks sammu mu ees seisab keiser. Tema taga ta vend, suurvürst Mihhail Aleksandrovitš, siis õueminister krahv Fredericks, adjutant polkovnik Svetšin ja keiserlikkude losside komandant kindral Vojeikov.

Keiser kuulab palveid ja laule oma hariliku vagadusega. Ta on väga kahvatu, peagu läbipaistva näoga. Ta suu tuksleb iga hetk, nagu pingutaks ta end midagi neelama. Alistudes oma harilikule närvilisele kombele ta tõstab enam kui kümme korda parema käe kaela juurde; vasem käsi, mis hoiab kindaid ja mütsi, tõmbleb ühtelugu: ta ärritus on ilmne. 10. mail 1906. a., kui ta avas Talvepalees esimese duuma istungjärgu, arvati, et ta minestub, nii ahastav ja kooljalik nägu oli tal.

Kuid palved on lõppenud, preestrid lahkuvad.

Keiser lausub siis mõned isamaalised ja üksmeelsuse sõnad:

— Olen õnnelik viibides teie seas, oma rahva keskel, kelle esindajad teie olete, ja ma palun jumala õnnistust teie tööle. Usun kindlasti, et oma raskes töös, milles olete vastutavad isamaa ja minu ees, te kasutate kõiki oma kogemusi, kogu oma kohalike olude tundmist ja kogu oma kodumaa-armastust ja lasete end juhtida ainuüksi sellest armastusest, mis saab teile teednäitavaks täheks. Nii soovin kogu oma südamest riigiduumale viljakat tööd ja täielikku edu.

Piinlik on vaadata Nikolai II-t selle lühikese kõne kestes. Hääl tuleb vaevalt ta kokkusurutud kõrist. Iga sõna järele on peatus, komistus. Vasem käsi väriseb palavikuliselt, parem käsi on närviliselt krampunud mõõgarihma külge. Õnnetu mees on peagu hingetu, kui ta pomiseb oma viimast lauset.

Talle vastab kõuehäälne „hurraa". See on duuma

esimehe Rodzjanko kõlav ja sügav bass, mis vastab keiserlikule kõnele järgmiste sõnadega:

— Majesteet! Sügavalt heldinutena kuulasime teie tähendusrikkaid sõnu. Oleme täis rõõmu, nähes oma tsaari enda keskel. Praegusel raskel ajastul te kindlustasite täna seda ühendust oma rahvaga, mis osutab meile võiduteed... Hurraa meie keisrile!... Hurraa!

Kogu publik hüüab vaimustatult. Ainult äärmised parempoolsed vaikivad. Mõne minuti kestes Potemkini palee kajab vastu hõiskeist.

Keiser on järsku rahunenud ja tagasi saanud oma sarmi; ta surub käsi ja pillab naeratusi. Siis lahkub ta läbi koosolekusaali.

Kesknädal, 23. veebruar 1916.

Sazonov, keda ma külastan nagu harilikult keskpäeva ajal, teatab, et ta on vaimustatud eilsest tseremooniast, millel on sügav vastukaja kogu Venemaal:

— Vaat, ütleb ta mulle, — see on mõistlik poliitika! See on hea liberalism! Mida enam keiser on kontaktis rahvaga, seda tugevam on ta vastu pidama äärmistele vooludele.

— Kas teie olete see, kellele tuli mõte saata keiser Tauria paleesse?

— Ei, see ei ole kahjuks mitte mina. See on — te ei arvaks seda tõesti mitte ära — see on... õueminister Fredericks.

— Vana krahv Fredericks, kes on nii konservatiivne, nii tagurlik ja vanameelne?

— Tema ise!... Kuid tema on nii truu keisrile, et ta mõistis, mida asjaolud nõudsid Tema Majesteedilt; see oli tema, kes tõstis üles selle küsimuse keisri ja peaministri ees. Keiser oli kohe nõus; Stürmer ei julgenud protesteerida; asi otsustati viivitamatult. Ma ütlen teile usaldamisi isegi seda, et keiser kartis stseeni keisrinna poolt; ta ootas etteheidete sadu. Keisrinna laitiski asja ära, kuid ilma ägeduseta, külma ja vähesõnalise karmusega, mis on tema juures võib-olla rahulolematuse tugevaim väljendus.

II PEATÜKK.

25. veebruar — 22. märts 1916.

„Kohutav kuristik" vene ühiskondlikus elus: vahemaa kõrgemate klasside ja külarahva vahel. Vene talupoja ürginimlikkus. — Verduni lahingu mõju Venemaal. — Diplomaatlik võitlus Rumeenia sõttaastumise ümber. — Keiser kutsub mind kinoetendusele. — Intiimne vastuvõtt ametlikul audientsil. — Šaljapin „Don Quijotes". — „Boris Godunov". — Tumedad jõud Venemaa ajaloos. — „Oleme teatraalne rahvas..." Jne.

Reede, 25. veebruar 1916.

Juba viis päeva ründavad *Kronprinz*'i väed Verduni üha kasvava intensiivsusega. Nende pealetung ulatub neljakümnekilomeetrisele rindele; pommitus on seninähtamatult äge.

Marne'i lahingust saadik see on sõja traagilisim, võibolla otsustavaim tund.

Pühapäev, 27. veebruar 1916.

Kui tervis pole muud kui kõigi funktsioonide harmoonia, kõigi organite ühistöö ja vitaalsete jõudude kooskõlaline tegevus, — siis peab tunnustama, et vene hiid on väga haige, sest ta sotsiaalses ehituses ilmnevad tohutusuured ebakõlad.

Pahimaid sümptoome on kuristik, mis lahutab kõrgemaid klasse ja maarahva laiu hulki; nende vahel oleks nagu sajanditepikkune vahemaa. See fakt on eriti silmatorkav ametnike suhetes talupoegadega. Paar näidet:

Aastal 1897 korraldas valitsus rahvaloenduse moodsa statistika täpsate reeglite järgi. Esimest korda üritati nii laiaulatuslikku ja metoodilist toimingut. Senini piirduti vaid mõningate üldjooneliste, regionaalsete loendustega. Rahvaloendajad kohtasid kõikjal äärmist umbusku ning sageli isegi avalikku vastupanu. Liiklesid kummalised kuuldused, leidsid uskumist alarmeerivad muinasjutud: *tšinovnik*'ud valmistavat ette sõjaväeliste kohustuste suurendamist, vilja rekvireerimist, maksude tõstmist, agraarrevisjoni mõisnike kasuks, võib-olla isegi pärisorjuse uuesti sisseseadmist. *Mužik*'id vahetasid igal pool kartlikke pilke ja pomisesid: „See ennustab meile suuri viletsusi ... Sellest ei saa tulla midagi head ... See on saadana töö!...“ Loomulikult ei jätnud *tšinovnik*'ud juhust kasutamata, et suurendada veelgi nende lapsikuid kartusi ning pressida neilt seega välja altkäemaksu. Kahe kasti vaheline kuristik muutus selle tõttu veelgi sügavamaks.

Korolenko novell „Päikesevarjutus“ kirjeldab meile elavais värves talupoegade metsikut ja salakavalat umbusku, mida nad tunnevad kõrgemate klasside esindajate vastu, kõigi nende vastu, kes on neist üle oma ametlikult autoriteedilt või varanduselt, teadmistelt või haridu selt. Tegevus toimub Volga äärses alevikus. Astronoomid saabuvad jälgima päikesevarjutust. Võõraste sealolek, nende saladuslikud ettevalmistused ja kummalised instrumendid ajavad väikese alevi otsekohe ärevusse. Silmapilkselt levib kuuldus, et need on nõiad, kuradi agendid, antikristuse saadikud. Kahtlustav, vihane rahvahulk tungleb teadlaste ümber, teleskoopide kaitsmine nõuab neilt suurt vaeva. Äkki algab varjutus ja päike tuhmub. Nüüd plahvatab tunglejate viha. Ühed möirgavad astronoomide jumalavallatuse vastu, kes julgevad küsitella taevast: „Jumal vastab neile välguga!“ Teised kriiskavad hullunult: „See on maailma lõpp! Sureme kõik! Issand, halasta meie peale!...“ Kuid varsti särastub päike uuesti. Õnnitellakse üksteist pääsemise puhul hädaohust: „Täname jumalat, et jäime ellu!...“

Mitte vähem iseloomustavad pole rahvasegadused, mida harilikult kutsuvad esile Venemaal nii sagedased näljad ja epideemiad. Iga nälja ajal levib sama süüdis-

tus: „Ametnikud ja mõisnikud ostavad vilja liigkasuvõlikult kokku!...“ Või jällegi: „*Tšinovnik*'ud ja *barin*'id on organiseerinud rahva väljasuretamise, et võtta nendelt maa!“ Epideemiate ajal pöördub rahva umbusaldus järjekindlalt arsti vastu, kes kujutab endast nende silmis valitsusvõimude agenti: „Mispärast räägib ta arusaadamatut keelt? Mispärast see läbitungimatu näoilme ja need kummalised toimingud? Pole vähematki kahtlust: tema ise külvabki koolerat; tema mürgitabki vaeseid *mužik*'e valitsuse käsul!...“ Ja haigla põletatakse maha, laboratoorium rüüstatakse, arsti sõimatakse, lüüakse ja tapetaksegi ta mõnikord.

Romaanikirjanik Veressajev, kes vene elu kirjeldustes alati on nii täpne, pole midagi liialdanud, kui ta jutustab meile doktor Tšekjanovi südantlõhestava loo. Too noor ja innukas arst on vallatud soovist teenida lihtrahvast. Ühe kooleraepideemia ajal saadab ta korda otse andumuse imesid, kuid sellele vaatamata nimetavad teda pimedad loomad, keda ta on tulnud abistama, mürgitajaks, sõimavad teda, teotavad ja peksavad viimaks läbi. Oma valuvoodil mõtiskleb ta kibedalt. Kuid kandmata põrmugi viha oma timukate peale, tajub ta, et tunneb nende vastu lõpmatut kaastunnet ning kirjutab oma päevikusse: „Nad peksid mind! Jah, nad peksid mind nagu hullunud koera, kuna ma tulin neid aitama ja pühendasin neile kõik oma teadmised ja jõu. Täna alles mõistan, kuivõrd neid armastasin. Mul ei läinud korda võita nende usaldust. Suutsin nad panna enesesse peagu juba uskuma, ent paarist klaasist vodkast piisas nende tagasipaiskamiseks pimedusse ja nende ürginstinktide ja metsikute vaistude taaselustamiseks. Tunnen, et suren. Ent milleks ma võitlesin? Mille nimel ma suren? Nähtavasti pidi see nii olema. *Mužik*'id on meis alati näinud ainult võõraid. Me vältisime neid põlgusega. Me ei püüdnud neid tundma õppida. Kohutav kuristik lahutas meid neist...“

Esmaspäev, 28. veebruar 1916.

Juba mitu kuud ilmutab vene rahvas kalduvust alahinnata Prantsusmaa sõjalist koostööd.

Hoolimata meie suurepingelisest propagandast ajakirjanduse, piltide, kõnede, kino kaudu, ei mõisteta võitluste intensiivsust läänerindel. Enam kui üks kord olen pidanud juhtima Sazonovi, Goremõkini või kindral Suhhomlinovi tähelepanu ebaõiglastele ja solvavatele hinnangutele.

Verduni lahing muutis kõik. Igaüks imetleb meie sõjaväe sangarlust, meie juhtide teadmeid ja külmaverelisust, meie varustuse rikkalikkust ja me avaliku arvamuse head käitumist.

Duuma esimees Rodzjanko külastas mind täna, et õnnitella mind rahvaesinduse nimel.

Tänavail, eriti ajalehtede poolt väljapandud teadaannete ees, kuulsin mitmel korral *mužik*'e kõnelemas „Verduunist".

Neljapäev, 2. märts 1916.

Saan vabariigi presidendi poolt tsaarile läkitatava telegrammi. See puudutab Rumeenia küsimust ja tema sisust [1] järeldan, et Pariisis ei suudeta Bratianu mängu läbi näha.

Annan telegrammi kohe edasi Sazonovile, kes on sellest rohkem kui üllatunud — pisut pahanegi:

— Mitte tsaari, vaid pigemini Rumeenia kuninga poole oleks pidanud vabariigi president pöörduma. Küsimus ei seisa Vene ja Rumeenia peastaapide lihtsas lahkarvamuses tuleva sõjategevuse suhtes, nagu härra Poincaré näib kujutlevat, sest hoolimata minu pingutustest ei peeta selles asjas läbirääkimisigi. Kui küsitlen Diamandit ja katsun kõnelusi juhtida konkreetsele pinnale — vastab ta põiklevalt, et tal puuduvat instruktsioonid ega teadvat ta oma valitsuse kavatsusi. Bukaresti saabub meie sõjaväeline atašee Tatarinov, varustatud kõigi

[1] Telegrammis juhib Poincaré tähelepanu, kui hädavajalik oleks Rumeenia sõttaastumine. Kuna poliitiliselt olevat juba kokku lepitud, milliseid territoriaalseid hüvitusi Rumeenia saab, jäävat veel järele selgusele jõuda sõjalise koostöö iseloomu ja ulatuse suhtes. President palub, et tsaar aitaks kaasa peastaapide kokkuleppe saavutamiseks. Toim. m.

vajalike volituste ja andmetega läbirääkimisteks, ent Bratianu deklareerib talle, et Rumeenia loobumist erapooletusest ei olevat oodata nii pea ja neil olevat läbirääkimistega aega veel laialt.

Reede, 3. märts 1916.

Vene valitsus vaikib kangekaelselt Poolamaa restaureerimise küsimuses. Selle üle tuntakse muret Pariisis, kus Šveitsi poola komiteed arendavad aktiivset ja osavat propagandat.

Ma ei jäta kasutamata ühtki juhust, et näidata, kuidas keiserlik valitsus teeb raske vea sellega, et ta ei asu nüüd organiseerima Poolamaa autonoomiat laialdasel alusel; ta riskib sellega, et Saksa võimud temast ette jõuavad. Kuid olen sunnitud tegema seda väga õrnalt, sest vene rahvuslus pole veel unustanud 1863. a. sündmusi. Kõige sagedamini ja kõige vabamalt kõnelen sellest Sazonoviga. Kuna politsei, see kohutav *Ohrana*, informeerib teda minu vähimaistki liigutustest, siis ei varja ma talle, et võtan saatkonnas meelsasti vastu oma poola sõpru, krahv Moritz Zamoiskit, krahv Ladislaus Wielopolskit ja ta venda Sigismundi, krahv Konstantin Plater-Sybergi, Roman Skirmunti, krahv Josef Potockit, Rembielinskit, Korvin Milevskit jne. Need sagedased külastused teevad talle veidi muret minu pärast. Ta ütles mulle eile:

— Olge ettevaatlik! Poolamaa on hädaohtlik pind Prantsuse saadikule.

Vastasin talle, teisendades veidi salmi Ruy Blas'st:

— *Poolamaa ja ta kuningas on täis kuristikke.*

Kuid hoolivus, millisega pean kohtlema keiserlikku valitsust poola küsimuse suhtes, moodustab vaid väikese üksikraskuse. Peamiseks takistuseks kiirele lahendusele on arvamuste lahkuminek, mis valitseb ses küsimuses vene seltskonnas.

Et keiser isiklikult lepib liberaalse autonoomia mõttega, selles ei ole kahtlust. Tingimusel, et Poola jääks Romanovite valitsuskepi alla, ta tunnustaks suuremat osa poola nõudmisi. Sazonov jagab neid arvamusi ja ergutab teda südilt nende juurde kindlaks jääma.

Seevastu ei taha suurem osa venelasi mingi hinna eest, et Poolamaa lakkaks moodustamast osa ühisest riigist. Mitte ainult rahvuslikes ringkondades ja bürokraatias ei tule see vaenlikkus ilmsiks, vaid ka duumas ja kõigis erakondades. Sellest järgneb, et autonoomia väljakuulutamine seadusandlikul teel on võimatu. Ma ei usu seepärast, et küsimust saaks lahendada teisiti kui keisri *moto proprio*'ga, ainuvalitsejaliku tahte otsustava teoga. Mulle kinnitatakse, et see ongi Sazonovi mõte ja et ta on seda isegi juba sisendanud keisrile; kuid tema vastu on Stürmer ja kogu „Potsdami õukond", kes väga osavasti näeb poola küsimuses parimat võimalust Saksamaaga leppimiseks.

Laupäev, 4. märts 1916.

Sazonov informeerib mind tsaari vastusest vabariigi presidendile. Telegramm toonitab sama, mida olen seletanud Briand'ile juba nädalate vältel [1].

Täna pealelõunal mul oli pikk jutuajamine Philippescu, Rumeenia endise sõjaministri ja frankofiilide partei juhiga Bukarestis. Ta võttis mu vastu Rumeenia saatkonnas, kuna veel kestva haiglase oleku tõttu ta ei saanud tulla Prantsuse saatkonda.

Hoolimata füüsilisest väsimusest on temas veendumusindu ja tulisust, mis avaldub kohe esimeste sõnade juures.

— Te teate mu tundeid Prantsusmaa vastu; see on mu teine kodumaa. Te teate ka, kui kannatamatult ma ootan, et meie sõjavägi asuks sõjajalale. Lõppeks, teile ei ole teadmata, et ma ei ole meie peaministri poliitiline sõber, vaid pigemini ta loeb mind oma vastaste hulka. Kuid ma ei varja teile, et kiidan heaks härra Bratianu seisukohta, kes ei taha paisata meie riiki sõtta, enne kui liitlastele ei ole saabunud üldise pealetungi tund ja Vene sõjavägi ei ole valmis asuma Dobrudžasse. See Vene

[1] Nimelt, et Rumeenia kaasatõmbamise asjas lõpliku kokkuleppe viivitumine ei olene mitte Venemaast, vaid Rumeeniast. Toim. m.

väe saatmine Doonau lõunapoolsesse ossa ei ole meile mitte ainult hädatarvilik strateegiliselt seisukohalt; me vajame seda, et lahutada lõplikult Venemaa ja Bulgaaria. Marsime Transilvaaniasse niipea kui need tingimused on täidetud. Kuid kahtlen, kas Vene valitsus ja Vene kindralstaap nõustuvad meie ideedega.

Vastan talle kindlal toonil:

— Mul pole ühtki põhjust arvata, et Vene staap ei nõustuks saatma sõjaväge Dobrudžasse. Mis puutub küsimusse, kas mingi Rumeenia vägi peaks toetama selle sõjaväe liikumist või mitte, see on üksikasi, mille määrab kindlaks tegevusplaan. Igatahes, ärge arvake, et Vene valitsus püüab säästa bulgaarlasi. Venemaa on ustav liitlane. Niikaua, kui Prantsuse ja Inglise vägedel Salonikis tuleb võidelda Bulgaaria sõjaväe vastu, on Venemaa Bulgaariale halastamatu; tagan teile seda.

Näib, et mu sõnade selgus ja kindlus on avaldanud Philippescule küllaltki mõju. Ta heidab korduvalt küsivaid pilke Diamandile, kes viibib vaikides me kõneluse juures ja kes vastab nõusolekumärgiga.

Siis asetan Philippescule järgmise täpsa küsimuse:

— Miks härra Bratianu hoidub kõrvale igasugustest läbirääkimistest?

Philippescu vastab vihase žestiga:

— Sellepärast, et ta ajab viletsat poliitikat! Ta ei leia kaupa iialgi küllalt kasulikku olevat ja laseb nii mööda kõige paremad võimalused! Ta viivitab otsusega, mida nõuab kogu Rumeenia, ja teeb meist niimoodi Saksamaa vasallid!...

Tulen tagasi olulise küsimuse juurde, see tähendab sõjalise kokkuleppe sõlmimisele, ja esitan Philippescule hädaohud, milliseisse Bratianu ähvardab saata oma riigi, keeldudes määramast otsekohe kindlaks Venemaalt oodatava kaastöö praktilisi moodusi, ilma millise kaastööta Rumeenial tuleb loobuda oma rahvusliku unistuse teostamisest. Ma jätkan:

— Otsustav tund võib saabuda palju varem kui härra Bratianu suudab kujutella. Läbirääkimised sõjalise kokkuleppe kohta kestavad aga alati kaua: vähemalt kaks või kolm nädalat. Siis tuleb valmistada ette nende

teostamist; tuleb kokkukõlastada raudteeliikumist, koguda veovahendeid, korraldada moonamuretsemist jne Venelased on halvad organisaatorid, neil on nii väh ruumi- ja ajameelt ning nendega säärane töö on raskem ja aeglasem kui kuski mujal. Kui Saksamaa esitak homme ultimaatumi Rumeeniale, siis tabaks see härra Bratianut otseselt kuriteolt, mille nimeks on ettenägelikkuse puudus. Mõistan veel kuidagi seda, et ta kõhkleb kohustumast sõda kuulutama kindlaksmääratud tähtajal. Kuid mis takistab teda laskmast Vene ja Rumeenia kindralstaapidel kokku rääkida sobimuse suhtes, mis ei astu jõusse niikaua, kuni ta pole ratifitseeritud mõlema valitsuse poolt? Kas kardab ta ehk, et sellest teada saadakse? Kuid kas pole Rumeenia germaani riikide ees juba ammu kompromiteeritud oma kokkuleppe läbi liitlastega Transilvaania küsimuses? Ja kas see kokkulepe pole avalikult tuntud?

Pärast pikka vaikimist sõnab Philippescu:

— Mõtlen endamisi, kas ma ei peaks mitte kiirustama oma tagasisõitu Bukaresti.

Pühapäev, 5. märts 1916.

Philippescu on kõnelnud Sazonovile meie eilsest jutuajamisest. Sazonov on talle teatanud: „Pooldan täielikult härra Paléologue'i seisukohti."

Niipea kui Philippescu paraneb, ta sõidab Bukaresti.

Laupäev, 11. märts 1916.

Philippescu lahkub Petrogradist homme, et külastada Vene vägede lõunarinnet ja sõita siis tagasi Bukaresti.

Ta tuleb mind jumalaga jätma:

— Tänan teid, et kõnelesite minuga nii avameelselt. Mulle oli sellest kasu juba siin, kust ma viin kaasa kõige paremad muljed. Saabudes tagasi Bukaresti, avaldan survet härra Bratianule teie ideede mõttes, mida ma täiesti jagan.

Kasutasin keisri viibimist Tsarskoje Seloos ja palusin temalt audientsi, et kõnelda Rumeeniast ja üldisest seisukorrast; ta võtab mu homme vastu, hariliku tseremoniaaliga.

Kuid eile õhtul laskis ta mulle lahkelt teatada, et täna näidatakse tema lastele kinofilme, mis kujutavad stseene Prantsuse rindelt, ja et ta palub mind sellest osa võtta intiimse külastuse näol. Mu ametlik audients jääb endiselt homse peale.

Saabun Tsarskoje Seloosse kell viis. Aparaadid on seatud üles suures ümmarguses saalis. Ekraani ees on kolm tugitooli, ümbritsetud umbes tosinast toolidest. Keiser ja keisrinna astuvad peagu kohe sisse, saadetuna noortest suurvürstinnadest ja *tsezarevitš*'ist; neile järgnevad õueminister ja krahvinna Fredericks, õue suurmarssal ja krahvinna Benckendorff, polkovnik Narõškin, preili von Buxhoevden, *tsezarevitš*'i kasvataja Gilliard ja mõned lossi alamad ametnikud; teenijate ja toatüdrukute gruppe tungleb iga ukse lävel. Keiser on sõjaväemundris, keisrinna ja tütred täiesti lihtsais villaseis kleitides, teised daamid tänavariietuses. See on keiserlik õukond oma igapäevse elu täies lihtsuses.

Keiser paneb mu istuma keisrinna ja enda vahele. Tuled kustutatakse ja etendus algab.

Vaatlen liigutatult pikka rida pilte ja episoode, nii tõelisi, elavaid ja pateetilisi, ja mis kõnelevad nii väljendusrikkalt Prantsuse jõupingutusest! Keiser pillab ülistusi meie sõjaväele. Iga hetk hüüatab ta:

— Kui ilus see on! ... Kui palju hoogu on teie sõduritel! ... Kuidas saab vastu panna niisugusele pommitusele? Kui rohkesti tõkkeid neis Saksa kaevikutes!

Kuid ta piirdub alati üldiste ja ebamääraste sõnadega. Mitte iial ühtki täpsat märkust; mitte iial ühtki ametialalist tähelepanekut või arvustust; ei midagi, mis paljastaks temas sõjakunsti isiklikku tundmist ja sõjatehnilist taipu. Ning ta on kõigi Vene vägede ülemjuhataja!

Keisrinna vaikib nagu harilikult; siiski osutab ta

mulle nii palju sõbralikkust, kui ta suudab. Kuid milline pingutus ta väikseimaiski komplimentides! Milline kramplikkus ta naeratustes!

Umbes kahekümneminutise vaheaja kestel pakutakse meile teed. Keiser kasutab vaheaega, et suitsetada sigaretti kõrvalsalongis, ja mina jään üksi keisrinna kõrvale. See kahekesi-olek tundub lõppematuna! Kõneleme sõjast, selle koledustest, meie kindlast võidust jne.; keisrinna vastab mulle katkendlike ja alati heakskiitvate lausetega, nagu vastaks mõni automaat. Nähes ta liikumatut ja kauget pilku, küsin endalt, kas ta kuulab, või pigemini, kas ta kuulebki mind. Ja mõtlen hirmuga kõikvõimsale mõjule, mida see vaene närvihaige avaldab riigi juhtimisele!

Seansi teine pool ei lisanda midagi mu esimestele muljetele.

Enne lahkumist ütleb keiser mulle lahkel toonil, mis on talle omane, kui ta on heas meeleolus:

— Mulle valmistas rõõmu teha see Prantsusmaa-reis ühes teiega. Homme kõneleme pikemalt...

Esmaspäev, 13. märts 1916.

Kell kaks asun jälle teele Tsarskoje Seloo poole, kuid seekord galamundris, hariliku tseremoniaaliga.

Lossi sissekäigu juures kohtan gruppi ohvitsere, kes äsja andsid keisrile üle 15. veebruaril Erzerumis türklastelt äravõetud lipud.

See asjaolu loob mulle täiesti loomuliku sissejuhatuse kõneluseks keisriga. Räägin talle imestlusega hiilgavast edust, mis ta sõjaväge on saavutanud Aasias. Ta vastab mulle, korrates ülistusi, mida ta eile pillas Verduni kangelastele, ja lisandab:

— Mulle kinnitatakse, et kindral Joffre'i külmaverelisus ja osavus on võimaldanud talle säästa oma reservvägesid. Loodan siis, et viie või kuue nädala pärast võime alata üheaegset pealetungi kõigil rinnetel. Õnnetuseks sajab juba mitmendat päeva lakkamatult lund. See ei luba määrata lähemat tähtpäeva. Kuid võite olla

kindel, et niipea kui mu sõjavägi pääseb liikvele, alustab ta rünnakut kogu jõuga.

Mina omalt poolt seletan, et Verduni lahing tähistab kriitilist momenti ja et sõjategevuse otsustav järk on nüüd algamas; teen sellest järelduse, et liitlaste valitsused peavad omavahel rutuliselt selgitama suured diplomaatilised küsimused, millede lahendamist nad tahavad nõuda, kui saabub rahutegemise tund.

— Juhin sellepärast Teie Majesteedi tähelepanu kokkuleppele Väike-Aasia asjas, mille kohta äsja pidasid läbirääkimisi Prantsuse ja Briti valitsus ja millest härra Sazonov kõneleb teile homme. Ma ei kahtle selles, et teie valitsus võtab heatahtlikule kaalumisele vabariigi valitsuse nõudmised.

Mainin talle kokkuleppe peajooni. Ta esitab mulle kohe vastuväitena Armeenia tulevase korralduse.

— See on keerukamaid probleeme, ütleb ta, — ja ma pole selle üle oma ministritega veel nõu pidanud. Mina isiklikult ei unista ühestki vallutusest Armeenias peale Erzerumi ja Trapezundi, millede omamine on Kaukaasia jaoks strateegiline vajadus. Kuid ma ei kõhkle tõotamast, et minu valitsus saab küsimust kaaluma sama sõbralikkusega, millist Prantsusmaa on osutanud Venemaa suhtes.

Rõhutan rutulise otsustamise vajadust:

— Liitlased osutuvad rahutegemisel sakslaste vastu palju tugevamaiks, kui nad juba ette on lahendanud kõik küsimused, mis ähvardaksid neid killustada. Konstantinoopoli, Pärsia, Aadria mere ja Transilvaania küsimused on nüüdsest peale otsustatud. Rutakem lahendama Väike-Aasia probleemi.

See kaalutlus näib avaldavat mõju. Keiser tõotab oma homses kõneluses Sazonoviga seda arvestada. Ta lõpetab järgmiste sõnadega:

— Loodan, et Väike-Aasia ei pane teie valitsust unustama Reini vasemat kallast.

Rumeenia küsimus võtab meilt vähe aega. Keiser kordab mulle, mis ta telegrafeeris 3. märtsil vabariigi presidendile, ja ta avaldused on nii spontaansed ja kategoorilised, et ma ei saa küsida talt midagi rohkem.

Et ta siis tõuseb, arvan, et audients on lõppenud. Kuid ta juhatab mu akna juurde, pakub mulle sigareti ja jätkab kõnelust imelise vaatemängu ees lumest ja päikesest, mis heidab aiale nagu teemanttolmu.

Ta kõneleb intiimsel, usaldaval ja sundimatul toonil, millist ta pole veel minu vastu tarvitanud:

— Ah, mu armas suursaadik! Meil on teiega palju ühiseid mälestusi!... Kas mäletate esimest korda, millal ma teid nägin, just siinsamas? Te ütlesite mulle, et tunnete sõda tulevat ja et peaksime ette valmistuma. Te teatasite mulle ka keiser Wilhelmi kummalistest, salapäratsevaist juttudest kuningas Albertile; see hämmastas mind väga ja jutustasin seda kohe keisrinnale...

Ta meenutab järkjärgult täieliku täpsusega 23. juulil asetleidnud lõunasööki *„La France'i"* pardal ja meie meresõitu tema jahil, õhtul, pärast vabariigi presidendi lahkumist; siis traagilist nädalat, mis algas kohe järgmisel päeval; siis stseeni Talvepalees 2. augustil, kui ta laskis paigutada minu enda kõrvale, et lausuda evangeeliumi juures 1812. a. pühalik vanne; siis veel unustamatud tseremooniad Moskvas; ja lõppeks nii palju tõsiseid ja alati nii usalduslikke kõnelusi.

Ta heldib üha enam selle pika meeldetuletuste rea juures, mis moodustab peagu monoloogi; sest mina täiendan vaid siin-seal mõnd ta mälestust.

Kui ta on lõpetanud, otsin ma lauset, mis kuidagiviisi võtaks kokku ja täiustaks me jutuajamist:

— Sageli, ütlen talle, — väga sageli mõtlen Teie Majesteedile, teie raskele ülesandele, kogu murede ja vastutuste koormale, mis teil lasub. Ühel korral mul oli isegi kaastundmus teie vastu, *Sire*.

— Aa! millal see oli?... Mul on heameel, et kõnelete minuga sel viisil... Millal see oli?

— Siis, kui võtsite enda peale vägede ülemjuhatuse.

— Jah, see oli minu jaoks kohutav tund. Arvasin, et jumal jätab mu maha ja et on vaja ohvrit, et päästa Venemaa... Ma tean, et sel hetkel te mõistsite mind, ja ma pole seda unustanud.

— Ma olen veendunud, et niisugustel tundidel nagu too, on peale jumala teie kindlamaks toeks mälestus teie kuulsusrikkast isast.

Ja ma osutan talle Aleksander III suurt portreed, mis valitseb ta töölauda.

— Jah, raskeil tundidel — ja mul on neid nii palju! — küsin alati nõu oma isalt ja lasen end ikka temal juhtida. Aga, mu armas suursaadik, me peame lahkuma! Ma hilistun teiega vesteldes ja ometi on mul veel palju teha, sest sõidan homme tagasi *stavka*'sse.

Ukse lävel ta surub sõbralikult mu kätt.

Audientsist, mis kestis üle tunni, viin kaasa kõigepealt mulje, et keiser on heas meeleolus ja et ta vaatab julgelt tulevikku. Kas oleks ta muidu nii hea meelega kõnelnud mälestustest, mis sõja tõttu on muutunud meile ühiseiks? Ja siis tulid nähtavale mõned ta loomuomadused: lihtsus, pehmus, poolehoiuvõime, mälu täpsus, kavatsuste otsesus, müstilisus, nõrk endausaldus ja, järelikult, alatine vajadus välise või kõrgema toe järele.

Kesknädal, 22. märts 1916.

See oli õnnelik ja liigutav mõte, mille mõjul Nikolai II 1901. a. asutas *Narodnõi Dom*'i, „Rahvamaja".

Petropavlovski kindluse taga, Kronverski kanali kaldal laiub avar ehitus, mis sisaldab kontsert- ja teatrisaale, kinosid, jalutusruume ja einelaudu. Maja konstruktsioon on äärmiselt lihtne. Arhitekt on võtnud ette luua suuri leidlikult jaotatud ruume; ei midagi rohkem: kõik on alistatud järjestuse ja otstarbekuse nõudeile.

Tsaari mõtteks oli muretseda alamaile rahvaklassidele võimalus lõbustada end väga väikese hinna eest korralikes ja soojades ruumides; ta nägi selles kaudset vahendit kõrtside ja alkoholi demoraliseeriva ja hävitava mõju vastu võitlemiseks, sest *vodka* ei pääse neisse ruumidesse.

Ettevõte on õnnestunud silmatorkavalt hästi; ta on läinud isegi moodi. Kõige kuulsamad näitlejad, esmajärgulised virtuoosid ja parimad orkestrid peavad *Narodnõi Dom*'is esinemist auasjaks. Umbes kahekümne kopika eest võib lihtne rahvamass tundma õppida muusika- ja

näitekunsti kauneimaid saavutusi. Parterris on mõned loožid ja mõned read tugitoole jõukamaile inimestele kahe kuni kolme rubla eest; sinna minnakse väga lihtsas riietuses. Saal on alati tulvil.

Täna õhtul laulab imetlusväärne Šaljapin Massenet' „Don Quijotet". Ma palusin oma looži vürstinna Sofia Dolgoruki, proua Polovtsovi, krahvinna Robieni, oma sekretäri naise ja Sazonovi.

Juba mitu korda olen siinsamas kuulnud „Don Quijotet". See teos pole tõesti mitte Massenet' õnnelikumaid; temas on liiaks tunda vananeva meistri puudusi, ennatlikku kompositsiooni, kunstlikku ja labast arengut. Kuid Šaljapin on leidnud *hidalgo* äpardustes juhuse tõsta kõrgeimale astmele oma kunstiline loomevõime, oma väljendusavarus ja dramaatiline vägevus. Iga kord olen pannud tähele publiku kirglikku huvi kangelase iseloomu ja tegevuse vastu. Olen otsinud selle põhjust. Esimesel pilgul Cervantese romaan — see heatuju, mõistlikkuse, elutarkuse, kibestuseta nalja ja pettumuseta skeptitsismi meisterteos — ei evi midagi venelikku. Kuid järelemõtlemisel avastasin palju jooni, mis peavad puudutama venelasi; näiteks suuremeelsus, heldus, halastus, alistuvus õnnetusele, lõppeks eriti meelekujutuse võlu, kinnismõtte veenev jõud, meelepettuse ja mõistuse alaline segu.

Pärast surmastseeni, milles Šaljapin ületab iseenda, Sazonov ütleb mulle:

— See on kõrgeim ilu, see on ülev! ... See on peagu religioosne.

Neljapäev, 16. märts 1916.

Sazonov teatab mulle, et keiserlik valitsus kiidab heaks Pariisi ja Londoni valitsuste vahel sõlmitud kokkuleppe Väike-Aasia asjas, välja arvatud see, mis puutub Kurdistani. Venemaa tahaks selle liita enda külge niisamuti nagu Trapezundi, Erzerumi, Bitlise ja Vani piirkonnad. Vastutasuks ta paneb ette Prantsusmaale omistada Diarbekri, Karputi ja Sivase regioonid.

Ma ei kahtle Briand'i nõustumises; küsimus on niisiis otsustatud.

Reede, 17. märts 1916.

Kutsusin täna õhtuks dineele mõned muusikaharrastajad — väljapaistva maalikunstniku ja kriitiku Aleksander Nikolajevitš Benois', noored heliloojad Karatugini ja Prokofjevi, lauljanna proua Nazmanovi ja lähedasemad sõbrad saatkonnast.

Proua Nazmanov laulab soojakõlaliselt, vibreeruvalt ja tagasihoidlikult mõnd Balakirevi, Borodini, Mussorgski, Ljapunovi ja Stravinski viit. Kaeblikud, hällitavad või pateetilised, nagu need romansid on, osutavad nad rahvaloomingulist algupära. Need laulud on tekkinud pikkadel valvangutel *izba*'des või steppide lõpmatuses ja neisse on sajandite vältel kuhjunud vene hinge nukrus — nukrus, mis oma laadilt on tavaliselt ebamäärane ja unistlev, ent mis vahetevahel küündib ka metsiku meeleheiteni. Maksim Gorki on mõjuvalt kirjeldanud valulist joobumust, millesse muusika surub vene talumehe. Proua Nazmanovi laulmise vaheajal üks külalistest, kes on kaua elanud talupoegade keskel, väidab mulle, et ühe novelli episood, mis mind tolle võimeka ja kibestunud kirjaniku toodangus eriti rabas, vastab täielikult moraalsele tõele.

Ühel õhtul kohtuvad suitsunud kõrtsis kaks *mužik*'i — üks vigane, teine tiisikushaige — ühe naiskerjusega. Kõik kolm on hädast ja viletsusest kurnatud. „Laulgem," lausub vigane, „hinge korrastamiseks ei ole midagi üle kurbuse. Hinge süttimiseks on vaja nukrat laulu . . ." Ja ta hakkab laulma „nagu nuuksudes, nagu nööritaks ta kõri". Lauluga ühineb ta seltsimees, madalahääleliselt, kaeblikult. Siis kajahtab naise unistlev, soe ja kurb kontralto. Lauljad satuvad hoogu ega peatu enam. „Nad laulsid, hüpnotiseerituna omadest häältest, mis kajasid kord süngelt ja kirglikult, kord sarnanedes kahetsuspalvusele, kord õrnalt ja kaeblikult nagu lapse mure, kord täitununa hirmust ja meeleheitest nagu iga ilus vene laul. Helid itkesid ja hõljusid, vahetevahel nagu kustudes, kuid samas taaselustudes ja surevat tooni tiivustades, teda õhku tõstes, kus ta viivuks väriseb ja siis langeb. Vigase terav hääl rõhutab seda agooniat. Ja naine lau-

lis ning tiisikushaige nuuksus ja paistis, nagu ei peaks see kaebelaul iialgi lõppema. Äkitselt rinnahaige hüüatab: „Küllalt! Oh, lõpetage, Kristuse pärast! Minu hing ei suuda enam! Mu süda põleb nagu hõõguv süsi!..."

Kesknädal, 15. märts 1916.

Täna õhtul lähen jälle *Narodnõi Dom*'i, et kuulata Šaljapinit „Boris Godunovis", mis on ta hiilgeosa.

Puškini lüüriline inspiratsioon, Mussorgski realistlik geenius ja Šaljapini dramaatiline vägevus ühinevad nii oivaliselt, et vaatleja illusioon on täielik. Vale-Dimitri kohutav seiklus kerkib me silme ette imesteldavalt plastiliste ja värviküllaste piltide reas: see on ühe epohhi täielik süntees. Usud end kantuna otse draama aega ja raamistikku; võtad kuidagi osa tegelaste tunnetest, nende kannatustest, vägivallategudest ja nõrkustest, nende hirmudest, meeletusest ja hallutsinatsioonidest. Surmasteenis Šaljapin näitas end, nagu alati, võrdsena suurimate näitlejatega. Kremli matusekella helin teatab moskvalastele isevalitseja surmaheitlusest. Borisi jälitab märter-*tsezarevitš*'i viirastus, ta hing on käristatud südametunnistuse piinadest, silmad metsikud, kõnnak komistav, lihased kokku tõmmatud ja liigutused kramplikud. Ta käsul tuuakse talle mungarüü, millesse peavad riietuma surevad tsaarid. Selles stseenis saavutatakse traagilise õuduse ülim aste.

Viimase vaatuse kestes juhib minu loožis viibiv proua S... mu tähelepanu täie õigusega tähtsusele, mille Mussorgski on andnud rahvamasside tegevusele. Maaliline rahvasumb, mis liigub peategelaste ümber, ei ole ükskõikne ja passiivne hulk, lihtne statistide kari; ta on aktiivne ja võtab osa kõigist laval esinevaist sündmustest, ilmudes ühtlugu esiplaanile. Rikkalikud kooripartiid on möödapääsmatud draama arengule ja kooskõlale. Seetõttu tajud kogu näidendi vältel kollektiivsete, tumedate ja saatuslike jõudude mängu, mis on alati olnud otsustavad Vene ajaloo tõsiseil tundidel. Ja see seletab publiku võlutud tähelepanu. Proua S... lisandab:

— Võite olla kindel, et ses saalis on mitusada, võib-olla mitutuhat inimest, kes, vaadates näitemängu, mõtlevad ainult praegustele sündmustele ja kel on juba silmade ees varstine revolutsioon... Nägin väga lähedalt meie 1905. a. agraarrahutusi; olin siis maal, oma kodus, Saratovi ümbruses. Meie rahvast ei huvita revolutsioonis mitte poliitilised ja sotsiaalsed ideed: ta ei mõista neist midagi. See, mis teda hulluks teeb, on dramaatilised vaatemängud, rongkäigud punaste lippude, ikoonide ja vaimulike lauludega, tulevahetus, tapmised, matused, joobumuse ja hävituse stseenid, vägistamised, tulekahjud, eel kõige tulekahjud, mis loovad nii ilusa vaatemängu öös...

Ta on loomult väga elav ja vaimustub ise neist kirjeldustest, nagu viibiks ta tõeliselt süngete piltide juures, mida ta esile manab. Peatub siis äkki ja jätkab tõsise häälega, unistleval toonil:

— Me oleme teatraalne rahvas... Oleme liiaks kunstnikud, liiaks kujutlusvõimelised, liiaks musikaalsed. Sellest tuleb meile veel hädа...

Ta vaikib mõtisklevana, ängistuse helk suurte heledate silmade sügavuses...

III PEATÜKK.

23. märts — 1. mai 1916.

Uus pessimismi kriis Vene seltskonnas. Kõnelus fatalismi üle. — Vene vaimulikkude demoraliseerumine. — Stürmeri tagurlik poliitika. Viis rahvasaadikut Siberisse. — Kindral Polivanovi ohverdamine. — Vabameelsete jahedus Prantsusmaa suhtes. — Lihavõtte pühitsemine. — *Starets* koos keisrinnaga armulaual. — Rasputini sünge ennustus. Jne.

Neljapäev, 23. märts 1916.

Lõunasöök saatkonnas; kutsusin umbes paarkümmend venelast, nende hulgas Šebeko, kes oli saadikuks Viinis 1914. a., siis mõned poolakad, nende seas krahv ja krahvinna Josef Potocki, vürst Stanislaus Radzwill, krahv Ladislaus Wielopolski, lõppeks mõned läbisõidul olevad inglased.

Pärast lõunasööki kõnelen eraldi Potocki ja Wielopolskiga. Mõlemad vihjavad teadetele, mis nad on saanud Rootsi kaudu Berliinist, ja räägivad mulle üht ja sedasama:

— Prantsusmaa ja Inglismaa võib-olla osutuvad pikapeale võitjaiks. Kuid Venemaa on nüüdsest peale mängu kaotanud; igatahes ei saa ta iial Konstantinoopolit ja Poolamaa hinnaga teostab ta oma lepituse Saksamaaga. Stürmer saab selle lepituse tööriistaks.

Üks mu vene külalisi, vürstinna V . . ., elavaloomuline, hingeline ja haritud daam, teeb mulle märgi istuda tema kõrvale.

— Esimest korda näete mind täiesti rõhutuna, ohkab ta. — Pidasin vastu kuni viimase ajani. Kuid sestsaadik, kui too hirmus Stürmer on valitsuses, mul pole enam lootust...

Lohutan teda vaid pooleldi — selleks, et ta väljendaks mulle kogu oma mõtte; ometi rõhutan asjaolu, et Sazonovi isamaalus moodustab tugeva tagatise sõja energiliseks jätkamiseks.

— Jah... Aga kui kauaks jääb ta veel võimule? Ja mis sünnib tema seljataga? Mida valmistatakse ette ilma tema teadmata?... Te teate ju, et keisrinna vihkab teda, sest et ta pole iial tahtnud kummarduda selle alatu lurjuse ees, kes häbistab Venemaad. Ma ei nimeta teile seda röövlit: ma ei suuda lausuda ta nime ilma sülgamata!...

Ta vaikib hetke, nagu kuulaks mõnd sisemist häält. Siis jätkab ta, tõsise ja alistunud nukrusega:

— Mis ma teile nüüd ütlen, näib teile kindlasti pedantne ja mõttetu. Seda halvem!... Usun väga saatusse; usun sellesse nagu antiiksed poeedid, Sophokles, Aischylos, kes olid veendunud, et isegi Olümpose jumalad alluvad saatusele.

— *Me quoque Fata regunt*... Te näete, et meist kahest just mina olen pedant, sest tsiteerin teile ladina keelt.

— Mis tähendab teie tsitaat?

— Need on sõnad, mis luuletaja Ovidius paneb suhu Jupiterile ja mis tähendavad: „Ka mina allun saatusele".

— Noh, Jupiteri valitsusest saadik ei ole asjad muutunud! Ikka veel on saatus see, mis juhib maailma, ja jumal ise on kuulekas saatusele. See, mis ma räägin, pole just väga õigeusklik ja ma ei kordaks seda püha sinodi ees. Kuid mind jälgib mõte, et saatus tõukab Venemaad mingile katastroofile. Kannatan selle nagu mingi painava unenäo all.

— Mida mõistate saatuse all?

— Oo, ma ei oskaks seda teile iial seletada! Ma ei ole filosoof. Jään iga kord magama, kui avan filosoofilise raamatu. Kuid ma tunnen väga hästi, mis saatus on. Aidake mul seda öelda.

— Noh! see on asjade jõud, paratamatuse seadus, maailmkonna loomulik kord... Need sõnastused ei rahulda teid?

— Ei, mitte sugugi. Kui saatus oleks vaid seda, ta ei teeks mulle hirmu. Sest lõppeks, kuigi Venemaa on väga suur riik, ma ei usu, et ta võit või kaotus suudaks maailmkonna loomulikku korda väga huvitada...

Ta otsib veidi sõnu ja kirjeldab mulle siis täieliku otsekohesusega ja ilma igasuguse teeskluseta saatust kui salapärast, pimedat, vastupandamatut jõudu, mis umbropsu segab end maailma asjadesse ja teostab paindumatult oma kavatsusi — kõigi inimlike jõupingutuste, kogu inimliku tarkuse ja inimlike arvatluste kiuste; kellele lõppeks pakub õelat rõõmu kasutada meid endid, et painutada meid oma tujude alla.

— Vaadake, jätkab ta, — vaadake keisrit. Kas pole ta silmanähtavalt määratud kaotama Venemaad? Kas te pole hämmastatud ta ebaõnnest? Kas on võimalik kuhjata ühteainsasse valitsusaega rohkem eksimusi, nurjumisi ja õnnetusi? Kõik, mis ta on üritanud, ta kõige targemad mõtted ja õilsaimad kavatsused, — kõik on äpardunud või isegi tema vastu pöördunud. Loogiliselt, milline peab olema ta lõpp? Ja keisrinna! Kas tunnete antiik-tragöödiais kurvemat ja neetumat olendit?... Ja too *teine,* see räpane kelm, keda ma ei taha nimetada! Ka tema on küllaldaselt märgitud saatuse poolt!... Kuidas seletate teie seda, et säärasel ajaloo hetkel need kolm ebakindlat ja piiratud inimest hoiavad oma käes maailma suurima riigi tulevikku? Kas te ei tunne selles saatuse toimet? Noh, olge otsekohene!

— Te olete väga kõneosav, kuid te ei veena mind sugugi. Saatus pole muud kui vabandus, millega nõrgad inimesed õigustavad oma alistumist... Kuna ma juba alustasin pedantlikult, siis jätkan seda ja tsiteerin teile veel ladina keelt. Lucretiusel on imesteldav tahte piiring: *Fatis avulsa potestas,* mida võib tõlkida sõnadega: „saatuselt ärakistud jõud". Suurim pessimist poeetide hulgas tunnustas siis ise, et võib võidelda saatuse vastu.

Pärast vaikuspausi jätkab vürstinna V... nukra naeratusega:

— Te olete õnnelik, et võite mõelda nii. Kohe näha, et te pole venelane! Siiski tõotan teile, et mõtlen te sõnade üle järele... Kuid, palun teid, mu armas suursaadik, unustage kõik, mis ma teile ütlesin! Ja peaasi, ärge rääkige seda kellelegi edasi; sest mul on häbi, et lasksin end nii ohjadest lahti võõra ees.

— Liitlase ees!

— Jah, ja sõbra ees... Ja ometi olete võõras!... Niisiis, ma loodan teie diskreetsusele: te jätate mu halisemised ainult teie enda teada, eks ole?... Nüüd lähme teiste külaliste juurde...

Esmaspäev, 27. märts 1916.

Vene roimarite psühholoogia on äärmiselt huvitav. Ta pakub moralistile, sotsioloogile, juristile ja arstiteadlasele ammutamatuid vaatlusvõimalusi — mitmekesiseid, kummalisi, vastukäivaid, paradoksaalseid ja ebausutavaid võimalusi. Südametunnistusedraamad, vabatahtelisuse ja atavismi mõistatused, isikliku vastutuse ja karistuse probleemid — kõik need küsimused ei esine ühegi teise rahvuse juures nii ulatuslikul ja haaraval kujul kui venelaste keskel. Seepärast ongi „roimari hinge" kujutlus vene näite- ja romaanikirjanikel lemmikaineks.

Tõlkija kaudu, kes esitab mulle igal hommikul ülevaate ajakirjandusest, püsin kursis ka kohtukroonika suhtes. Ja ma võin konstateerida, et kirjanduslikud fantaasiakujud ei suuda tõelikkust mitte ületada. Tihti on tõelikkus see, mis ületab kirjanike kujutlusvõime.

Tõsiasju, mida võin nentida kõige sagedamini, on usutunde äkiline esilemurd roimari juures, niipea kui on rahuldatud tapmiskihk ja toored ihad. Nagu käesolevas päevikus mitmel korral märgitud — toitub venelase usuline sisetunne vaid evangeeliumist. Paadunumastki hingest ei kao täielikult kristlik arusaam patust, kahetsusest ja lunastusest. Aju paroksüsmi möödudes ja roimalise pinge lõtvudes varisevad roimarid pea alati sisemiselt kokku. Langetatud pea, tuhmunud pilgu ja kortsus laubaga andub roimar pelglikule ängistusele ja

meeleheitele. Kinnisideelise kangekaelsusega tõuseb tema siseelus varsti võimule häbi- ja kahetsusetunne, vallandub vastupandamatu tarve oma süüd pihtida ja lunastada. Roimar kummardub maani ikoonide ette, taob endale tugevasti vastu rinda ja hüüab halisedes Kristuse poole. Kogu ta moraalne käitumine näib olevat tingitud Pascali mõttest: „Jumal andestab süü, niipea kui ta märkab kahetsust südames."

Ülalöeldut illustreerib haaravalt episood Dostojevski „Noorukist". Väljateeninud soldat pöördub tagasi oma kodukülla; ent ta on harjunud rügemendi eluga ja üksluine oleskelu *mužik*'ide seltsis osutub talle talumatuks; muide, ka tema ise pole külameestele kuigi talutav. Ta hakkab jooma ja satub vähehaaval halvale teele. Ühel päeval röövib ta teekäijad paljaks. Kahtlus langeb kohe temale, ta vahistatakse. Ent otsesed süütõendid puuduvad. Kohtus kaitseb teda osav advokaat ja sellel õnnestub juba peagu saavutada õigeksmõistmist. Kuid süüdistatav tõuseb äkki ja katkestab kaitsja jutu:

„Ei, oota, las ma räägin. Tahan öelda kõik . . ."

Ja siis ta tunnistabki kõik, viimse üksikasjani. Puhkeb seejärel nutma, taob endale vastu rinda ja kahetseb valjult oma tegu. Vannutatud mehed on liigutatud, mõneminutise arutelu järel langetavad nad otsuse: ei ole süüdi. Auditoorium aplodeerib. Kohtunikud mõistavad mehe vabaks. Ent vana soldat ei liigahtagi, ta on nagu kivinenud. Lõpuks leiab ta end tänavalt, vabana. Eksleb huupi ringi, sünge ja piinatud. Järgmisel päeval, pärast unetut ööd, on ta veelgi rõhutum: keeldub söömast ja joomast ega kõnele kellegagi. Viiendal päeval poob ta end üles. Üks romaanitegelasi, Makar Ivanovitš, *mužik*, kellele seda lugu jutustatakse, teeb sellest niisuguse lõppjärelduse:

„Vaata, mis tähendab elada patust koormatud hingega . . ."

Kesknädal, 29. märts 1916.

Endine peaminister Kokovtsev, kelle teravapilgulist isamaalust ja soliidset mõistust ma nii väga hindan,

külastab mind saatkonnas: nagu alati on ta häälestatud tugevasti pessimistlikult; mulle tundub isegi, nagu hoiaks ta end tagasi, et mitte näidata mulle kogu oma lootusetust.

Üldises diagnoosis, mille ta seab Venemaa sisemise seisukorra kohta, märkan tähtsust, mida ta omistab vene preesterkonna demoralisatsioonile. Valulise tooniga, mis hetketi paneb värisema ta tõsise hääle, ütleb ta mulle lõppeks:

— Venemaa usulised jõud ei pea enam kaua vastu hirmsale katsumusele, mis neile on peale pandud. Piiskopikohad ja kõrged kiriklikud ametid on nüüd peagu täiesti Rasputini kildkonna võimuses. See on nagu häbistav haigus, nagu gangreen, mis varsti neelab kõik kiriku kõrgemad organid. Nutan häbist, kui mõtlen alatuile tinglemistele, mis teatud päevadel leiavad aset püha sinodi kantseleis... Kuid Venemaa usulise tuleviku jaoks — ja ma kõnelen lähedasest tulevikust — on olemas teine hädaoht, mis ei näi mulle vähem kardetav: see on revolutsiooniliste ideede levik alamas preesterkonnas, eriti noorte vaimulikkude hulgas. Teile pole teadmata, kui kahetsusväärne on meie pappide seisukord nii aineliselt kui moraalselt. Meie maakoguduste *svjaštšennik* elab peagu alati lootusetus viletsuses, mis sageli sunnib teda kaotama igasugust väärikust, häbitunnet ja lugupidamist oma preestrirüü ja oma ameti ees. Talumehed põlgavad teda ta laiskuse ja joomise pärast; peale selle riidlevad nad alatasa temaga palvete ja sakramentide hinna pärast; ka ei häbene nad parajal juhtumil teda teotamast ja isegi peksmast. Te ei kujutle, kui palju kannatusi ja leppimatut viha kuhjub vahel papi hinge!... Meie sotsialistid on selle alama preesterkonna haletsusväärse seisukorra väga osavasti ära kasutanud. Juba umbes tosin aastat teevad nad aktiivset propagandat maavaimulike, eriti noorte, seas. Nii ei värba nad mitte ainult sõdureid anarhia vägede jaoks, vaid ka apostleid ja ässitajaid, kel on loomulikult mõju meie harimatuile ja müstilistele massidele. Te mäletate kahjutegevat osa, mida etendas papp Gapon 1905. a. mässus: ta levitas enda ümber mingit magnetismi... Keegi, kes asja hästi teab,

kinnitas mulle hiljuti, et revolutsiooniline propaganda tungib nüüd kuni vaimulike seminarideni. Te teate, et seminaristid on kõik preestrite pojad: suurem osa on täiesti ilma rahata; mälestused, mis paljud neist toovad kaasa oma kodukülladest, teevad neist juba „alandatud ja teotatud", nagu ütleb Dostojevski; nende aju on seega liigagi ette valmistatud sotsialistliku evangeeliumi seemne vastuvõtmiseks. Ja, et nende vaimu lõplikult eksiteele viia, ässitatakse neid kirikuvalitsuse vastu, jutustades neile Rasputini skandaale! . . .

Neljapäev, 30. märts 1916.

Duuma lõpetas oma kinnisel istungil arutlused välisministeeriumi eelarve üle. Sazonov oli sunnitud mitu korda sõna võtma. Ta isamaalus, ta vapper ja lihtne siirus ja sügav kohusetunne äratasid ta vastu kõigis lugupidamist ja sümpaatiat. Nii läheb siis sellest küljest kõik hästi.

Kuid sisepoliitika valdkonnas muutuvad valitsuse ja rahvaesinduse suhted iga päevaga teravamaks ja riiakamks. Kahekuise võimulolekuga on Stürmeril juba õnnestunud panna kahetsema Goremõkini lahkumist. Kogu bürokraatia võistleb reaktsioonilises agaruses. Ei saaks toimida teisiti, kui tahetakse meelega välja kutsuda ägedat kriisi. Ootan juba varsti taas algavat politseiliste provokatsioonide mängu, mustasajaliste jõukude vägitegusid ja juutide massitapmisi.

Üks hiljutine sündmus erutab ülimal määral duuma äärmisi pahempoolseid rühmitusi: Petrogradi kõrgem kohus mõistis jäädavale pagendusele Siberisse viis sotsiaal-demokraatlikku rahvasaadikut, põhjendades oma otsust nende revolutsioonilise propagandaga.

Nende vangistamine leidis aset novembrikuul 1914, ajajärgul, mil Šveitsi põgenenud Lenin avas oma hävitava sõjakäigu järgmise programmiga: „Vene sotsialistid peavad soovima Saksamaa võitu, sest Venemaa lüüasaamine toob enesega kaasa tsarismi hävingu . . ." Viit rahvasaadikut — Petrovskit, Šagorit, Badajevit, Muranovit ja

Vene ministreid maailmasõja ajalt. II.

Ülal: Bark (rahamin.), Grigorovitš (meremin.). Keskel: krahv Ignatjev (haridusmin.). All: A. A. Hvostov (kohtumin.), Krivošein (põllutöö peaval. ül.).

Samoilovit — süüdistati algul riigiäraandmises, hiljemini jäi nende vastu püsima vaid süüdistus, et nad olevat püüdnud organiseerida revolutsioonilist liikumist sõjaväes. Petrogradi kuulus advokaat Sokolov ja tööerakonna saadik Kerenski kaitsesid kaebealuseid väga osavasti. Kuid sellele vaatamata langetati väga karm kohtuotsus.

Oma kaitsekõnes ütles Kerenski muuseas: „Iialgi pole kaebealused mõelnud välja kutsuda revolutsiooni sõja ajal; iialgi pole nad soovinud meie armee lüüasaamist; iialgi pole nad sirutanud kätt vaenlasele üle surevate isamaakaitsjate peade. Nad kartsid, vastupidi, et vene tagurlased võivad liituda saksa reaktsionääridega . . ." See vihje vene autokratismi ja saksa absolutismi salajasele leppusele on liigagi põhjendatud. Kuid mitte vähem kindel pole ka see, et vene sotsialism teeb saladuse katte all ettevalmistusi reetmiseks, apelleerides tööliste ja sõdurite halvimatele vaistudele.

Laupäev, 1. aprill 1916.

Lähen Stürmeri juurde, et kõnelda administratiivseist küsimustest, mis alluvad temale.

Ilme kaval, žest lai ja hoogus, ta kuhjab mu üle mesimagusate lubadustega:

— Ekstsellents, ma annan oma kantseleile käsu teha kõik, mis võimalik, et olla teile meelepärast. Ja selle, mis tema tunnistab võimatuks, teen ma ise.

Võtan teatavaks need ilusad avaldused; siis, pöördudes mitte enam siseministri, vaid ministritenõukogu esimehe poole, kõnelen talle takistustest, mida bürokraatia sõja jaoks töötavaile eratööstustele vahetpidamata teele veeretab. Mainin mitut hiljutist juhtumit, mis annavad tunnistust, et avalikus administratsioonis leidub niisama palju halba tahet kui hooletust ja korralagedust:

— Pöördun, ütlen ma, — teie kõrge autoriteedi poole palvega teha lõpp neile skandaalseile kuritarvitustele.

— Oo! „Skandaalseile" on küll liialdus, härra suursaadik! Möönan kõige enam, et on olnud mõningat lohakust, ja tänan teid, et juhtisite sellele mu tähelepanu.

— Ei, härra peaminister, asjaolud, milledest ma teile

kõnelen ja mida ma uuesti kinnitan, pole tingitud mitte ainult lohakusest; nad paljastavad tervet obstruktsiooni süsteemi ja teadlikku vaenlikkust.

Lohutamatu ilmega, käsi südamel, kinnitab ta mulle keiserliku administratsiooni tulist isamaa-armastust, ustavust, indu, eksimatust ja ausust. Rõhutan seda enam oma etteheiteid. Tõendan arvude varal, et Venemaa võiks kergesti kanda kolme- või neljakordset pingutust, sellal kui Prantsusmaa raiskab kogu oma elujõu. Ta hüüab:

— Kuid oleme kaotanud lahinguväljadel miljon meest!

— See tähendab, et Prantsusmaa kaotused on neli korda suuremad kui Venemaa omad.

— Kuidas nii?

— Arvutus on lihtne. Venemaal on 180 miljonit elanikku, Prantsusmaal 40 miljonit. Et kaotused oleksid üheväärsed, selleks peaksid teie omad olema neli ja pool korda suuremad meie omadest. Nüüd aga, kui ma ei eksi, Prantsuse väe senised kaotused ületavad 800 000 meest... Ja ma kõnelen vaid arvulisest võrdsusest!

Ta tõstab silmad taeva poole:

— Ma pole iial osanud arvutella. Võin teile öelda vaid üht, et meie vaesed *mužik*'id surevad ilma kauplemata.

— Ma tean seda. Teie *mužik*'id on imestlusväärsed; kuid teie *tšinovnik*'ud on need, kelle peale kaeban.

Kortsutades käskivalt kulme ja end majesteetlikult sirgu ajades lausub Stürmer:

— Härra suursaadik, ma lasen kontrollida kõik, millest te mulle lahkesti teatasite. Kui leitakse puudusi, siis kõrvaldatakse need halastamatult. Võite loota mu energiale.

Kummardan pead tänu märgiks. Ta jätkab samal toonil:

— Olen loomult väga pehme; kuid ma ei põrka tagasi ühegi valjuse eest, kui on vaja teenida keisrit ja Venemaad. Niisiis, usaldage mind, Ekstsellents. Kõik läheb hästi; jah, kõik läheb hästi, jumala abiga.

Ma lahkun temast selle petisliku kinnituse järele, kahetsedes, et ta ei näksanud mu vihjet Prantsuse ja

Vene kaotuste arvulise ühevääsuse kohta. Oleksin tahtnud talle tunda anda, et mõlema liitlase poolt kantud kaotuste hindamisel arv ei ole mitte ainuke, ega isegi mitte peamine mõõdupuu . . .

Pühapäev, 2. aprill 1916.

Sõjaminister kindral Polivanov on vabastatud ametist ja asendatud kindral Šuvajevi, vaimuvaese inimesega. Kindral Polivanovi lahkumine on tunduvaks kaotuseks liidule. Ta seadis sõjaministeeriumi sel määral korda, kui see üldse võimalik oli; ta parandas, niipalju kui nad üldse parandatavad olid, oma eelkäija kindral Suhhomlinovi vigu, lohakust, pillamisi ja reetmisi. Ta ei olnud mitte ainult suurepärane administraator — niisama metoodiline ja leidlik kui aus ja hoolas —, vaid ta evis ka kõrgel määral strateegilist meelt. Kindral Aleksejev ei võta meeleldi vastu nõuandeid, ent tema omadest pidas suurt lugu.

Eksimatu lojaalsusega, kuid vabameelsete vaadetega, evis ta palju sõpru duumas, „oktobristide" ja „kadettide" ridades, kes panid temale suuri lootusi. Ta näis tsaarivalitsuse varujõuna, mis oli suutlik kaitsma teda ühtaegu absolutismi meeletuste ja revolutsiooni äärmuste vastu.

Usaldus, mida ta äratas duumas, võis ainult kahjustada ja diskrediteerida teda keisrinna ees. Eriti kasutati ära tema kahjuks ta suhted „oktobristide" juhi Gutškovi, „Majesteetide isikliku vaenlasega". Nõrkuse tõttu ohverdas keiser jälle korraks ühe oma parimaid teenreid.

Siiski kinnitatakse mulle, et kindral Polivanovi lahkumine ei ennusta mingit pööret riigi sisepoliitikas ja et keiser on hiljuti Stürmerile ette kirjutanud vältida iga konflikti duumaga.

Teisipäev, 11. aprill 1916.

Tunaeile näib Verduni lahing olevat jõudnud oma koleduse ja võitluskire ülima astmeni. Saksa pealetungi metsikud lained on kogu rindel võidukalt tagasi löödud.

Ühelgi hetkel oma ajaloo kestes pole prantsuse hing küündinud suuremate kõrgusteni. Sazonov, kelle kõlblas sisetunne on haruldaselt erk, väljendas mulle seda täna hommikul heldimusega.

Kesknädal, 12. aprill 1916.

Krahv Konstantin von Broel-Plater on sõitmas Londoni, Pariisi ja Lausanne'i, kus ta kavatseb nõu pidada oma poola kaasmaalastega.

Kutsusin ta einestama täna hommikul, samuti nagu krahv Ladislaus Wielopolski ja krahv Josef Potocki; ei kedagi rohkem, et saaksime kõnelda vabalt.

Eilne väga usalduslik jutuajamine Sazonoviga lubab mul neile kinnitada, et keiser on jäänud Poolamaa suhtes oma vabameelsete kavatsuste juurde kindlaks.

— Ma ei kahtle sugugi keisri ja Sazonovi kavatsustes, vastab mulle Wielopolski. — Kuid Sazonov võib täna või homme poliitiliselt näitelavalt kaduda. Ja kes kaitseb meid siis keisri nõrkuse vastu?

Plater seletab, et liitlased peaksid poola küsimuse võtma oma kätte ja muutma ta rahvusvaheliseks.

Vaidlen tugevasti selle idee vastu. Poola küsimuse internatsionaliseerimise nõue kutsuks tsaaririigi rahvuslikes ringkondades esile nördimuse tormi ja halvaks kõik poolehoiutunded, mis oleme võitnud teistes ringkondades. Isegi Sazonov hakkaks tõrkuma. Ja kogu Stürmeri salgal oleks hea juhus tõsta kisa demokraatlike lääneriikide vastu, kes kasutavad liitu selleks, et segada end Venemaa sisemistesse asjadesse. Ma lisandan:

— Prantsuse valitsuse tundmused teie küsimuse suhtes on teil teada, ja ma võin tagada, et tema eestkostmine ei jää mõjutuks. Kuid ta tegevus on seda tagajärjekam, mida tagasihoidlikum, mida vähem ametlik see on. Mis puutub minusse, siis ma ei kaota ühtki võimalust juhtida keisri ministreid kõnelema mulle Poolamaast, usaldama mulle oma ideid, oma kõhklusi, oma vastuväiteid tõsiste ja keerukate probleemide kohta, mis kerkivad üles ühenduses poola autonoomia väljakuulutamisega.

Kuigi täiesti eraviisilised, moodustavad need korduvad avaldused (sest ükski neist, isegi mitte Stürmer, pole julgenud protesteerida minu ees keisri kavatsuste vastu), nende korduvad avaldused, ütlen ma, moodustavad lõppeks teatud laadi kõlbla kohustuse, mis lubab Prantsuse valitsusel kõnelda tarbe korral erilise mõjuvõimuga, kui saabub lõpliku otsustuse tund.

Plater tõotab mulle ses mõttes oma kaasmaalastega rääkida; kuid ta ei varja, et tal läheb raskeks neid veenda.

Reede, 14. aprill 1916.

Hoolimata hädaohtudest, reisu pikkusest ja raskusest, ei möödu nädalatki, millal ma ei näe saabuvat mõningaid prantslasi: ohvitsere, insenere, ärimehi, ajakirjanikke jne. Kui nad jäävad siia veidi kauemaks ja kui neil on vaatlusmeelt, avaldavad nad kõik mulle oma piinlikku üllatust tagasihoidlikkuse, isegi jaheduse üle, mida nad leiavad Prantsusmaa suhtes vabameelseis ringkondades.

Kahjuks on see õige. „*Retš*“, „kadettide“ ametlik häälekandja, on näiteks üks neid vene lehti, mis kõige meelsamini mööduvad vaikimisega meie sõjalisest tegevusest, mis näitavad end väga kitsidena kiituste suhtes meie sõjaväele, kuid eriti hoolsasti märgivad ära meie strateegia viivitusi või eksimusi. Välja arvatud vähesed erandid, kellede hulgas nimetan Miljukovi, Šingarevi ja Maklakovit, ei ole partei enamik veel vabanenud oma vanast ja kangekaelsest vihast liidu vastu.

See vaen tekkis kümne aasta eest. Mandžuuria sõda oli parajasti õnnetult lõppenud ja kogu Venemaal valitsesid mässud, streigid, salaühingud, ametnike tapmised, vastuhakkamised mere- ja maaväes, agraar-rahutused, rüüstamised, pogrommid. Peale selle oli veel riigikassa kuival. Pariisi börsiga peeti läbirääkimisi kahe miljardi kahesaja viiekümne miljoni frangi laenamise kohta. Meie pankadele ja ajakirjandusele oli tehing ahvatlev. Kuid vabariigi valitsus kõhkles siiski nõustumast, sest meie äärmised vasempoolsed erakonnad nõudsid, et laenuleping

esitataks otsustamiseks duumale, milline oleks niiviisi saanud dikteerida oma nõudmisi tsaarivalitsusele. Krahv Witte astus sellele muidugi kogu jõuga vastu. Léon Bourgeois' radikaalse kabineti seisukord oli täbar. Kas pidime Prantsuse rahaga kindlustama monarhilist absolutismi Venemaal? Kelle poole asusime me vene rahva ja autokratismi vahelises avalikus tülis, kas rõhujate või rõhutavate poole? Üks asjaolu, mida prantsuse avalik arvamus ei aimanud, otsustas meie ministrite lõpliku vastutuleku keiserliku valitsuse palvetele. Prantsusmaa ja Saksamaa vahekord oli halb; Algecirase leping ei olnud muud kui diplomaatiline vaherahu. Teiselt poolt olid meil teada salakavalad intriigid, mida keiser Wilhelm põimis isiklikult tsaari ümber, et sundida teda Vene-Saksa liidule, millega Prantsusmaa oleks pidanud leppima. Kas oli see õige silmapilk katkestada suhted tsarismiga? Lubades 1906. a. aprillikuul Vene laenu emissiooni Prantsuse börsil, jäi vabariigi valitsus ustavaks meie välispoliitika juhtmõttele: otsida Vene võimu rahulikus arengus meie rahvusliku iseseisvuse peamist kaitset.

Duuma demokraatide hulgas puhkes vihatorm Prantsusmaa vastu. Ja see viha hõõgub üha edasi.

Laupäev, 15. aprill 1916.

Külastan proua Tanejevit, riigisekretäri ja keiserliku kantselei ülema naist, proua Võrubova ema.

Ma ei ole teda ammu enam näinud, kuigi mulle pakub alati lõbu vestelda temaga ta vanas korteris Mihhaili palees; sest perekonnatraditsioonide tõttu on tal nii ohtraid mälestusi.

Tema isa kindraladjutant Ilarion Tolstoi elas väga lähedal Aleksander II õukonnale; ta emapoolne vanaisa vürst Aleksander Golitsõn saatis suurvürst Konstantini ta Poolamaa asekuningaks oleku ajal. Lõppeks järgnevad nüüd Tanejevid enam kui sajandi kestes juba üksteisele keiserliku kantselei juhatamises.

Küsitlen teda salakavalalt ta tütre proua Võrubova kohta, räägin väsitavaist kohustest, mida viimane täidab

lossis, ja alatisest hoolsusest, milleks teda sunnib keisrinna usaldus.

— Oojah! ütleb ta mulle, — mu vaene Anni on vahel väga väsinud. Mitte iialgi ühtki puhkusehetke! ... Sestsaadik, kui keiser viibib sõjavägede juures, on keisrinna tööga koormatud; peab end kõigega kursis hoidma. See tubli härra Stürmer küsib talt igas asjas nõu. Keisrinna ei nurise selle üle. Kaugel sellest! Kuid loomulikult tekib sellest minu tütre jaoks palju õiendusi, palju kirjakirjutamisi! ...

Reede, 21. aprill 1916.

Ka sel aastal ühtivad vene ja Gregoriuse kalendrid lihavõttepühade suhtes.

Vürstinna D..., kes on väga vabade vaadetega ja armastab „minna rahva hulka", viib mu õhtupoolikul lihtrahva-linnajagude kirikuisse.

Pärast lühikest peatust Püha Aleksander Nevski toredas ja sätendavas *Lavra*'s külastame Risti Ülendamise kirikut, mis asub Obvodnõi kanali naabruses, siis Izmailovski katedrali Fontanka lõpul, viimaks püha Katarina ja Ülestõusmise kirikuid, mis kõrguvad tehaste ja dokkide keskel, mitte kaugel Nevast.

Kõikjal on pimestav valgustus; kõikjal koorid, mis väärivad imestlust häälte kauniduselt, ettekande osavuselt, usulise tundmuse sügavuselt.

Ja kõikjal peegeldub nägudel unistlev ja tõsine, arglik ja keskendunud vagadus.

Viibime kauem Ülestõusmise kirikus, kus kogudus palvetab eriti sügava hardusega.

Järsku vürstinna D... puudutab mu käsivart:

— Vaadake! ütleb ta. — Kas see pole liigutav?

Ja osutab pilguga palvetavat *mužik*'i, kahe sammu kaugusel meist. See on umbes viiekümneaastane mees, riietatud paigatud poolkasukasse, kõrgekasvuline, tiisikushaige ilmega, tõmpninalise näoga, kortsus otsaesisega, meelekohad hallid, põsed lohus hõreda ja hallika habeme all, pea kallutatud parema õla poole, käed rinnale risti-

tatud ja kramplikult mütsi ümber surutud. Korduvalt lööb ta kokkupandud sõrmedega endale vastu otsaesist ja õlgu, sellal kui ta paksud sinakad huuled sosistavad: *Gospodi pomilui!* „Issand, halasta!" Iga hüüu järel ta laseb kuuldavale sügava ohke, tumeda, valulise oige. Siis muutub ta jälle liikumatuks. Kuid see liikumatus teeb ta näo veelgi väljendusrikkamaks. Mingi fosforine, ekstaatiline valgus särab ta värvituis silmades, mis tunduvad tõeliselt nägevat midagi nähtamatut.

Vürstinna D... surub mu käsivart:

— Vaadake teda, vaadake teda!... Praegusel silmapilgul ta *näeb* Kristust.

Oma kaaslast koju saates vestleme venelaste usuliste tunnete üle. Tsiteerin talle Pascali sõnu: „Uskuda tähendab jumalat südames tunda". Ja ma küsin, kas ta ei arva, et võiks öelda: „Venelastele vaga olla tähendab tunda Jeesust Kristust südames."

— Ojaa! hüüab ta. — See on täpsalt õige.

Laupäev, 22. aprill 1916.

Täna hommikul ütleb mulle Sazonov ärritatult:

— Bratianu jätkab oma mängu!

Teda oli eelmisel õhtul külastanud polkovnik Tatarinov, sõjaväeline atašee Bukarestis, kes oli saabunud Petrogradi ettekande tegemiseks keisrile. Tema jutu järgi oleks koostöö Vene ja Rumeenia kindralstaapide vahel teostatav kergesti sõjalise tegevuse mõttes Dobrudžas. Tema nõupidamised kindral Iliescuga viisid ta isegi arvamisele, et põhimõtteliselt sel alusel on kokkulepe juba toimunud. Ent kui ta läks lahkumisvisiidile Bratianu juurde, nõudnud too ootamatult, et Vene armee võtku oma peamiseks ja otsekoheseks eesmärgiks Ruštšuki okupeerimine, et kaitsta Bukaresti bulgaarlaste pealetungi vastu. Kindral Aleksejev arvab, et säärane nõue, mis ei arvesta vähimalgi määral raskusi, mida enesest kujutab 250 kilomeetri pikkune marss piki Doonau parempoolset kallast, näitab veelgi kord, et Bra-

Keisrinna (kübaraga) külastamas
Anna Võrubovat.

tianu on otsustanud sõjalise kokkuleppe sõlmimisest kõrvale põigelda.

— Ja Pariisis öeldakse veel, lisandab Sazonov, — et Venemaa on see, kes on vastu Rumeenia interventsioonile!

Esmaspäev, 24. aprill 1916.

Briand telegrafeeris mulle, et kohtuminister Viviani ja alamriigisekretär suurtükiväe ja sõjavarustuse alal Albert Thomas on saadetud erilise ülesandega Petrogradi, et luua tihedamat kontakti Prantsuse ja Vene valitsuste vahel.

Teatasin sellest kohe Sazonovile, kes tõotab mulle kindlustada mõlemale tulijale parim vastuvõtt. Kuid aiman ebamäärast rahutust ametliku lubaduse all, mis on formuleeritud kogu vajalise viisakuse ja otsekohusega: tõepoolest, ta küsitleb mind pikalt-laialt Albert Thomas' kohta, kelle innukas ja nakkav sotsialism ei saa talle meeldida.

Kõnelen talle osast, mida Albert Thomas on etendanud sõjas, ta isamaa-armastusest, ta haruldasest mõistusest ja töövõimest, ta siiraist pingutustest, et hoida alal kooskõla tööliste ja tööandjate vahel, lõppeks sellest, kui palju ta on raisanud jõudu ja osavust „püha liidu" teenistuses.

Sazonov ei ole kõvasüdamlik ja heldib mu kiidukõne mõjul:

— Ma kordan keisrile kõik, mis te mulle praegu ütlesite ... Kuid teete hästi, kui kordate seda ise härra Stürmerile ja ta kaaslastele.

Teisipäev, 25. aprill 1916.

Ma lähen täna pealelõuna-teele vürstinna L ... juurde. See on väga meeldiv vana daam, kelle peen nägu ja ikka veel elav kõne väljendavad sarmikal viisil vaimu avarust, südame rikkust ja sallivuse taipu, mis on omane

neile olendeile, kes on palju elanud ja palju armastanud. Leian ta üksi oma truu sõbratari krahvinna F... seltsis, kelle mees on õukonna kõrgemaid ametnikke.

Minu tulek katkestab järsult nende kahekõne, mis puudutas nähtavasti piinlikku ainet, sest mõlemail on jahmunud ilme. Krahvinna F... eemaldub peagu kohe.

Kõneluse kestel, mis jätkub nüüd vürstinna ja minu vahel, arvan ta silmade sügavuses märkavat mingi valulise, painava mõtte heljumist, mis äratab mu huvi.

Meenutan, et krahv F... elab iga päev valitsejate läheduses ja et tal pole saladusi oma naise ees, ning küsin salakavalalt oma kaaskõnelejalt:

— Kuidas elab keiser?... Ma pole enam ammu temast teateid saanud.

— Keiser on ikka veel *stavka*'s, ja ma usun, ta tunneb end paremini kui kunagi.

— Ta ei tulnud siis lihavõttepühadeks Tsarskoje Seloosse?

— Ei. See on isegi esimene kord, et ta ei pühitse lihavõtteliturgiaid koos keisrinna ja oma lastega. Kuid ta ei saanud lahkuda Mogilevist: räägitakse, et meie väed asuvad varsti pealetungile.

— Ja kuidas läheb keisrinnal?

Sellele lihtsale küsimusele vürstinna vastab lootusetu pilgu ja käeliigutusega. Palun teda avaldada oma arvamust. Lõppeks ütleb ta:

— Kujutelge, et möödunud neljapäeval, kui keisrinna käis armulaual *Feodorovski Sobor*'is, ta tahtis, ta otse käskis, et Rasputin tuleks lauale ühel ajal temaga. Ja see vilets sai armulaualeiba ja -viina, Kristuse ihu ja verd keisrinna kõrval!... Just sellest kõneles mulle hetke eest mu vana sõbratar krahvinna F... Kas pole see haletsusväärne?... Olen veel päris erutatud sellest.

— Jah, see on kurvastav. Kuid õieti on keisrinna järjekindel iseenda vastu. Tal on usku Rasputinisse; ta näeb temas õiglast meest, pühakut, keda kiusab taga variseride laim nagu Kolgata ohvrit. Ta on Rasputini valinud oma vaimseks juhiks ja toetajaks, oma vahemeheks Kristuse ees, oma tunnistajaks ja eestkostjaks jumala ees. Kas pole seepärast loomulik, et keisrinna

tahab tunda teda enda kõrval, kui ta täidab oma usulise elu tähtsaimat akti?... Pean ütlema, et see vaene eksinud hing sisendab mulle sügavat kaastunnet.

— Ojaa! tundke kaasa temale, härra suursaadik..., ja ka meile! Sest, lõppeks, millist tulevikku see kõik meile valmistab!

Kesknädal, 26. aprill 1916.

Nitševo!... Seda sõna kuuleb venelaste suust kindlasti kõige sagedamini. Igal hetkel ja iga asja puhul kuuled neid lausuvat muretuse või loobumise žestiga: *Nitševo!* „Sellest pole midagi! Sel pole mingit tähtsust!"

See väljendus on nii harilik ja nii levinud, et oled sunnitud selles nägema üht rahvusliku iseloomu joont.

Kõigil aegadel on olnud epikuurlasi ja skeptikuid, kes kuulutavad inimlike püüete tühjust, kes isegi tunnevad mõnu mõttest, et kõik on vaid meelepettus. Olgu tegemist võimu või iharusega, rikkuse või naudinguga, Lucretius ei jäta iial lausumata: *Nequicquam!* „See on nii tühine!"

Hoopis erinev on vene *nitševo* tähendus. See üldine viis ebaväärtistada mõnd ihaobjekti või ennustada mõne ürituse asjatust on tavaliselt vaid ettekääne iseendale, et jõupingutust ei tule jätkata.

Toon otsese ja salajase allika põhjal siinkohal mõned täiendavad üksikasjad Rasputini osavõtu kohta keisrinna armulaualkäigust.

Jumalateenistuse pidas isa Vassiljev *Feodorovski Sobor*'i salapärases ja punakas-kollaselt helkivas krüptis. See on väike vanamoeline kirik, mille sale kuppel joonistub nii kummaliselt keiserliku pargi kõrgete puude taustale nagu säile või meenutus vanavene minevikust. Tsaarinna viibis jumalateenistusel oma kolme vanema tütrega; Grigori seisis tema taga, saadetuna proua Võrubovast ja proua Turovitšist. Kui Aleksandra Feodorovna lähenes *ikonastass*'ile, et võtta vastu püha leiba ja viina, ta tegi silmadega märgi *starets*'ile, kes järgnes talle ja

sai armulauda kohe pärast keisrinnat. Siis vahetasid nad altari ees rahusuudluse: Rasputin suudles keisrinnat laubale ja keisrinna teda käele.

Sellele eelnevail päevadel oli *starets* veetnud pikki tunde palves Kaasani Jumalaema kirikus, kus ta pihtis kolmapäeva õhtul isa Nikolaile. Tema innukad sõbratarid, preili G... ja proua T..., kes peagu ei lahkunud temast, olid hämmastunud ta kurbusest. Mitu korda kõneles ta neile oma lähedasest surmast. Ta ütles eriti proua T...'le: „Kas tead, et suren varsti hirmsais valudes?... Kuid mis teha? Jumal on pannud mu peale kõrge ülesande ohverdada end meie kallite valitsejate ja püha Venemaa heaks. Hoolimata mu pattudest, mis on kohutavad, olen ma väike Kristus, *malenki Hristos*..." Teine kord, möödudes oma sõbratariidega Petropavlovski kindlusest, on ta lausunud ennustuse: „Näen seal palju piinatud inimesi, mitte üksikuid, vaid hulgaviisi; näen laipade kuhje, *kutši trupov*, mitmeid suurvürste ja sadasid krahve, *neskolko velikih knjazei i sotni grafov*... Neva saab olema üleni punane verest."

Rasputin sõitis suure reede õhtul oma Pokrovskoje külla, Tobolski lähedal, kuhu proua T... ja preili G... talle järgnesid...

Esmaspäev, 1. mai 1916.

Inglastel oli 29. aprillil Mesopotaamias suur kaotus. Kindral Townshend, kes oli kindlustanud enda Kut-el-Amarasse, Tigrise ääres, oli sunnitud toidu ja laskemoona puudusel alistuma pärast saja neljakümne kaheksa päevast piiramist; garnisonis oli ainult veel 9000 meest.

Samal ajal puhkes Iirimaal, Saksa agentide ässitusel, tõsine mäss. Tõeline lahing mässajate ja Inglise sõjaväe vahel mattis Dublini tulle ja verre. Lõppeks näib kord jalule olevat seatud.

IV PEATÜKK.

4. mai — 8. juuni 1916.

Viviani ja Albert Thomas Petrogradis. Nende esitlemine keisrile. — Poola ja Rumeenia küsimus. Vene vägede saatmine Prantsusmaale. — Nõupidamine peastaabis. — Duuma poolt korraldatud bankett. Ilukõne mõju venelastesse. Šaljapin laulab marseljeesi. — Rahvahulkade usk tsaarisse. — Keisrinna vihkab Sazonovit. — Brussilovi hiilgav rünnak. Jne.

Neljapäev, 4. mai 1916.

Viviani ja Albert Thomas saabuvad homme õhtul Petrogradi. Nende missioonist kirjutasid eile ajalehed ja see tekitas ärevust kõigis erakondades. Eriti avaldas Albert Thomas' nimi suurt mõju töölisringkondades ja mitte vähemat mõju, vastupidises mõttes, autokraatia kildkonnas.

Konovalov, Moskva vabameelsete esindaja, hiiglarikas ketramisvabriku omanik, kaunihingeline inimene, vastuvõtlik kõigile ideedele, külastab mind sõjatööstuse komitee nimel, mille abiesimeheks ta on. Teda saadab üks ta poliitilisi sõpru, Žukovski, tööstuse ja kaubanduse komitee esimees. Konovalov teatab mulle, et tööstuskomitee esimees Gutškov pole saanud tulla, kuna haigus hoiab teda kinni Krimmis, ja avaldab mulle soovi astuda niipea kui võimalik ühendusse Albert Thomas'ga:

— Meie keskkomitee, mis tsentraliseerib kõigi vene komiteede tegevust, koosneb saja kahekümnest delegaadist, kes on nimetatud linnade liidu, *zemstvo*'te liidu, Petrogradi ja Moskva linnavalitsuse, kubermanguvalit-

suste ja, lõppeks, tööliste eneste poolt. Nende saja kahekümne liikme hulgas on kümme töölist. Mu sõbrad ja mina sooviksime väga, et härra Albert Thomas võtaks osa ühest meie nõupidamisest; ta ütleks meile kindlasti suurepäraseid asju, mida korrataks hiljem kõigis tehastes.

Ma vastan, et Albert Thomas' külaskäik keskkomiteesse ei näi mulle mitte ainult võimalikuna, vaid soovitavana; et ta oskab tõepoolest veenda nii töölisi kui tööandjaid; et ma siiski loodan komitee mõistlikkusele ses mõttes, et külaskäik ei muutu poliitiliseks meeleavalduseks ...

Reede, 5. mai 1916.

Endine sõjaminister kindral Suhhomlinov vangistati täna hommikul ja viidi Petropavlovski kindlusse. Et ta on süüdi lohakuses, see on avalikult teada. Et ta oleks reetnud, selles ma kahtlen, kui „reetmise" all mõeldakse vaenlasega kokkumängimise fakti. Ma ei usu, et ta oleks olnud 1915. a. märtsikuul poodud polkovnik Mjassojedovi kaassüüdlaseks; tõenäoliselt ta piirdus ainult sellega, et sulges silmad äraandja kuritegudele, kes oli talle altkäemaksude hankijaks. Kuid olen valmis uskuma, et vihavaenust suurvürst Nikolai Nikolajevitši vastu ja poliitilisest arvestusest ta töötas salaja vastu ülemjuhatuse kavadele. Just tema tahtliku tegevusetuse ja teadlikkude varjamiste tagajärjel tekkis sõjamoona kriis — esimeste kaotuste põhjus.

Tulles Bergenist Kristiaania, Stockholmi ja Torneo kaudu, saabuvad veidi enne kesköödd Soome vaksalisse Viviani, proua Viviani ja Albert Thomas.

Möödunud kakskümmend kaks kuud on tunduvalt muutnud Vivianid, kes näib nüüd tõsisemana, väärikamana ja tagasihoidlikumana. Proua Viviani kannab oma rahulikul ja selgel näol lohutamatu leina märki — see on lein ta esimesest abielust sündinud poja pärast, kes tapeti sõja algul. Albert Thomas, keda ma ei tundnud, ilmutab füüsilist ja moraalset tervist, energiat, intelligentsi ja elurõõmu.

Saadan tulijad hotell „Euroopasse", kus nende eest hoolitsevad õukonna teenrid. Nendele on valmistatud õhtusöök.

Sellal kui nad end korda seavad, seletab Viviani mulle nende tuleku otstarvet:

— Tulime selleks, ütleb ta mulle kokkuvõttes: —1) et teha kindlaks Vene sõjaväeliste resursside suurus ja püüda neid arendada; 2) nõuda, et Prantsusmaale saadetaks 400 000 meest järkjärgulistes 40 000-mehelistes osades, vastavalt lubadusele, mille Doumer väidab olevat saanud möödunud aasta detsembrikuul; 3) käia peale Sazonovile, et Vene kindralstaap näitaks end vastutulelikumana Rumeenia suhtes; 4) mõjutada keiserlikku valitsust kirjutama alla kindel ja täpne kohustus Poolamaa kasuks.

Ma vastan:

— Esimese punkti kohta kogute ise muljeid; ma usun, et jääte rahule tööga, mille mõne kuu jooksul on sooritanud eeskätt *zemstvo*'te liit ja sõjatööstuse komitee. Mis puutub 400 000 mehe saatmisse, siis on kindral Alekse-jev sellele alati energiliselt vastu seisnud ja väitnud, et Vene sõjaväe käsutuses olev väljaõpetatud reservide suurus ei ole kaugeltk küllaldane, võrreldes rinnete määratu ulatusega, ja ta on veennud keisri; kuid pealekäimisel te võib-olla saavutate nõusoleku mõne brigaadi saatmiseks. Mis puutub Rumeeniasse, siis leiate Sazonovi ja kindral Aleksejevi täiesti nõus teie ideedega; kuid raskus pole mitte siin: ta on Bukarestis. Lõppeks, Poolamaa küsimuses ma soovitan teile jätta kõik kõnelused oma ärasõidu eelpäevaks; te otsustate siis ise, kas seda teemat võib puudutada; mina isiklikult kahtlen selles.

Laupäev, 6. mai 1916.

Pärast intiimset einet saatkonnas sõidame Tsarskoje Seloosse — Viviani, Albert Thomas ja mina.

Reisu kestel on Vivianil murelik ilme; ta tunneb silmanähtavalt rahutust selle üle, kuidas Nikolai II võtab vastu nõudmised, mis tal on ülesandeks temale esitada. Albert Thomas, vastupidi, näib rõõmsa ja hoogsana; ta tunneb ilmsesti lõbu mõttest ilmuda keisri ette. Ta hüüab:

— Aa, mu vana Thomas, sa seisad siis varsti silm silma vastu Tema Majesteedi tsaariga, venelaste isevalitsejaga!... Asi, mis sind lossis kõige enam saab üllatama, on see, et sa ise oled seal!

Tsarskoje Seloo vaksalis ootavad meid kaks õukonna sõidukit. Ma asun Albert Thomas'ga esimesse. Viviani ja tseremooniameister Teplov, kes meid saadavad, võtavad istet teises.

Mõtiskelnud hetke vaikides, hakkab Albert Thomas usaldavalt kõnelema:

— On mõningaid isikuid, keda oma Petrogradis viibimise ajal tahaksin väga kohata... Oo, väga diskreetselt. Kuid mul oleks piinlik oma erakonna ees, kui ma tuleksin tagasi Prantsusmaale, ilma neid nägemata. Kõigepealt Burtsev.

— Oo!

— Ta on käitunud sõja kestes väga hästi; ta on kõnelnud väga isamaaliselt prantsuse ja vene seltsimeestele.

— Tean seda. Ja see on väide, mida ma kõigepealt kasutasin, et saavutada ta tagasitulek Siberist, kui valitsus möödunud aastal andis mulle selle delikaatse ülesande. Kuid ma tean ka, et tal on kinnismõte tappa keiser... Nüüd aga, tuletage meelde, kellele esitlen teid hetke pärast. Vaadake seda ilusat punast livreed pukil. Ja te mõistate, et teie idee kohata Burtsevit ei või mulle hästi meeldida.

— See näib teile siis võimatu?

— Oodake oma siinviibimise lõppu. Me kõneleme sellest veel.

Aleksandri palee ees on suur sõidukite liikumine. Kogu keiserlik perekond, kes on tulnud tervitama keisrinnat ta peopäeva puhul, asub tagasiteele Petrogradi poole.

Meid juhatatakse pidulikult suurde nurgasalongi aiapoolse fassaadi lõpul. Helkja taeva all sätendab park; puud on lõppeks lumekattest vabanenud ja näivad sirutavat päikese poole oma peenikesi oksi. Veel mõne päeva eest veeretas Neva jääpanku. Täna on peagu juba kevad.

Keiser astub sisse, tal on selge jume ja naeratav pilk.

Pärast kombekohaseid esitlusi ja viisakuslauseid tekib pikk vaikus.

Kui keiser on saanud üle kohmetusest, mida alati tekitab temas esimene kokkupuude, tõstab ta käe oma kuue rinnaesisele, mis on kaunistatud ainult kahe aumärgiga, Georgi ristiga ja Prantsuse sõjaristiga.

— Te näete, mu härrad, ütleb ta, — et kannan ikka veel teie sõjaristi, kuigi ma pole selle vääriline.

— Pole vääriline! hüüab Viviani.

— Aga ei, kuna see on sama tasu, mida antakse Verduni kangelastele.

Uus vaikus. Rääkima hakkan mina:

— *Sire,* härra Viviani tahab kõnelda teiega tõsiseist küsimustest, mis ületavad teie staapide ja teie ministrite võimkonda. Seepärast pöördume teie suveräänse mõjuvõimu poole...

Siis algab Viviani oma seletust; ta räägib võluva kõneosavusega, häälesoojuse ja -pehmusega, mis teevad teda vahel nii veenvaks. Kui ta kirjeldab verest tühjaks voolavat Prantsusmaad, kes on tagasisaamatult kaotanud oma rahva paremiku, ta leiab väljenduse ja tooni, mis liigutavad keisrit. Ta jutustab, valides õnnestunult näiteid, kangelastegudest, mida nähti iga päev teostumas Verduni all. Keiser katkestab ta kõnet:

— Ja sakslased väitsid enne sõda, et prantslane ei olevat kõlvuline soldatiks!

Sellele vastab Viviani väga tabavalt:

— Tõepoolest, *sire,* prantslane ei ole *soldat,* ta on *sõjamees.*

Nüüd kõneleb Albert Thomas, tuues uusi väiteid samale teesile. Ta klassikaline ja normaal-kooli haridus, tahtmine meeldida, arutluse tähtsus, stseeni ajalooline huvitavus annavad ta kõnele ja isegi ta isikule mingisuguse erilise kiirgusjõu.

Keiser, keda ta ministrid pole hellitanud ilukõneluse võluvusega, näib liigutatud; ta tõotab „teha kõik, mis võimalik", et arendada Venemaa sõjalisi ressursse, ühendada ta veel tihedamalt liitlaste jõupingutustega. Võtan teatavaks ta sõnad. Ja audients on lõppenud.

Kella nelja paiku sõidame tagasi Petrogradi.

Esmaspäev, 8. mai 1916.

Einestan proua Sazonovi juures ühes Viviani, proua Viviani ja Albert Thomas'ga. Teisteks külalisteks on peaminister ja proua Stürmer, rahaminister ja proua Bark, sõjaminister, mereminister jne.

Eine möödub hästi. Viviani vestleb mõnusalt; proua Viviani võib ainult äratada poolehoidu oma valulise ilmega; Albert Thomas meeldib oma heatuju ja oma vaimu elavusega.

Pärast einet koonduvad külalised gruppidesse; kõneldakse riigiasjust.

Ühel hetkel näen Albert Thomas'd jutuajamises Stürmeriga. Astun lähemale ja kuulen:

— Te tehased ei tööta küllaldaselt, ütleb Albert Thomas; — nad võiksid toota kümme korda rohkem. Te peaksite militariseerima oma töölised.

— Militariseerida meie töölised! hüüab Stürmer. — Kuid me ässitaksime enda vastu kogu duuma!

Nii vestlesid 1916. a. p. Kr. prantsuse sotsialismi ja vene autokratismi kõige kvalifitseeritumad esindajad!

Neljapäev, 11. mai 1916.

Viviani jõudis tagasi ülemjuhataja staabist, sellal kui Albert Thomas on läinud külastama provintsi tehaseid.

Viviani on vaid pooleldi rahuldatud oma teekonnast. Vastuvõtt, mis talle ülemjuhataja staabiülemalt osaks saanud, on olnud jahe või vähemalt tagasihoidlik, mis mind ei üllata. Kindral Aleksejev on taltsutamatu tagurlane, äge traditsiooni ja hierarhia, isevalitsusliku korra ja õigeusklikkuse pooldaja. Tsivilisti — ja millise tsivilisti?... sotsialisti! ateisti! — tungimine sõja-asjadesse peab muidugi näima talle kohutava skandaalina.

Et alustada kõnelust, andis Viviani talle üle kindral Joffre'i isikliku kirja, paludes teda lugeda seda viivitamatult. Kindral Aleksejev luges selle läbi ilma ühegi märkuseta.

Viviani hakkas uuesti kõnelema:

— Kindral Joffre tegi mulle peale selle ülesandeks suusõnalise teate edasiandmise Teie Ekstsellentsile. Ta

loodab nimelt võtta ette 1. ja 15. juuli vahel laiaulatusliku operatsiooni; tal oleks hea meel, kui teie omalt poolt saaksite asuda pealetungile varimalt 10. juunil, nii et mõlema rünnaku vahel ei oleks pikemat vaheaega kui üks kuu ja et sel moel sakslased ei saaks aega transporteerida toetusväge ühelt rindelt teisele.

Kindral Aleksejev vastas kuivalt:

— Tänan teid; ma räägin läbi selle küsimuse üle kindral Joffre'iga, kindral Žilinski [1] vahendusel.

Seejärel peeti nõupidamine keisri juhatusel. Viviani nõudis kõnekalt 400 000 venelase saatmist Prantsusmaale, igakuuliste 40 000-meheliste partiidena. Kindral Aleksejev pehmenes vähehaaval. Siiski oli vaidlus pikk ja raske. Lõppeks avaldas keiser oma nõusoleku. Tehti järgmine otsus: peale selle brigaadi, mis on juba saadetud Prantsusmaale, ja selle, mis peab 15. juunil saadetama Salonikisse, läkitatakse Prantsusmaale 14. augusti ja 15. detsembri vahel veel viis brigaadi, igaüks 10 000 meest suur.

Õnnitlen Vivianid selle tulemuse puhul, mil on omaette väärtus. Kuid me oleme veel kaugel 400 000 mehest, millise hulga saamiseks Doumer andis lootust.

Reede, 12. mai 1916.

Äsja saabus Venemaale kindral Janin, kes asendab kindral de Laguiche'i meie sõjaväelise esinduse eesotsas.

Korraldasin tema vastuvõtuks täna hommikul eine. Oma lihtsa ja rõõmsa iseloomuga, avameelse, painduva ja peene vaimuga ta meeldis venelastele.

Teisipäev, 16. mai 1916.

Suurvürstinna Maria Pavlovna kutsus Viviani ja Albert Thomas' einele; proua Viviani vabandas end haiglase oleku tõttu.

---

[1] Vene ülemjuhatuse esindaja Prantsuse ülemjuhataja staabis.

Et ta saaks asetada Viviani oma paremale käele ja Albert Thomas' vasemale, selleks palus suurvürstinna mind istuda tema vastu. Teisteks kutsutuiks on vürstinna Orlov, vürstinna Belosselski, krahvinna Šuvalov, Dimitri Benckendorff ja ausaatjaskond.

Väga elav eine. Mõlemad pooled pillavad teineteisele tähelepanu- ja lugupidamisavaldusi.

Suurvürstinna näib säravana. Hoolimata oma germaani algupärast, või just selle tõttu, ta ei jäta iial kasutamata juhust tõendada oma poolehoidu Prantsusmaale. Juba see üksi seletaks küllaldaselt tänast küllakutset. Kuid on veel midagi: suurvürstinna hellitab juba ammu salajast lootust näha troonil üht oma poegadest, Borisi või Andreid. Nii on ta alati püüdlik täitma väliseid rolle, mis keisrinna hooletusse jätab. Ses suhtes pole mitte tähtsuseta, et oleks avalikult teada, et ainukesena keiserlikust perekonnast tema kutsus oma lauda Prantsuse valitsuse volinikud.

Täna õhtul korraldavad riigiduuma ja Petrogradi linnavalitsus banketi Viviani ja Albert Thomas' auks.

Duuma esimees Rodzjanko oli selle algataja. Sellest jätkus umbusalduse äratamiseks ministrites, seda enam, et osavõtjaid on hulgana kokku voolanud ja asi omandanud peagu poliitilise sündmuse ilme. Külalisi ei ole mitte vähem kui nelisada! Esindatud on kõik erakonnad, isegi äärmine parempoolne, kuid eriti vasempoolne. Ükski ministritest pole arvanud võimalikuks kõrvale jääda. Tulnud on ka mu Jaapani, Inglismaa ja Itaalia kolleegid.

Kõnede küsimuse lahendamine ei läinud ilma raskusteta. Ministrid arvasid esiteks, et neil ei sobi võtta sõna eraviisilisel koosviibimisel. Pidin Sazonovile mõista andma, et kui ükski valitsuse liige ei nõustu kõnelema, siis soovitan Vivianile banketist mitte osa võtta. Lõppeks korraldus kõik. Lepiti kokku, et Sazonov lausub tervituse valitsuse nimel.

Sisseastumisel banketisaali võetakse meid vastu väga soojalt. Rodzjanko presideerib aukülaliste lauas, mind asetatakse tema paremale käele, Viviani vasemale; minust

paremal on peaminister Stürmer, kelle parempoolseks naabriks omakorda on Albert Thomas.

Pidusöök saab pikk; sest menüü on lõputa ja teenimine väga aeglane; ja tuleb ka kõnesid. Nii on mul vähemalt kaheks tunniks kontakt duuma esimehe ja peaministriga.

Rodzjankolt mul pole enam palju teada saada. Ta kõrge ja tugev kogu, otsene pilk, sügav ja soe hääl, ta agar tegevus, isegi ta saamatus kõnes ja käitumises, — kõik see paljastab temas avameelsust, otsekohesust ja julgust. Juba ammu valitsevad meie vahel kõige usalduslikumad suhted. Ta on lakkamatult ja kogu jõuga väljas õige asja eest.

Vastupidi, Stürmeri kohta on mul palju suurem huvi. Temast hoovab väljakannatamatut võltsust ja silmakirjalisust. Ta näiva heasüdamlikkuse ja teeseldud viisakuse taga aimad teda olevat alatu, intrigeeriva ja truudusetu. Ta terav ja imal pilk, nuhkiv ja pilgutlev, on otse silmakirjalisuse, auahne ja kavala silmakirjalisuse väljenduseks. Kuid tal ei puudu haridus; tal on meelt ajaloo, eriti ankedootilise ja pitoreskse ajaloo jaoks. Igakord, kui juhus viib meid kokku, küsitlen teda Venemaa mineviku kohta, ja ta kõnelus ei ole mulle igav. Olude tõttu on see isik asetunud erandlikule, väljapaistvale seisukohale ja väärib seda, et teda uurida.

Täna õhtul siis kõneleme Aleksander I-st ja ta salapärasest lõpust, Nikolai I-st ja ta kõlblast heitlusest Krimmi sõja kestes. Selles ühenduses tõstan esile kasu, mida alati on pakkunud Venemaale ja Prantsusmaale vastastikune hea läbisaamine ja koostöö; tuletan meelde, et juba 1856. a. mu suurepärasele eelkäijale Mornyle tuli liidu idee. Oleks teda kuulda võetud, ei oleks me sellises seisukorras, nagu oleme nüüd. Stürmer räägib edasi:

— Hertsog Morny! Kuidas ta oleks meeldinud mulle! Usun, et olen lugenud kõik, mis tema kohta on kirjutatud. Noh, mulle näib, et ta evis riigimehe tähtsamaid omadusi: isamaa-armastust, energiat ja julgust.

Ma katkestan ta kõnet:

— Tal oli kaks teist omadust, mis on võib-olla veel hinnalisemad: tõelikkusemeelt ja teotsemisoskust.

— Tõepoolest, need kaks omadust on väga vajalised. Kuid valitsemise juures peab eel kõige oskama võtta enda peale vastutust ja haarata sündmuse õigest otsast. No vaadake: seal on meie sümpaatne politseiülem vürst Aleksander Nikolajevitš Obolenski. Ta on keisri ustav teener ja ma tunnen talle suurt poolehoidu. Kuid on üks asi, mida ma talle ei andesta. Ta oli Rjazani kuberneriks 1910. aastal, kui Tolstoi nii kummalistel asjaoludel suri väikeses Astapovo jaamas. Te mäletate, et perekond valvas surija ümber, et ükski preester ei saaks läheneda [1]. Obolenski asemel mina ei oleks kõhelnud: ma oleksin lasknud eemaldada perekonna sandarmite abil

---

[1] Siinkohal mõned üksikasjad Tolstoi kummalise lõpu kohta. — Kaheksakümmend kaks aastat vana, ta lahkus järsku Jasnaja Poljanast 10. novembri õhtul 1910. a.; ta tütar Aleksandra, keda Tšertkov nimetab ta „kõige lähedamaks kaastööliseks", teadis ta lahkumisest. Tolstoi saabus järgmisel päeval Optina kloostrisse; veetis seal öö ja kirjutas pika artikli surmanuhtluse üle. 12. novembri õhtul ta läks Šamordino kloostrisse, kus ta õde Maria oli nunnaks; Tolstoi lõunastas temaga ja väljendas talle oma soovi lõpetada oma elupäevad Optinas, tehes kõige lihtsamaid töid, kuid tingimusel, et teda ei sunnitaks astuma kirikusse. Õhtul ta nägi oma üllatuseks saabuvat oma tütart Aleksandrat. Kahtlemata hoiatas viimane isa, et tema varjupaik oli teada, et teda jälitati; nad lahkusid kohe Kozelskisse, kavatsusega suunduda lõunapoolseisse maakondadesse. Teel Tolstoi haigestus Astapovo jaamas ja pidi seal voodisse heitma, tabatuna kopsupõletikust. Ta asetati jaamaülema korterisse.

Et ta seisukord järsku halvenes, kutsuti Moskvast kohale arste; ka perekond ruttas omalt poolt haige juurde.

18. novembri õhtul saabus Astapovo jaama Optina kloostri ülem isa Karsanofi ja nõudis, et teda lastaks surija juurde: ta teatas, et püha sinod oli teinud talle ülesandeks lepitada Tolstoi õigeusu kirikuga. Arstid ja perekond, toetudes haige seisukorrale, keelasid ära nõutud kokkusaamise. Tõepoolest, Tolstoi jõud kahanes kiiresti, kuigi ta oli täiesti meelemärkusel. 19. novembril tal oli kaks südame atakki, milledest viimane peagu põhjustas ta surma.

Tolstoi kustus vaikselt 20. novembril kell kuus hommikul. Ta oli jõudnud avaldada oma viimase tahtmise: matused ilma kirikliku talituseta, ilma pärgade ja lilledeta. Kaks päeva hiljem viidi laip Jasnaja Poljanasse, kus toimus väga lihtne matus.

ja oleksin vägisi preestri sisse toonud. Obolenski väidab vastu, et tal ei olnud juhiseid, et Tolstoi lastel oli õnnetuseks õigus talitada oma äranägemise järgi jne. Kuid kas võib olla küsimust õigusest või kas on vaja eeskirju, kui asi puutub sellesse, et võita tagasi Tolstoi hing meie pühale kirikule?

Mida mõtleksid Viviani ja Albert Thomas, kui nad kuuleksid teda?

On saabunud tervisejoomise aeg. Rodzjanko tervitus on isamaaline, harilik ja pidulik; minu oma täiesti vormilik, Sazonovi oma ilma hoota ja kruvitud.

Vaheajal on koosviibijad laulnud Vene hümni. Siis laulab Šaljapin, geniaalne Šaljapin, marseljeesi; ta teeb seda väljendusrikkusega, tunde- ja kirejõuga, mis kannab koosolijate sekka revolutsioonilise vaimustuse puhangu, Dantoni vaimu hinguse. Nägin, kui kergesti süttib vene publik.

Selles hõõguvas õhkkonnas võtab Viviani sõna. Hea parlamendikõnelejana ta taipab kohe, et kuulajaskond otse tahab vapustatud saada. Ta kirglik hääl, laiad ja vahelduvad käeliigutused, ta pilk, kord pateetiline ja kord õrn, ta võimsarütmilised perioodid teevad imet. Kui ta hüüab: „Ei mingit eraldi rahu! Ühine sõda! See on auleping, mis meid ühendab! Me läheme nii koos lõpuni, päevani, millal on tasutud kätte teotatud õiguse eest... Võlgneme seda oma surnutele, sest muidu oleksid nad langenud asjata. Võlgneme seda järgnevaile põlvkondadele jne.", lastakse teda vaevalt lõpetada oma sõnavoolu ja saal väriseb käteplaginast. Šaljapin, vaimustunud näoga, silmad täis pisaraid, on vähehaaval lähenenud aukülaliste lauale. Temalt palutakse uuesti marseljeesi; ta asub jälle estraadile ja uuesti vaimustab ülev hümn kuulajaskonda.

Ministrid vaatavad üksteisele ebamäärase rahutusega; nad näivad ütlevat: „Eks kuulge ometi! Kuhu me niiviisi läheme?... Mis sellest tuleb?"

Lõppeks tõuseb duuma „kadettide" erakonna liider Vassili Aleksejevitš Maklakov. Väga heas prantsuse keeles, lõikava hääldamise ja teravate liigutustega tuletab ta meelde, et ta on olnud patsifist, ja lisandab, et ta on

jäänud paadunud patsifistiks, mis teda ei takista olemast kirglikult sõjameelne, „sest see sõda saab sõja endatapuks; rahusõlmimise päeval me teeme Euroopa kaardi, mis muudab edaspidi sõja tarbetuks ...“ Ta kõne lõpp on pöördumine Prantsusmaa poole, „Prantsusmaa poole, kelle häält tahab kuulda maailm, Prantsusmaa poole, kes kaheksateistkümnendal sajandil kuulutas välja surematud põhimõtted, patsifistliku idee sümbolid, tuleviku Prantsusmaa poole, mis rajab igavese rahu, mida nimetatakse juba prantsuse rahuks! ...“

Publiku vaimustus on jõudnud kõrgeima astmeni. Ministrite näod on muutunud veel süngemaiks. Vaadates neid, mõistan, et iga Prantsuse riigimehe külaskäik Venemaale on juba iseenesest demokraatliku propaganda aktiks.

Kogu Maklakovi kõne kestes hoiab Albert Thomas end vaevu tagasi. Ta silmad välguvad. Ootan teda järsku tõusvat ja alustavat improviseeritud kõnet.

Kuid Rodzjanko lausub lahkumissõnad. Väljume kiiduavalduste saatel.

Eeskojas Viviani, Albert Thomas ja mina vahetame mõne minuti kestes õhtust saadud muljeid. Maklakovi kõne kohta ütlen ma:

— Ilus kõne, mis kindlasti avaldab suurt mõju Venemaal. Kuid milline endapettus uskuda, et varstine rahu saab olema igavene! Ma kujutlen, vastupidi, et maailm on astumas vägivalla aegkonda ja et me praegu külvame uute sõdade idusid.

Pärast hetkelist järelemõtlemist Albert Thomas vastab mulle:

— Jah, pärast seda sõda — kümme aastat sõda ... kümme aastat sõda!

Kesknädal, 17. mai 1916.

Viviani ja Albert Thomas tegid täna hommikul lahkumisvisiidi Sazonovile. Ma ei saatnud neid selleks, et nende jutuajamine, mille nad tahavad juhtida peamiselt Rumeenia ja Poolamaa küsimustele, oleks täiesti vaba igasugusest ametlikust iseloomust.

Mis puutub Rumeeniasse, siis Sazonov kinnitas, et ta soovib elavalt selle riigi liitumist meiega:

— Kuid ma ei saa, lisandas ta, — arvestada teda tõsise tegurina, niikaua kui härra Bratianu keeldub pidamast meiega läbirääkimisi sõjalise kokkuleppe kohta.

Poolamaa suhtes rõhutas Sazonov kõige tungivamate sõnadega hädaohtu, mille tekitaks liidule Prantsuse valitsuse isegi väga tagasihoidlik vahelesegamine poola küsimusse.

Viviani läkituse tulemused piirduvad niisiis 50 000 mehe saatmisega Prantsusmaale, või pigemini selle saatmise lubadusega.

Kuid Albert Thomas' mõju on tõepoolest olnud tõhus. Ta hämmastav agarus ja praktiline meel on galvaniseerinud sõja jaoks töötavad tööstused... kui kauaks? Teda toetas väga osavasti ta töös üks ta abilisi, suur avalikkude tööde ettevõtja Loucheur, üks mehi, kes on kõige enam aidanud kaasa Prantsusmaa tööstuslikule ärkamisele.

Kell üks Viviani ja Albert Thomas einestavad saatkonnas ühes suurvürst Nikolai Mihhailovitšiga, minu Jaapani, Inglise ja Itaalia kolleegidega.

Nikolai Mihhailovitš, *„Nicolas-Egalité"*, alati huvitatud edulisist mõtteist ja uutest inimestest, oli öelnud mulle:

— Tahaksin väga Albert Thomas'd tundma õppida.

Ja see tutvus näib talle väga meeldivat, sest ta külvab Thomas' üle tähelepanuavaldustega.

Kell seitse õhtul Prantsuse valitsuse volinikud asuvad Arhangelski kaudu teele Prantsusmaa poole.

Reede, 19. mai 1916.

Kindral Aleksejev kiirustab järelejätmatu valjusega ettevalmistusi suureks pealetungiks, mida ta mõtleb alustada juunikuu esimestel päevadel. Peategevus arendatakse Galiitsias, Strypal ja Prutil, Tarnopoli ja Tšernovitsõ vahel; operatsiooni juhiks saab kindral Brussilov. Mulle kinnitatakse, et sõjavägede meeleolu, elustatuna suve tulekust, on väga hea.

Laupäev, 20. mai 1916.

Kõigis keiserlikes lossides, kõigis ministeeriumides, kõigis klubides, teatrites ja avalikes ehitustes laiub seintel keisrite majesteetlikke portreid. Ei ole midagi ühetoonilisemat, külmemat ega banaalsemat kui see ametlik ikonograafia.

Vaatamata kogu selle žanri kunstlikkusele ja konventsionaalsusele tuleb ometi sagedasti avalikuks modelli algupärane ilme.

Nii Aleksander I, sale, kummis rinnaga, edvistaja ja paladiini ilmega, tunneb silmanähtavat lõbu sellest, et teab ennast vaadatavat.

Nikolai I, jäik, kõrk, despootiline, näib otsivat enda ümber, kas juhuslikult mõni vääritu julgeb teda vaadata.

Lihtsam, kuid mitte vähem süvenenud oma ossa ja teadlik oma jõus, suvatseb Aleksander II lubada ennast vaadata tingimusel, et otsekohe langetataks pilk.

Aleksander III, raskepärane, rahulik, aus, kodanlik, ei aimagi, et teda vaadatakse.

Ja Nikolai II, lihtne, arglik, näib anuvat, et teda ei vaadataks.

Pühapäev, 21. mai 1916.

Stürmeri kantseleiülem, ta alatute tegude vääriline täitja, too kirjeldamatu Manuilov, tuleb mulle teatama, et ta on korraldanud minu soovi kohaselt ühe tähtsusetu politseiasja. Seejärel vestleme. Otsekohesusega, mis mind üllatab, sest ta ei valeta mitte alati, kirjeldab ta riigi sisemist seisukorda väga tumedais värvides ja mainib eriti revolutsioonilise meelsuse kasvamist sõjaväes.

Ma esitan talle vastuväiteks soodsad muljed sõjaväe meeleolu kohta, mis mulle teatati tunaeile.

— Oo! vastab ta mulle, — see käib ainult võitluses olevate väeosade kohta. Tagala armee on mäda. Kõigepealt, meestel pole mingit tööd, või vähemalt on seda õige pisut. Te teate, et talvitamine on alati halb aeg sõjalise õppuse jaoks. Kuid sel aastal tuli veelgi piirata

ja lihtsustada harjutusi, sest pole küllalt püsse, kuulipildujaid, kahureid ja, võib-olla veel enam seepärast, et on puudus ohvitseridest.

Kesknädal, 24. mai 1916.

1839. a. ütles Nikolai I markii de Custine'ile: „Ma tunnustan vabariiki; see on selge ja otsekohene valitsemiskord, või vähemalt võib seda olla. Ma tunnustan loomulikult absoluutset monarhiat, sest olen sellise valitsemiskorra pea. Kuid ma ei tunnusta esinduslikku monarhiat; see on valel, pettusel, korruptsioonil põhjenev riigikorraldus, ja selle asemel et seda kunagi vastu võtta, ma taganeksin meeleldi kas või Hiinamaani."

Nikolai II mõtleb nagu ta esivanem.

Laupäev, 27. mai 1916.

Kuningas Viktor Emmanuel on telegrafeerinud keisrile ja palunud teda kiirustada, nii palju kui võimalik, Vene vägede üldist pealetungi, et kergendada Itaalia rinnet.

Mu kolleeg Carlotti teotseb kõigest jõust samas suunas . . .

Esmaspäev, 29. mai 1916.

Usk tsaarisse, ta õiglusse ja headusse, püsib *mužik*'ide keskel elavana. Ja see seletab isiklikku edu, mis on kindlustatud Nikolai II-le, niipea kui ta astub otsesesse kokkupuutesse talupoegade, sõdurite ja töölistega.

Seevastu on aga rahvas enam kui kunagi veendunud, et bürokraadid, *tšinovnik*'ud, ajavad nurja või halvavad kõik monarhi head kavatsused. Iial pole sagedamini korratud neid kaht vanasõna:

„Tsaar on hea; ta teenrid halvad."

„Keiser ütleb *jaa*; kuid ta väike koer haugub *ei*."

Krahvinna N..., proua Võrubova sõbratar, on saladuslikult palunud minu enda juurde teele. Võtnud mult lubaduse, et ma saladust hoian, ta ütleb mulle:

— Usun, et Sazonov vallandatakse, ja tahtsin Teile seda kohe teatada. Majesteedid vaatavad temale väga halva pilguga. Stürmer peab kõigest jõust tema vastu salajast sõjakäiku.

— Kuid mis on tal temale ette heita?

— Ta heidab talle ette tema vabameelseid ideid ja ta hoolivust duuma suhtes. Veel heidab ta talle ette — kuid te tõotasite saladust hoida! — liigset alistumist teie ja Buchanani mõjule... Te teate, et keisrinna õnnetuseks vihkab Sazonovit; ta ei andesta talle tema suhtumist Rasputinisse, keda Sazonov nimetab valekristuseks, sellal kui Rasputin jälle väidab, et Sazonov on märgitud kuradi poolt.

— Kuid Sazonov on ju vagadus ise!... Ja mis ütleb keiser?

— Praegusel hetkel ta on täiesti keisrinna mõju all.

— Kas kuulsite seda proua Võrubovalt?

— Jah, Annilt... Kuid, jumala pärast, ärge rääkige sellest sõnagi kellelegi!

Neljapäev, 1. juuni 1916.

Jõudes täna hommikul Sazonovi juurde, olen üllatatud ta halvast väljanägemisest, ta aukuvajunud silmadest ja masendatud ilmest. Ta kaebab suure närviväsimuse üle, mis röövib talt söögiisu ja une; ta kõneleb sellest, et minna „mõneks nädalaks" puhkama Soome.

Palju kordi, sõja algusest saadik, olen näinud teda väsinuna, migreeni ja unepuuduse all kannatavana. See on enam-vähem meie kõigi saatus. Ei saa säärases kliimas karistamatult kanda nii rasket, pidevat ja painavat töö- ja murekoormat. Kuid seekord, vaatamata sõprusele, mida tunnen tema vastu, ei ole mitte tema tervis

see, mis mulle kõige enam muret teeb; salajased mured on viinud ta sesse seisukorda ja tunaeile saadud teade paljastab seda mulle selgesti.

Neljapäev, 8. juuni 1916.

Kindral Brussilovi pealetung jätkub hiilgavalt; ta omandab isegi võidu ilme.

Mõne päevaga murti Austria-Saksa rinne läbi 150 kilomeetri ulatuses. Venelased said saagiks 40 000 vangi, 80 kahurit ja 150 kuulipildujat.

Itaalia-poolsel küljel, Trentinist ida pool kestavad võitlused edasi, kuid Austria rünnak on peatatud.

V PEATÜKK.

19. juuni — 18. juuli 1916.

Eine kindral Beljajeviga. — Suurvürsti konflikt Inglise ohvitseriga. — Veel vene naisest. — Keisrinna ja Rasputini suhted. — Duumaliikmete välismaareis. — Ministrid kutsutakse *stavka*'sse. Keiser ühineb Sazonovi liberaalse kavaga.

Esmaspäev, 19. juuni 1916.

Kindralstaabi ülem kindral Beljajev, üks Vene väe haritumaid, kohusetundlikumaid ja lugupeetavamaid ohvitsere, sõidab varsti Prantsusmaale, et lahendada seal mitmesuguseid kahurite ja sõjamoona tellimisse puutuvaid küsimusi. Ta einestab täna hommikul minu juures.

Kõigepealt õnnitlen teda kindral Brussilovi jätkuva edu puhul Galiitsias, mille tagajärjel ta väeosad on eile jõudnud Tšernovitsõsse. Kindral Beljajev võtab mu õnnitlused vastu tagasihoidlikkusega, mis vastab ta harilikule ettevaatlikkusele ja mõõdukusele.

Laua juures seletab ta mulle üksikasjaliselt viimaseid operatsioone Galiitsia rindel. Ta väljendub seejuures kogu aeg arukuse ja täpsusega, mis minus tema arvamuste vastu juba ammu on äratanud suurt lugupidamist.

Kui oleme tulnud tagasi suurde salongi ja süüdanud sigaretid, küsin temalt:

— Kui kaugel oleme sõjaga ja milliste muljetega lahkute?

Kaaludes hästi sõnu, vastab ta mulle:

— Keisri otsus jätkata sõda kuni meie täieliku võiduni on kindlam kui kunagi. Meie sõjaline olukord on küll Galiitsias viimastel päevadel tublisti paranenud, kuid sakslaste ründamisega pole me veel algustki teinud. Isegi kõige paremal juhtumil peame arvestama veel väga rasket ja pikka heitlust. Pidades silmas seda ülimat pingutust, ma lähengi Pariisi läbi rääkima, et meie inimeste hulga poolest nii arvukale sõjaväele ei oleks edaspidi enam takistuseks relvastuse puudulikkus ... Kõige hädalisem ja tähtsam on raske suurtükiväe küsimus. Kindral Aleksejev nõuab mult igapäev raskeid kahureid ja laskemoona, kuid mul pole enam saata talle ainustki kahurit ega ainustki kuuli.

— Aga ometi on teil seitsekümmend rasket suurtükki Arhangelskis maale toodud!

— Jah, kuid meil puuduvad vagunid. Te teate, millises kitsikuses oleme ses suhtes. See ähvardab pidurdada kogu meie nii hiilgavalt alustatud pealetungi edaspidise käigu.

— See on tõsine küsimus. Kuid miks pole teie raudteede valitsusel veidi rohkem korda ja agarust? Kõneleme Buchananiga juba kuusid sellest härra Sazonovile, esitame talle ühe märgukirja teise järele. Kuid me ei saavuta midagi. Sestsaadik, kui Arhangelski sadam avati taas laevasõidule, on Prantsuse laevad toonud sinna peale seitsmekümne raske suurtüki, poolteist miljonit kuuli, kuus miljonit granaati, viiskümmend tuhat püssi! Ja kogu see materjal vedeleb kaidel! Peab iga hinna eest suurendama raudtee igapäevast läbilaskevõimet. Kolmsada vagunit päevas, see on naeruväärt. Mulle kinnitatakse, et veidikesegi kavakindluse ja energiaga võiks seda arvu kergesti kahekordistada.

— Ka mina võitlen kõigest jõust raudteede valitsusega, aga mind ei kuulata rohkem kui teid ... Kuid, nagu te ütlete, asi on nii tõsine, et meil pole õigust kaotada julgust. Niisiis palun ma teid, kõnelge sellest uuesti härra Sazonoviga, paluge teda veel, et ta püüaks mõjutada valitsust.

— Olge minule kindel. Juba homme üritan uut katset.

See oli mõne päeva eest, kui suurvürst Boris Vladimirovitš sõi õhtust oma harilike kaaslaste ja ühe Inglise ohvitseri major Thornhilliga.

Nagu tavaliselt, oli suurvürst liiga sageli tühjendanud oma šampanjaklaasi. Kui ta oli juba küllaldaselt auru all, lõi temas lõkkele isalt päritud inglisevaenlikkus.

Ta pöördub Thornhilli poole ja hüüab:

— Inglismaa ei hooli sõjast põrmugi; ta laseb tappa oma liitlasi... Nelja kuu kestes, millal prantslased on lasknud tappa end Verduni all, teie ei ole isegi oma kaevikuist välja tulnud. Ja meie, venelased, oleksime juba ammu Bagdadis, kui teie poleks meid anunud, et ärgu me sinna mingu — et teil ei tarvitseks endile tunnustada, et teist pole Bagdadi vallutajat.

Thornhill vastab külmalt:

— See pole päris täpne, Keiserlik Kõrgus!... Sest Keiserlik Kõrgus unustab Dardanellid.

— Dardanellid?... Tühi *bluff*!

Thornhill kihvatab:

— *Bluff*, mis maksis meile 140 000 meest!

— Ei, see on *bluff*!... Muide, võite kindel olla, et niipea kui Saksamaaga on rahu alla kirjutatud, alustame teiega sõda!

Üldine tohuvabohu. Suurvürst väljub ust paugutades.

Major Thornhill jutustas vahejuhtumist sir George Buchananile. Mu kolleeg ei tahtnud kaevata keisrile, vaid avaldas õueministrile poolametlikult soovi, et suurvürst Borisile tehtaks manitsus.

Kuid manitsus ei aidanud midagi. Boris Vladimirovitš jätkas külma rahuga oma pidutsemis- ja logelemiselu. Mis on ta teinud sõja algusest saadik? — Mitte midagi. Ta on täitnud mõningaid tühiseid komandeerimisülesandeid ja inspektsioone, mis, viies teda aegajalt rindele, on olnud talle vaid ettekäändeks vahetada oma lõbude raamistut, kanda see üle Moskvast Kiievisse, Varssavist Odessasse, Kaukaasiast Krimmi. Miks pole see kolmekümne seitsme aastane terve ja tugev, rikkalikkude apanaažide ja eelisõigustega varustatud vürst mitte nõudnud,

et ka tema võiks kanda oma osa ses imeväärses vastupidavuse, kangelasmeelsuse ja enesesalgavuse pingutuses, mida vene rahvas teostab paindumatult juba varsti kahe aasta kestes?

Eile õhtul lehitsesin juhuslikult „Iliast", nagu teen sageli; sattusin kaheteistkümnenda laulu sellele kohale, kus Sarpedon, Zeusi poeg, on rutanud Lüükiast appi troojalastele ja viib oma sõbra Glaukose kaasa võitlusse. „Miks," ütleb talle Sarpedon, „miks peetakse meist Lüükias suurt lugu; miks antakse meile pidusöökidel parimad kohad; miks omame Ksantose kaldail õitsvaid maakohti? See on selleks, et ägedais lahinguis oleksime alati lüükialaste vägede eesotsas; see on selleks, et iga lüükialane ütleks endale: kui me vürstid söövad kõige rammusamad lambad ja joovad kõige paremad veinid, siis on neil selle tõttu ka rohkem julgust ja jõudu, kui nad viivad meid lahingusse."

Esmaspäev, 26. juuni 1916.

Mõne kuu eest skitseerisin ses päevikus vene naise intiimse portree ühe naise tunnistuse järgi. Nüüd toon sellele visandile vaste — ühe mehe tunnistuse järgi.

Lõunastame saartel kahekesi B . . .'ga. Ta on viiekümne kahe aastane, vallaline, nõtke intelligentsiga ja ärksavaimuline. Oma esimeses nooruses teenis ta ratsakaardiväes. Seejärel pühendas ta oma aja maapidamisele, mõnedele sotsiaalseile töödele, reisudele, muusikahuvidele, kaunite sõpruste harrastamisele ja, lõppeks, õnnelikule ja diskreetsele armuvahekorrale, mis on põimitud läbi rohkete lühitujudega. Ta loomulik ja vaheldusrikas kõnelus on meeldiv ja õpetlik, sest kõigil oma harrastusaladel ilmutab ta ärksat vaatlusmeelt. Pean teda heaks moraalielu füsioloogiks — täpsaks ja skeptiliseks, kuid mitte sugugi kuivunud analüüsijaks.

Niisiis, sel õhtul kella üheksa paiku istusime lauas teineteise vastas, Nevka kaldal.

Meie ees, teisel kaldal, paistab põliste puude lehestiku vahelt veetlev Jelagini loss. Saare tipus kummardub

kiirestivoolava vee kohale pajusid, haabu, leinasaari. Varsti kattub taevas nagu mingi kompamatu musliiniga, mingi piimja pärlmutritaolise uduga. Sellal kui laotub meie ümber „valgete ööde", suvise pööripäeva nõidus, küsitlen B...'d vene naise kohta. Lihtsalt, nagu riivates juhuslikke mälestusi, langetab ta järgmisi märkusi:

— Olen tundnud vaid vene naisi. Hästi võib tunda ainult oma kodumaa naisi; ainult oma rahvusest olendeile pääsetakse tõesti lähedale...

Vene naised on avameelsus ise, ses mõttes, et nad ei näitle iial mingit osa ega tee iial literatuuri oma tunnetega. Nad elavad oma elu nii täielikult kui võimalik, kuid ilma et nad peaksid end romaanikangelannadeks ja ilma et neil oleks mingit modelli silmade ees. Nende unelused ei ole pärit teistelt, vaid tekivad ainult neis endis...

Täis indu ja hoogu iga seikluse algul, on neil varsti jõud otsas...

Nende suur häda on alatine muutlikkus. Nad ei ole peagu iialgi teadlikud selles, mis sunnib neid teotsema; nad näivad alati alistuvat mingite pimedate jõudude käskudele. Sageli nende kõige tõsisemad otsused pole muud kui närvide lõdvendus. Mingi tühitähi, mõni sõna, mille nad tabavad möödaminnes, idee, mida nad riivavad, õhtusöök, valsitiir, veel vähem: pilv, mis hõljub üle taeva, mõni mööduv fluidum — ja nad on täiesti muutunud. Üks neist tunnistas mulle hiljuti: „Tunnen end teise inimesena, kui panen selga uue kleidi..."

Samal põhjusel alluvad nad tugevasti looduse mõjule. Kevad, rõõm taasilmuvast päikesest, esimeste kannikeste lõhn on küllaldased neid joovastama. Õine stepp ääretu tähistaeva all tekitab neis uima. Äikesetormisel õhtul nad on nagu laetud elektriga...

Armastuses orienteeruvad nad suhteliselt siiski kõige paremini. Kui nende süda ei ole hõivatud, triivivad nad nagu ujuvad saared jõepinnal...

Ei ole midagi huvitavamat kui kuulda neid jutustamas endast. Nad avastavad kõneldes ise endid; näib, nagu otsiksid nad oma sõnu te silmis...

Nad on valmis väga ruttu teisse armuma... ja mitte vähem ruttu oma otsust muutma. Ilukõne on nende suh-

tes alati liigne, — nii selleks, et neid vallutada, kui ka selleks, et neid säilitada ...

Neil on palju häbitunnet. Sellepärast nad näivad anduvat kergesti; nad ei luba endale poolikuid mööndusi. Niipea kui nad hingeliselt nõustunud on, kiirustavad nad ise lahendust; nad loevad endale alanduseks tingelda endaga ...

Neil on üks kohutav vaenlane, üks parandamatu haigus — igavus. Kui palju rumalusi see sunnib neid tegema! ...

Mõttetu ja võimatu — see on, mis neid kõige rohkem ahvatleb ...

Nad kinnitavad alati, et nad rahulduvad väga vähesega: millestki ei piisa neile ...

Armastuses on neil enam julgust, algatust ja suuremeelsust kui meestel. Nende üleolek tuleb veel sagedamini ilmsiks igapäevases elus. Raskeil tundidel ilmutavad nad rohkem eneseteadvust, energiat, rohkem hingelist jõudu, kõrgemat kohusetunnet, vabamat ja intuitiivsemat vaimu. Nad on perekonna hingeks ...

Nende armastus- ja enesesalgamisvõime ulatub kangelaslikkuseni, kui mees, keda nad armastavad, saab õnnetuks. Nad pühenduvad temale orjastumiseni ja eneseohverdamiseni: järgnevad talle Siberisse, maapakku, üksköik kuhu ...

Üks nende tõsiseid puudusi on see, et nad ei oska valetada. Nad ei valitse ennast küllaldaselt, et hoida ülal valet. See laseb neid sageli paista julmadena ...

Et neil on väga elav kujutlusvõime, siis kannatavad nad hirmsasti armukadeduse all ...

Tolstoil oli õigus, ülistades Anna Karenina *kauneid ümmaraid käsivarsi*. Naiste käsivarte täiuslikkus on üks vene rahva iseloomulikke tunnuseid. Peagu kõigis seltskonnakihtides, kuni lihtrahvani, võib leida noorte naiste juures imeilusaid käsivarsi, täidlasi ja õrnu, siidselt valgeid ja siledaid, puhtajoonelisi ja hellitsevaid ...

Venemaal, nagu igal pool mujalgi, esineb harva suuri armastajannasid, kire ettemääratud ohvreid. Kuid vististi ühelgi maal pole saatuslik armujook söövitavam ja hävitavam: ta laastab kogu sisemuse vastupandamatu

ägedusega, jättes sinna püsima vaid endatapmise ja hävitamise metsiku iha ...

Püsimatud, tujukad, truudusetud, äärmuslikud, egoistlikud, omakasupüüdlikud, rikutud, närvihaiged, ärritavad, petlikud, kuratlikud, — kõik, mida soovite; kuid mitte iialgi labased, pedantlikud ega igavad. Kokkuvõttes — kardetavad ja võluvad ...

Kesknädal, 28. juuni 1916.

Intiimsest ja kindlast allikast:

„Keisrinnal on halb ajajärk. Liialdusi palvetes, paastumises, askeetiliste usukommete täitmises. Ärevust, unetuid öid. Ta eksalteerub ja keskendub üha enam ideele, et temal on ülesandeks päästa püha õigeusklik Venemaa ja et küünlad, palved ja Rasputini toetus on talle hädatarvilikud, et sellega toime saada. Iga hetk ta laseb paluda *starets*'ilt mõnd nõuannet, julgustust või õnnistust."

Sellest hoolimata on tsaarinna ja Griška suhted endiselt väga salajased. Ükski ajaleht ei tee iialgi mingit vihjet. Ka seltskonnas räägitakse sellest vaid tasahilju, ainult lähemate inimeste keskel, nagu alandavast saladusest, millesse on parem mitte süveneda; ometi ei takista see kedagi leiutamast tuhandeid kummalisi üksikasju.

Üldiselt lahkub Rasputin kaunis harva keiserliku residentsi piiridest. Tema kokkusaamised valitsejannaga leiavad peagu alati aset proua Võrubova juures, väikeses majakeses Srednjajal; ta jääb sinna terveid tunde, üksi kahe naisega, sellal kui kindral Spiridovitši politseinikud valvavad maja.

Tavaliselt sünnib lakkamatu teadetevahetus lossi ja *starets*'i vahel polkovnikute Lomani ja Maltsevi kaudu.

Polkovnik Loman, keiserlikkude losside komandandi abi ja tsaarinna eelistatud kiriku *Feodorovski Sobor*'i hooldaja, on Aleksandra Feodorovna erasekretär, keda keisrinna usaldab täielikult; ta on võtnud oma abiliseks igapäevases ühendusepidamises Rasputiniga suurtükiväe polkovniku Maltsevi, kes, muide, on Tsarskoje Seloo õhukaitse juht.

Salajaste ülesannete jaoks kasutab keisrinna harilikult üht noort nunna, õde Akulinat, kes töötab lossi sõjaväehaiglas.

Mõne aasta eest see nunn elas Püha Tihhoni kloostris, Ohtais, mis asub Uurali mägedes, mitte kaugel Jekaterinburgist. Ta põlvneb talurahva hulgast ja oli tugeva tervisega, ent äkki ilmusid tal kummalised häired, mis varsti halvenesid ja perioodilisteks muutusid. Oma kohkunud kaaslaste silmade all allus ta kordamisi krambihoogudele, meeletule ekstaasile, kirjeldamatuile aistinguile. Seda kõike peeti selgeks märgiks, et ta on kurjast vaimust vaevatud. Ühe niisuguse kriisi kestel ta õppis tundma Rasputinit. Too matkas parajasti palverändurina, *strannik*'una üle Uurali ja tuli ühel õhtul Ohtai kloostrisse ulualust otsima. Ta võeti vastu nagu jumala poolt läkitatud saadik ja viidi kohe vaese kurjast vaimust vaevatu juurde, kes võitles põrguvaimu piinavate rünnakutega. Rasputin jäi temaga üksi ja ajas kurja vaimu mõne minutiga temast välja — nii käskiva ja mõjuva vandevormeliga, et kurat ei julgenud teda enam iial puudutada. Lummusest vabastamisest saadik pühendas õde Akulina enda kõigest hingest *starets*'ile.

Neljapäev, 29. juuni 1916.

Vene galiitsia armee rinne ulatub 50 kilomeetri peale Dnestri lõunapoolses osas, kuni Kolomeani; vägi suundub praegu loodesse, Stanislavi poole.

Juunikuu jooksul on ta võtnud 217 000 vangi, nende hulgas 4 500 ohvitseri, ja on saanud saagiks muu hulgas 230 suurtükki ja 700 kuulipildujat.

Kindral Aleksejev saatis kindral Joffre'ile noodi, milles osutab talle, kui soodus oleks praegu Saloniki armeel alustada pealetungi bulgaarlaste vastu; ta arvab, et kahtlemata sunniks see rünnak Rumeeniat lõppeks avalikult tunnistama end *entente*'i poolehoidjaks.

Briti ülemjuhatus keeldub praegu üritamast pealetungi bulgaarlaste vastu; ta peab seda operatsiooni liiga hädaohtlikuks. Briand käib peale, et aidata Londonis võidule kindral Aleksejevi arvamust.

Pühapäev, 2. juuli 1916.

Minu viimane aktsioon Arhangelski raudtee asjas ei jäänud mõjuta. Sazonov teatab mulle, et keisri käsul suurendatakse sel liinil kaubaveovagunite arvu 300-le, 450-le ja varsti 500-le päevas.

Bratianu toetab Pariisis endiselt arvamust, et Venemaa hea tahte puudus on ainuke põhjus, mis takistab teda lõplikku otsust tegemast, — asjaolu, mis toob mulle kaela terve valingu kärsituid telegramme. Et teha lõpp Rumeenia valitsuse kahemõttelisele mängule, laskis kindral Aleksejev talle teatada, „et praegune silmapilk näib talle kõige soodsamana Rumeenia sõjaväe tegevusse astumiseks ja et *see on ka ainuke silmapilk, millal see tegevusse astumine võiks Venemaad huvitada*".

Kõnelen sellest Diamandiga, kes einestab täna minu juures.

— Härra Bratianu viivitused näivad mulle suure veana, ütlen talle. — Saaksin väga hästi aru, kui ta ei tahaks sõda; see on seisukoht, mida võib kaitsta, sest sõda ei ole mitte ilma riskita. Aga et te mulle kinnitate, et ta tahab sõda ja et ta ka ise sedasama kinnitab ning on määranud ette kindlaks oma osa saagist, kuna ta rahvuslike nõudmiste poliitikaga on end juba blameerinud, nii palju kui see võimalik — siis on arusaamatu, kuidas ta ei mõista, et strateegiliselt seisukohalt Rumeenia peab astuma välja kas praegu, või üldse mitte.

— Isiklikult olen teiega ühel arvamusel. Kuid ma ei kahtle, et härra Bratianul on omalt poolt väga kaaluvaid põhjuseid lõpliku otsuse tegemisega veel viivitada. Mõelge, et ta paneb mängu kogu Rumeenia olemasolu! . . .

Esmaspäev, 3. juuli 1916.

Äsja jõudsid Petrogradi tagasi Vene parlamendiliikmed, kes olid kutsutud külla Inglise, Prantsuse ja Itaalia parlamendiliikmete poolt.

Täna andsid tagasijõudjad oma missioonist aru riiginõukogus ja duumas. Hoolimata ametlikust fraseoloogiast tõendavad nende sõnavõtud, kui suurel määral nad on täitunud imetlusest liitlaste, eriti Prantsusmaa, sõjaliste jõupingutuste suhtes.

Teisipäev, 4. juuli 1916.

Olen kutsutud einele Itaalia saatkonda; kohtan seal duuma esimeest Rodzjankot, krahv Sigismund Wielopolskit riiginõukogust ja kaht „kadettide" rahvasaadikut — Miljukovi ja Šingarevi.

Kõnelen pikalt Miljukoviga muljete üle, mis ta on toonud kaasa oma läänereisult.

Teda on üllatanud äärmine tähtsus, mida Prantsuse avalik arvamus omistab Rumeenia väljaastumisele; temal on vaid vähe usku Rumeenia armee võimetesse; ta laseb jälle korra paista oma ammust poolehoidu ja piiramatut heatahtlikkust bulgaarlaste vastu.

Et tahaksin küsitella teda põhjalikumalt riigi sisemise seisukorra üle, mis mulle palju muret teeb, siis kutsun tema ühes Šingareviga kolme päeva pärast enda juurde lõunale.

Kesknädal, 5. juuli 1916.

Einestame täna koos kindral Polivanoviga.

Vaatamata lembusekaotusele on ta jäänud sõbralikesse suhetesse kindral Aleksejeviga, kes hindab teda väga kõrgelt. Nii on ta siis kompetentne otsustama Vene vägede strateegilise olukorra üle. Kinnitades kogu aeg, et avaldab ainult oma isiklikke arvamusi, räägib ta:

— Meie vägede pealetung Bukoviinas ja Galiitsias on ainult eelmänguks meie üldrünnakule ... Meie peamised jõupingutused peavad olema suunatud Saksa vägede vastu; ainult nende lüüasaamine toob meile lõpliku võidu. Peale Verduni lahingu ei suuda Saksamaa enam üritada ainustki tõhusamat pealetungi. Kuid, et

mitte rääkida ainult meie rindest, peame ometi tema poolt ootama ägedat vastupanu siinpool Nemenit ja Bugi, ja hiljemini nende kahe jõe ning Visla jooksudel enestel... Loomulikult on kindral Aleksejevi kavatsused mulle tundmatud; sellele vaatamata oletan, et ta tahab juhtida kõik me armeed edelasse, tehes Riia ümber ringi. Kindral Kuropatkin, kelle võimed pealetungiks on keskpärased, kuid kes kaitses on tähelepanuväärne, seisab nii siis temale usaldatud ülesande kõrgusel. Ülejäänu teevad kindral Evert ja kindral Brussilov, kes on oivalised „manööverdajad". Usun, et neile määratakse sihtpunktideks Vilno, Brest-Litovsk ja Lublin.

— Ja Krakov?

— Ma ei usu. Vähemalt sõltub see sellest, milliselt käitub Rumeenia. Kui oleksime kindlad, et Rumeenia armee astub lühikese aja pärast tegevusse, oleks meie vasem tiib kaitstud, ning meil poleks teha muud, kui vaid pidada sidet oma uute liitlastega. Vastupidi, on kindel, et kui Rumeenia jääb erapooletuks, oleme sunnitud palju suuremale ettevaatlikkusele ja kogu peaoperatsiooni käik aeglustub. Ent milline olekski Rumeenia valitsuse otsus, peame seda teada saama otsekohe. Bukarestis nähtavasti ei aimatagi, et oleme täies tegevushoos...

Neljapäev, 6. juuli 1916.

Sellal kui inglased arendavad oma pealetungi Somme'i ja Ancre'i vahel, ületavad prantslased Somme'ist lõuna pool vaenlase positsioonide teise joone. Mõlemas lahingupiirkonnas kokku on sakslastelt võetud umbes 13 000 vangi.

Stohhodist kuni Pruti allikateni, tähendab 300 kilomeetri pikkusel rindel, liiguvad venelased kavakindlalt edasi. Põhjas, Volõnias, ähvardavad nad Kovelit. Lõunas, Galiitsias, okupeerisid nad Delatymi, mis valitseb üht pealäbipääsuteed Karpaatidest, Stanislavi ja Marmaros-Szigeti joonel.

Sama aktiivsus Armeenias, kus türklased on üheaegselt tõrjutud tagasi Musta mere rannikule ja Erzerumist läände.

Reede, 7. juuli 1916.

Minu juures lõunastavad „kadettide" liidrid Miljukov ja Šingarev.

Ma avaldan neile oma kartusi riigi sisemise seisukorra ja kõige kohta, mida tunnen sepitsetavat Stürmeri ringkonnas, ja ma küsin neilt:

— Kas usute, et enam või vähem lähedases tulevikus on võimalikud tõsised sündmused?

Miljukov, kelle sõnad leiavad kinnitust Šingarevi poolt, vastab mulle:

— Kui te mõtlete *tõsiste sündmuste* all rahva rahutusi või mõnd vägivalla-akti duuma vastu, siis võin teid rahustada, vähemalt praeguse silmapilgu suhtes. Muidugi esineb alati streike, kuid kohaliku tähtsusega ja mitte eriti ägedaid. Mäss võib tekkida ainult siis, kui me sõjavägi peaks kandma kaotust. Mis puutub vägivalla-aktisse duuma vastu, siis ma ei kahtle selles, et Stürmer ja ta salk sellele mõtlevad. Kuid me ei anna talle selleks juhust ega isegi ettekäänet. Oleme otsustanud mitte ühtki väljakutset vastu võtta, seada sellele vastu vaid kannatlikkus ja mõistlikkus. Küllap pärast sõda näeb.

Õnnitlen oma külalisi nii isamaalise käitumise puhul; kuid järeldan nende sõnadest, et kui hädaohtu veel ei ole, siis on ta igatahes valmimas.

Miljukov ja Šingarev peavad täna õhtul Pavlovskisse tagasi minema ja lahkuvad minu juurest kell kümme.

Lõpetan õhtu saartel.

See on kauneimaid suveöid, mis ma olen näinud Petrogradis — pehme, vaikne ja selge. Kuid ons see tõesti öö? Ei, sest pole varje. Ons see siis päev? Ei, sest pole valgust; on vaid videviku ja koidu kumad. Valkjal taevavõlvil näeb siin-seal sumedalt vilkumas tähti. Jelagini saare tipul läigivad Soome lahe vood mingi fosforiselt

kumava ja hõbeleva udu all. Piimvalges õhus paistavad tiiki palistavad kased ja tammed nõidusliku metsana, unustuse ja lummuse nägemusena . . .

Laupäev, 8. juuli 1916.

Riia rindel ja Narotši järve piirkonnas vallutavad venelased terve rea sakslaste positsioone.

Tsentrumis tungivad nad edasi Baranovitši suunas.

Volõnias ületavad nad Stohhodi ja lähenevad Kovelile.

Galiitsias pikeneb nende rinne piki Karpaate.

4. juunist saadik on nad võtnud umbes 266 000 vangi.

Sazonov kordab mulle täna hommikul:

— Rumeenlased peaksid nüüd tegevusse astuma!

Vaatamata sellele pikale õnnestumiste reale puudub vene rahvamassidel endausaldus. Nad ei luba, et sõda lõpetatakse enne võitu; kuid sellesse võitu usuvad nad üha vähem ja vähem.

Pühapäev, 9. juuli 1916.

Briand tunnustab lõppeks, et Rumeenia armee kaastöö saavutamiseks pole vaja teotseda mitte Petrogradis, vaid Bukarestis. Seepärast asus ta avaldama survet Bratianule ja litsus ta teatud mõttes vastu seina.

Sellest kuulda saades ütleb mulle Sazonov:

— See on väga hea! Kindral Aleksejev tunneb selle üle kahtlemata niisama palju rõõmu kui mina.

Teisipäev, 11. juuli 1916.

Suur pealetung Somme'i ääres areneb vaid väga visalt. Pärast vaevarikast edasijõudmist kahe või kolme kilomeetri võrra on pealetungijad jälle sunnitud peatuma kaitsekraavide kohutava jõu ees.

Nii on siis uuesti algamas positsioonisõda oma tüütava aeglusega. Venemaa seisukohalt on see väljavaade murettekitav, sest vene avalik arvamus kaldub juba nüüdki liiaks uskuma, et Saksamaa on võitmatu.

Kesknädal, 12. juuli 1916.

Eile hommikul sõitsid kõik ministrid, Sazonov kaasa arvatud, peastaapi. Keiser kutsus nad sinna Poola autonoomia küsimuse arutamiseks.

Prantsuse-Inglise rünnak Somme'i ääres on peatunud. Tulemused on keskpärased. Jõuti edasi kaks kuni neli kilomeetrit kahekümnekilomeetrilisel rindel ja saadi 10 000 vangi.

Neljapäev, 13. juuli 1916.

Sazonovi äraolekul oli Buchananil ja minul täna hommikul nõupidamine ministriabiga, tagasihoidliku, ettevaatliku ja mõistliku Neratoviga.

Kõneleme parajasti Rumeeniast, kui järsku avaneb uks. Sazonov astub sisse reisuülikonnas. Vaatamata kahekümne nelja tunnise raudteesõidu väsimusele on ta jume värske ja silmad erksad. Ta küsib meilt naeratades:

— Kas ma ei sega?

Võtab siis istet ja ütleb meile:

— Mu armsad suursaadikud, teatan teile hea uudise... Kuid ühel tingimusel: et te mõlemad valjult saladust peate!

Tõstame mõlemad käe vande märgiks.

Siis teatab ta meile:

— Keiser nõustus täiesti mu ideedega, kõigi mu ideedega, kuigi vaidlus oli äge, võin teile kinnitada! Ükskõik! Saavutasin võidu kogu rindel, kuigi Stürmer ja Hvostov võitlesid kõigest jõust! Kuid veel enam: Tema Majesteet käskis endale kiires korras esitada manifesti projekt Poolamaa autonoomia väljakuulutamiseks, ja tegi manifesti koostamise ülesandeks minule.

Ta nägu särab rõõmust ja uhkusest. Õnnitleme teda südamlikult. Ta kõneleb edasi:

— Nüüd jätan teid jumalaga; ma sõidan täna õhtul Soome, kus tahan töötada hästi järele mõeldes ja kaalutelles. Te näete mind jälle umbes nädala pärast.

Kuid ma peatan teda:

— Jumala pärast, andke mulle mõningaid teateid keisri poolt vastuvõetud autonoomia programmi kohta ... Olge suuremeelne! Ma tõotasin teile hoida saladust.

— Päris täielikku saladust?

— Nagu inkvisitsioonikohtu saladust, mille väljaandmise eest ähvardavad igavesed põrgupiinad!

— Noh, siis usaldan teile veel mõnda ...

Keisri poolt vastuvõetud programm on järgmine:

1) Poola kuningriigi valitsuse moodustavad: keisri asemik ehk asekuningas, ministritenõukogu ja kaks koda.

2) Kogu kuningriigi administratsioon allub sellele valitsusele, välja arvatud sõjavägi, diplomaatia, toll, ühised rahandusalad ja strateegiliselt tähtsad raudteed, mis jäävad impeeriumi asjaks.

3) Administratiivsed tülid kuningriigi ja impeeriumi vahel lahendatakse Petrogradi Senatis, mis ühendab meie riiginõukogu ja meie kassatsioonikohtu kompetentsi; seks otstarbeks luuakse eri sektsioon, millest võtab osa võrdne arv vene ja poola senaatoreid.

4) Austriale ja Preisimaale kuuluvate Poolamaa osade hilisem juurdeliitmine nähakse ette järgmist laadi vormeliga: *„Kui jumal õnnistab me relvade edu, siis kõik poolakad, kes saavad keisri ja kuninga alamaiks, kasutavad eelpool väljakuulutatud määrusi."*

Seepeale Buchanan ja mina jätame Sazonovi Neratoviga kahekesi ja läheme tagasi oma saatkondadesse.

Teisipäev, 18. juuli 1916.

Viimaks ometi leppisid liitriigid kokku selles, et Rumeeniale tehakse kollektiivne ettepanek nendega viivitamatuks ühinemiseks.

Kindral Aleksejev määras viimaseks tähtpäevaks 7. augusti, mis ajaks Rumeenia vägi peab võitlusse astuma.

VI PEATÜKK.

20. juuli — 16. september 1916.

Sazonovi äkiline vallandamine. — Keisritapmise võimaluse hämmastav arutelu. — Rumeenia ühineb liitriikidega. — Sazonov vallandati keisrinna ja Rasputini mõjul. — Keisrinna *camarilla*. „Olukord on traagiline.“ — Keiser „jätab kõik jumala hoolde“ ... — Vene sõdurite mäss Prantsusmaal. Jne.

Neljapäev, 20. juuli 1916.

Saabudes täna hommikul ühes Buchananiga Neratovi juurde, hämmastume ta murelikust ilmest. Ta ütleb meile:

— Mul on tõsiseid põhjuseid karta, et kaotame härra Sazonovi.

— Mis on juhtunud?

— Te teate, et härra Sazonovi vastu võideldakse ammu, ja teate ka, kes on ta vastane. Tema hiljutine edu poola küsimuses kasutati ära tema vastu. Keegi isik, kes hoiab väga tema poole ja kes sisendab mulle täielikku usaldust, kinnitab mulle, et Tema Majesteet on otsustanud vabastada ta ametist.

Sellised sõnad nii tagasihoidliku ja ettevaatliku mehe poolt kui Neratov ei jäta mingit võimalust kahtlemiseks.

Buchananil ja minul pole vaja teineteisega nõu pidada, et mõista, millised tagajärjed kõnealusel sündmusel võivad olla.

— Kas arvate, küsib Buchanan, — et härra Paléologue ja mina võiksime midagi teha, et hoida ära härra Sazonovi tagandamist?

— Võib-olla.

— Kuid mis nimelt?

Et otsustada midagi kindlat, palun Neratovit täpsustada andmeid, mis talle nii õigustatult on muret tekitanud.

— Isik, kellelt need andmed sain, ütleb ta, — on näinud kirja kavandit, mille Tema Majesteet on käskinud valmistada, ja mis, muide, sõbralikul toonil vabastab Sazonovi lihtsalt ametist tervislikel põhjustel.

Haaran kinni neist viimastest sõnadest, mis näivad mulle pakkuvat Prantsusmaa ja Inglismaa saadikuile seadusliku ettekääande vaheleastumiseks. Istun Neratovi laua taha ja koostan telegrammi, mille Buchanan ja mina saadame üheaegselt oma sõjaväeliste esinduste ülemaile Mogilevis, et nad näitaksid seda õueministrile. Telegramm on järgmine:

„Mulle teatatakse, et härra Sazonovi tervis on sundinud teda esitama lahkumispalvet T[illegible]na Majesteedile. Palun kontrollige seda teadet õueminister[illegible]ri kaudu.

Kui lugu nii on, siis, palun, sele[illegible]age rutuliselt krahv Fredericksile, et lohutav sõna Tema Majesteedi poolt kahtlemata mõjustaks Sazonovit uuele jõupingutusele, mis lubaks tal viia oma ülesanne lõpuni.

Minu Inglise (... Prantsuse) kolleeg ja mina tunneme muret kommentaaride pärast, millised Venemaa välisministri lahkumine kindlasti Saksamaal esile kutsuks, sest ministri praegune väsimus ei õigusta tõesti mitte küllaldaselt ta tagasiastumist.

Praegusel sõja jaoks nii otsustaval tunnil kõik, mis võib näida mingi muutusena liitlaste poliitikas, võib tuua endaga kaasa kõige halvemaid tagajärgi."

Neratov kiidab selle telegrammi heaks. Buchanan ja mina läheme seejärel oma saatkondadesse, et läkitada telegramm Mogilevi.

Pealelõunal saan usaldatavast allikast mõningaid teateid Sazonovi vastu sepitsetud intriigi kohta. Minu informeerijanna ei tea veel, kui kaugel asi on, ja ma hoidun seda talle teatamast; kuid ta ütleb mulle:

— Sazonovi seisukord on väga kahtlane; ta on kaotanud Majesteetide usalduse.

— Kuid mida heidetakse talle ette?

— Talle heidetakse ette halba läbisaamist Stürmeriga ja, vastupidi, liiga head läbisaamist duumaga ... Ja siis, Rasputin vihkab teda, ning sellest on küllalt.

Laupäev, 22. juuli 1916.

Kindral Janin ja kindral Williams on teinud oma teadaanded õueministrile. Kindral Janin vastab järgmiselt:

— Õueminister, kes küll ei ole kõigis asjus ühel nõul härra Sazonoviga, oli juba keisrile seletanud, et praegustel asjaoludel jätaks Sazonovi lahkumine kindlasti halva mulje. Keiser vastanud talle, et Sazonov kannatab äärmise väsimuse all, mis röövib talt söögiisu ja une ega luba tal tõesti mitte oma tööd jätkata. Pealegi olevat tema keiserlik otsus juba tehtud. Krahv Fredericks lubas siiski näidata keisrile Prantsuse ja Inglise saadikute samasisulisi telegramme, kuid ta lisandas, et ta ei palu Tema Majesteeti neile vastata.

Pühapäev, 23. juuli 1916.

Täna hommikul teatavad ajalehed ametlikult Sazonovi vallandamisest ja tema asendamisest Stürmeriga. Ilma igasuguste kommentaarideta. Kuid esimesed muljed, nagu mulle selle kohta teatatakse, on jahmatus ja nördimus.

Laupäev, 29. juuli 1916.

Galiitsias, Brodys on Vene vägi saavutanud võidu.

Täna pealelõunal teeb Stürmer mulle oma ametliku visiidi.

Pidulik ja liialdatult sõbralik nagu tavaliselt, ta teatab mulle, et usaldades temale välisministri portfelli keiser kirjutab talle ette juhtida riigi välispoliitikat samade

põhimõtete järgi nagu varem, see tähendab tihedas ühenduses liitlaste valitsustega.

— Tahan töötada eriti kooskõlas vabariigi valitsusega, ütleb ta. — Seepärast palun kogu teie kaastööd ja kogu teie usaldust.

Tänan teda ta avalduste eest, kinnitan talle oma sõbralikku indu meie koostööks ja õnnitlen teda sel puhul, et ta alustab oma ülesannet Brody võidu ende all.

Siis püüan juhtida teda avaldama oma mõtteid tema poliitika lõpliku sihi ja tema arusaamise kohta Saksamaa edaspidisest saatusest. Ta näib evivat ses suhtes vaid väga ebamääraseid arvamusi; ta ei näi isegi teadvat keisri isiklikke mõtteid; ometi ütleb ta ühe lause, mida olen sageli kuulnud keisri suust:

— Ei mingit armu ega halastust Saksamaale!

Ta jätab mind jumalaga rohkete liialdatult alandlike ja viisakate kummardustega. Ukse lävel kordab ta:

— Ei mingit armu ega halastust Saksamaale!

Neljapäev, 3. august 1916.

Sazonov on Soomest tagasi tulnud, jättis eile jumalaga välisministeeriumi ametnikkonnaga ja külastab mind täna.

Pikk ja sõbralik jutuajamine. Leian tema sellisena nagu ootasin: ta on rahulik, väärikas, ilma vähemagi kibestuseta, isiklikult õnnelik oma jällesaavutatud vabaduse üle, kurb ja mures Venemaa tuleviku pärast.

Ta kinnitab mulle kõik, mis ma olen kuulnud ta lembusekaotuse asjaolude üle:

— Umbes aasta juba on keisrinna mulle vaenlik. Ta ei ole mulle iial andestanud, et anusin keisrit mitte võtta enda peale vägede ülemjuhatust. Ta nõudis nii tungivalt mu tagandamist, et keiser lõpuks järele andis. Kuid milleks see skandaal? Milleks see äkilisus? Oli nii kerge valmistada ette mu lahkumine mu tervise ettekäändel! Oleksin nõustunud sellega nii truualamlikult... Lõppeks, miks keiser osutas mulle viimsel korral, kui teda nägin, nii usaldava, nii lahke vastuvõtu?

S. D. Sazonov, välisminister, ja A. F. Trepov, teede-, pärastine peaminister.

Siis, sügava kurbusega hääles, võtab ta nii-öelda kokku oma avantüüri järgmistes sõnades:

— Keiser valitseb, kuid keisrinna juhib... Rasputini inspiratsiooni all. Ah, kaitsku meid jumal ise!

Pühapäev, 6. august 1916.

Bratianu viivitused ja tinglemised kestavad edasi; seletan neid peamiselt sellega, et ta säilitab veel lootust jõuda otsesele kokkuleppele bulgaarlastega. Ustav oma mängule, paneb ta oma viivitused venelaste halva tahte arvele. Sellest tekib uusi sekeldusi Pariisi ja Petrogradi vahel.

Esmaspäev, 7. august 1916.

Usun sageli märganud olevat, kui lihtsalt suhtuvad venelased tsaaritapmise võimalusse — isegi tsarismile kõige kuulekamad ja alalhoidlikumad. Ei tunta piinlikkust rääkides sellest minugi ees. Paremal juhtumil looritatakse pisut sõnu ja viibatakse veidi udusemalt.

Jalutades täna pärast lõunat saartel, kohtun vürst O...'ga, tüüpilise elatanud vene aadlimehega. Tal on suursugune käitumine, avar, haritud vaim ja palju palavat ning eneseteadlikku patriotismi. Jutleme kõndides. Pika pessimistliku sissejuhatuse järele hakkab ta mõnuga kirjeldama Pavel I mõrva. Taipan, mis too kõneaine märgitseb, ja osutan teatud üllatust. Seepeale ta peatub, ristitab käed ja lausub, vaadates mulle sügavalt silma:

— Mis parata, härra suursaadik. Kui isevalitsusliku korra juures monarh läheb hulluks, ei ole teist võimalust, kui tuleb ta kõrvaldada.

— Muidugi, lausun mina, — monarhi tapmine kuulub vajaliku korrektiivina isevalitsusliku riigikorra juurde. See on teatava määrani nagu avalik-õiguslik juhtmõte.

Nii libedal pinnal me oma jutlemisega enam kaugemale ei suundu.

Ent kui oleksime jätkanud oma kahekõnet, oleksin võinud vürst O...'le meenutada, et oma doktriini kait-

seks ta võib tugeda mitmele endisaja lugupeetud autoriteedile. Juba Nero valitsuse ajal filosoof Seneca põimis ühte oma tragöödiasse julge aforismi: „Jupiterile ei saa tuua ühtki meelepärasemat ohvrit kui ühe ebaõiglase riigivalitseja.“ Ja Joseph de Maistre, kes viibis 1801. a. 23. märtsi atentaadi ajal parajasti Peterburis, avaldas oma kuningatapu kasuistikas järgmise leidliku reservatsiooni: „Kui oleksin sunnitud möönma, et tohib tappa Nero, ei nõustuks ma kunagi sellega, et tema üle tohitaks mõista kohut.“

Reede, 18. august 1916.

Bratianu ja liitlaste valitsuste saadikud kirjutasid eile Bukarestis alla liidulepingule.

Selle lepingu järgi Prantsusmaa, Suur-Britannia, Itaalia ja Venemaa tagavad Rumeenia territoriaalset puutumatust; peale selle kohustuvad nad üldise rahu sõlmimise juures määrama tema omaks Bukoviina (välja arvatud mõned põhjapoolsed ringkonnad), Transilvaania ja Temesvari banaadi. Nii kahekordistab Rumeenia oma praeguse territooriumi ja elanikkonna.

Vastutasuks Rumeenia kohustub kuulutama sõja Austria-Ungarile ja katkestama kõik majanduslikud suhted oma uute liitlaste vaenlastega.

Liidulepingule on lisatud juurde sõjaline kokkulepe.

Selle kokkuleppe järgi Rumeenia vägede ülemjuhatus kohustub ründama Austria-Ungari sõjajõude hiljemalt 28. augustil.

Vastutasuks kohustub Vene vägede ülemjuhatus viivitamatult ette võtma energilist aktsiooni kogu Austria-Ungari rindel ja eriti Bukoviinas, et kaitsta Rumeenia sõjajõudude mobilisatsiooni ja kogumist. Sama sihiga kohustuvad liitlaste staabid, et Saloniki armee üritab jõulist pealetungi kogu Makedoonia rindel hiljemalt 20. augustil.

Ajalugu näitab, kas Bratianu valis hästi oma aja. Mina isiklikult usun kindlasti, et liigsest ettevaatlikkusest või kavalusest ta laskis mööda juba kolm palju soodsamat juhust.

Esimene juhus oli 1914. a. septembrikuu algul, kui venelased marssisid Lvovi. Sel ajal Austria ja Ungari, viidud segadusse, kaotanud tasakaalu, olid võimetud kaitsma Karpaatide piiri; rumeenlaste ees olid kõik teed lahti.

Teine juhus oli 1915. a. maikuul. Itaalia oli just sõtta astunud. Poliitiliselt ja sõjaliselt oli Venemaa täie jõu juures. Ateenas valitses Venizelos. Bulgaaria kõhkles veel, milline otsus teha.

Kolmas juhus, lõppeks, oli kahe ja poole kuu eest, suure Vene pealetungi algul, enne Saksa ja Türgi abivägede saabumist Galiitsiasse ja Transilvaaniasse, enne kui „raudne marssal" Hindenburg oli juhtinud idafrondile kogu oma strateegilise oskuse jõu.

Kuid teotsemises ei maksa iial raisata aega tagasivaatavaile hüpoteesidele.

Rumeenia ühinemine meie liiduga moodustab igal juhtumil väga tähtsa sündmuse, mitte ainult praeguse sõja positiivsete tulemuste, vaid ka Prantsusmaa poliitika edaspidise arengu seisukohalt Ida-Euroopas.

Laupäev, 19. august 1916.

Olen viimastel päevadel kõnelnud paljude inimestega kõigist leeridest. Kui võtan kokku nende avaldused ja, võib-olla veel enam, nende tahtlikud vaikimised, siis jõuan järgmistele järeldustele.

Ilma keisri teadmata püüab keisrinna *camarilla* anda Vene diplomaatiale uut suunda, ja nimelt valmistada ette lepitust Saksamaaga. Selle peamiseks põhjuseks on tagurliku erakonna kartus näha Venemaad nii lähedases ja kestvas suhtluses demokraatlike lääneriikidega; olen juba mitu korda märkinud seda kaalutlust. Siis veel tööstuslike ja kaubanduslike huvide ühisus, mis valitses enne sõda Saksa- ja Venemaa vahel ja mida tahetakse rutuliselt taaselustada. Ja lõppeks kehv tulemus, mille saavutas hiljuti Vene vägede pealetung Väina jõel ja mis tõendab, et Saksamaa sõjaline vastupanujõud pole kaugeltki

veel murtud. Vastupidi, Galiitsias ja Armeenias saavutatud edu on loonud pinda mõtetele, et sõja kasusid tuleb otsida pigemini Austria ja Türgimaa kui Saksamaa pool.

Pühapäev, 20. august 1916.

Saloniki armee, mida juhatab kindral Sarrail ja mis koosneb mitte vähem kui 400 000 mehest, peab täna alustama rünnakut Vardari ja Struma vahel, loode pool Seresi. Vastavalt Bukaresti sõjalise kokkuleppe 3. punktile peab ta siduma bulgaarlasi Makedoonia rindel, et võimaldada Rumeenia sõjaväe mobilisatsiooni ja koondumist.

Esmaspäev, 28. august 1916.

Eile kuulutas Itaalia sõja Saksamaale, lõpetades nii oma vahekorra germaanlusega, ja Rumeenia kuulutas sõja Austria-Ungarile.

Teisipäev, 29. august 1916.

Endine peaminister Kokovtsev viibib läbisõidul Petrogradis. Külastan teda täna pealelõunal.

Leian tema pessimistlikumana kui kunagi varem. Sazonovi ja kindral Beljajevi tagandamine teeb talle suurt muret.

— Keisrinna on nüüdsest peale kõikvõimas, ütleb ta mulle. — Stürmer on mannetu ja edev, kuid küllalt kaval ja isegi osav, kui mängus on tema isiklikud huvid. Ta on mõistnud keisrinnat väga hästi kohelda, käib järjekindlalt temale aru andmas, teatab talle kõigest ja peab temaga nõu. Kohtleb teda tegeliku riigivalitsejannana ja toetab temas mõtet, et keiser on saanud oma võimu jumalalt ja peab aru andma ainult jumalale üksinda. Järelikult on pühaduseteotaja igaüks, kes julgeb keiserlikule tahtele vastu rääkida. Otsustage ise, kas niisugused sõnad ei avalda mõju müstikasse kalduvale naisele! ... Ja nii

vaadatakse nüüd Hvostovile, Krivošeinile, kindral Polivanovile, Samarinile, Sazonovile, kindral Beljajevile ja minule nagu revolutsionääridele, äraandjaile ja jumalavallatuile!

— Ja te ei näe sellest olukorrast mingit pääsu?

— Ei mingit!... Olukord on traagiline.

— Traagiline?... Kas see pole liiga raske sõna?

— Ei. Uskuge mind! Olukord on traagiline. Egoistlikus mõttes ma õnnitlen end, et ma pole enam minister ega kanna mingit vastutust katastroofi pärast, mis on valmimas. Kuid kodanikuna nutan oma isamaa pärast.

Pisarad tulevad tal silmi. Et rahuneda, käib ta paar korda kabinetis edasi-tagasi. Siis kõneleb ta mulle keisrist, ilma kibeduse ja etteheideteta, kuid sügava kurbusega:

— Keiser on õiglane, mõõdukas, tööarmastaja. Ta mõtted on enamjaolt mõistlikud. Tal on ülev arusaamine oma osast ja ta on täiesti teadlik oma kohustes. Kuid ta ettevalmistus ei ole küllaldane ja probleemide suurus, mis tal tuleb lahendada, ületab sageli ta vaimu ulatuse. Ta ei tunne ei inimesi, riigiasju ega elu.

Kõneleme uuesti keisrinnast:

— Protesteerin kõigest jõust, ütleb ta, — teotavate kuulujuttude vastu, mida levitatakse tema kohta ühenduses Rasputiniga. Keisrinna on väga üllas ja väga puhas naine. Kuid ta on haige, närvihaige, kes kannatab hallutsinatsioonide all ja lõppeks satub kindlasti müstisismi ja raskemeelsuse hullusesse... Ma ei unusta iial kummalisi sõnu, mis ta mulle rääkis 1911. a. septembrikuul, kui asendasin õnnetu Stolõpini [1] ministrite nõukogu esimehe kohal. Kui seletasin talle oma ülesande raskust ja mainisin näitena oma eelkäija õnnetut lõppu, ta peatas mu järsku: „Vladimir Nikolajevitš, ärge kõnelge mulle sellest inimesest. Ta suri, sest saatus oli otsustanud, et ta

---

[1] Tapeti Kiievis 14. septembril 1911; ta oli Sazonovi õemees.

kaob sel päeval. See oli tema lõpp; ärge kõnelge mulle enam iial temast." Muide, ta ei läinud palvetama ta puusärgi juurde ja keiser ei suvatsenud võtta osa matustest, sest et Stolõpin, nii truu kui ta oligi valitsejatele, truu kuni surmani, oli julgenud öelda neile, et ühiskondlikku korda oleks vaja veidi uuendada.

Reede, 1. september 1916.

Ülemjuhataja staabis ja sõjaministeeriumis ollakse väga masendatud.

Vene 2. brigaad, mis oli jõudnud hiljuti Prantsusmaale ja pidi asuma laevale, et sõita Salonikisse, tõstis Marseille's mässu; polkovnik tapeti, paljud ohvitserid said haavata. Korra jaluleseadmiseks läks vaja Prantsuse sõjaväe energilist kaasabi. Mässu mahasurumine toimus karmilt: umbes kakskümmend meest lasti maha.

Mulle meenub, mis Sazonov ütles mulle möödunud aasta detsembrikuul, et õigustada oma vastuseisu Doumer' nõudmistele: „Väljaspool kodumaad vene sõdur ei ole midagi väärt; ta demoraliseerub kohe."

Laupäev, 2. september 1916.

Äsja vahistati politseiline bandiit Manuilov, kelle Stürmer oli määranud oma kantseleiülemaks; tema vastu tõstetakse süüdistus raha-väljapressimises ühelt pangalt, mis on juba ette tõestatud, sest pettus on ta igapäevane leivateenistus, kõige harilikum kui ka kõige kergem ta pattudest.

See vahejuhtum ei vääriks märkimist, kui vahistamine poleks otsustatud siseminister Aleksander Hvostovi poolt ja saadetud täide ilma Stürmeri teadmata. Nii on siis olemas mingi enam või vähem skandaalne salajane põhjus, mis peagi ilmsiks tuleb.

Jutuajamine Neratoviga Ameerika üle. Kahetseme, et nii suur osa Ameerika rahvast ei taha veel mõista Euroopat lõhestava tüli üldist tähendust ja seda, kelle pool on õigus. On möödunud enam kui aasta sellest, kui üks Saksa torpeedolaev laskis põhja „Lusitania"; on möödunud enam kui aasta sest saadik, kui New Yorki suur ajakiri *„The Nation"* kirjutas: „„Lusitania" põhjalaskmine on tegu, mille üle oleks punastanud Attila, mille pärast oleks häbenenud türklane ja mis oleks kutsunud välja vabandused metsiku meriröövli poolt. Need bandiidid on tallanud jalgade alla kõik jumalikud ja inimlikud seadused."

Ja ameerika sisetunne kõhkleb veel võtmast seisukohta!

Ütlen Neratovile:

— Venemaa võiks teha palju selle heaks, et kõrvaldada Ameerika viimased kõhklused ja võita ta täielikult meie poole.

— Mida võiksime teha?... Ma ei mõista!

— Aitaks sellest, kui te pehmendaksite veidi oma seadusandlust juutide suhtes; sellel oleks Ameerikas suur mõju.

Neratov protesteerib:

— Puudutada juudiküsimust sõja ajal!... See on võimatu... Terve riik tõuseks meie vastu. Ja see teeks liidule määratut kahju; sest võite kindel olla, et meie äärmised parempoolsed erakonnad hakkaksid kohe süüdistama Prantsusmaad ja Inglismaad, et nad on salaja toetanud juutide nõudmisi.

Tuleme tagasi jooksvate asjade juurde.

Juudiküsimus rõhub raskelt Venemaa ja Ühendriikide suhteid; olen palju kordi kõnelnud sellest oma Ameerika kolleegi Marye, Francise eelkäijaga.

Vene juute on sadasid tuhandeid New Yorkis, Chicagos, Philadelphias ja Bostonis. Toimekad ja arukad, rikkad ja mõjukad, hoiavad nad Ühendriikides ülal jälestust tsarismi vastu.

Mu Ameerika kolleeg Marye ütles mulle ühel päeval:

— Mis meid kõige enam juutide seisukorra juures Venemaal võõrastab, on see, et neid kiusatakse taga ainult nende usu pärast. Süüdistused rassi suhtes ja majanduslikus kahjustamises on vaid ettekäänded. Seda tõendab asjaolu, et niipea kui mõni juut salgab maha oma usundi ja astub õigeusku, sarnastatakse ta otsekohe kõigi venelastega.

Neljapäev, 7. september 1916.

Sellal kui Rumeenia väed liiguvad edasi teiselpool Karpaate, vallutades Brasso, Hermanstadti ja Orsova, austrialased ja bulgaarlased tungivad Dobrudžasse ja lähenevad Silistriale. Üks Rumeenia diviis riskis minna Doonau paremale kaldale, Turtukai ümbruses, ja sai raskelt kannatada. Piiratud ümber nelja Saksa-Bulgaaria divisjoni poolt kaotas ta umbes kaksteist tuhat meest ja kakssada kahurit.

Teade sellest hoobist tekitas Bukarestis meeletu ärevuse, mis oli seda tugevam, et juba kolm päeva pommitasid vaenlase lennukid lakkamatult linna.

Teisipäev, 12. september 1916.

Vürstinna Paley kutsus mind koos suurvürstinna Maria Pavlovnaga täna õhtuks dineele.

Viibime intiimses ringis. Jutlen suurvürstinnaga seda meelsamini, et pole teda näinud enam Sazonovi vallandamisest saadik.

Alustame keskustelu sealt, kuhu me ta eelmine kord katkestasime, ja meenutame vahepealseid sündmusi. Meie teatmed ühtivad: keisrinna segandub poliitikasse üha enam ja enam ning keiser osutab talle vastupanu üha vähem ja vähem.

— Keiser, ütleb suurvürstinna, — ei salli Stürmerit. Ta teab, et too on mannetu ja ebaaus inimene, ja taipab mängu keisrinna ümber ning on seepärast mures, sest oma autoriteedi suhtes ta pole keisrinnale vähem kiivas kui kõigile teistelegi. Ent keisril ei jätkunud julgust

Sazonovi toetamiseks ja ta laskis endale peale suruda Stürmeri.

— Kas keisri lähikonnas pole siis kedagi, kes ta silmad avaks?

— Mitte kedagi ... Tunnete ju toda lähikonda. Kõige avameelsemalt kõneleb temaga siiski veel vana Fredericks. Kuid tal pole autoriteeti ... Ja lõpuks, ärge arvake, et keiser seda silmade avamist nii väga ihkabki. Ta teab väga hästi, mida teeb. Ta on oma vigade ja eksimuste suhtes täiel selgusel ja hindab asjaolusid pea alati õieti. Näiteks olen kindel, et praegu teeb ta endale kibedaid etteheiteid Sazonovi vallandamise pärast.

— Aga miks ta siis ometi neid vigu ja eksimusi korda saadab? Tagajärjed langevad ju vahetumalt temale endale.

— Seepärast, et ta on nõrk. Tal pole energiat vastu panna keisrinna nõudmistele ja stseenidele! ... Ja siis on veel teine, hoopis tõsisem põhjus: keiser on fatalist. Kui asjad lähevad halvasti, siis selle asemel, et reageerida aktiivselt, ta ütleb endale, et jumal tahtis nii, ja jätabki kõik jumala hoolde. Nägin teda sellises meeleolus Mandžuuria katastroofi järel ja 1905. a. rahutuste ajal.

— Ent praegu, ons tal ka praegu selline meeleolu?

— Kardan, et ta pole sellest enam kaugel. Tean, et ta on kurb ja mures, et sõda vältab nii kaua ega anna tulemusi.

— Kas arvate, et ta võiks loobuda võitlusest ja teha rahu?

— Ei iialgi, vähemalt niikaua, kuni Vene pinnal asub veel ükski vaenuline sõdur. Ta on seda tõotanud jumala palge ees ja ta teab, et tõotuse rikkumisega ta saadab hädaohtu oma hingeõndsuse. Lõpuks omab ta kõrget autunnet ega reeda enda liitlasi. Selles suhtes püsib ta kõigutamatuna. Olen vist teile juba öelnud: ta sureb pigemini, kui kirjutab alla häbistava ja reetliku rahu ...

Laupäev, 16. september 1916.

Bulgaarlaste kasvava surve all rumeenlased evakueerivad järkjärgult Dobrudžat. Igal päeval ning ööl Aust-

ria lennukid, väljudes Rustšukist, pommitavad Bukaresti.

Neid õnnetusi võis kergesti ette näha, alates hetkest, mil loobuti tunnustamast Rudeanu kokkulepet. Rumeenia valitsus maksab kallilt vea eest, mille ta tegi sellega, et juhtis kogu oma sõjalise jõupingutuse Transilvaania suunas, lastes ahvatella end paari ebamäärase sõnaga Sofia poolt, ja eel kõige kujutelles, et bulgaarlased võisid olla loobunud mõttest maksta relvadega kätte oma 1913. a. kaotuse ja alanduse eest.

VII PEATÜKK.

21. september — 25. oktoober 1916.

„Nikolai Aleksandrovitšil ei ole sugugi südant!" — Venemaa ja vabameelsus. Etteheited minule. — Uus siseminister. — „Stürmer on tarvis hävitada." — „Relvastatud revolutsiooni" ettevalmistamine. — Närvihaige poliitiku ja müstilise imearsti hea läbisaamine. — „Rahva hääl" ja keisrinna. — Keskustelu Trepoviga. — Rahandustegelane Manus — Saksamaa peaagent. — Stürmeri lohutussõnad Rumeenia saadikule: „Jumal on suur ja nii hea!... nii hea!..." Jne.

Neljapäev, 21. september 1916.

Kuulen keisrile sageli ette heidetavat ta ükskõiksust ja egoismi. Süüdistatakse, et ta on alati osutunud kõvasüdamlikuks mitte ainult oma sugulaste, sõprade ja truude teenijate õnnetuste suhtes, vaid ka oma rahva katsumuste puhul. Viidatakse paljudele juhtudele, kus ta tõesti on käitunud õige kaasatundmatult.

Esimene kord oli kroonimispidustuste ajal Moskvas, 18. mail 1896. Hodõnka väljakul, Petrovski pargi lähedal korraldati rahvapidu. Politsei ei võtnud aga tarvitusele vajalisi ettevaatusvahendeid ja rahva hulgas tekkis tunglemine. Äkki vallanduva kabuhirmu mõjul toimus üldine tallamine. Tagajärg: 4000 ohvrit, neist 2000 surnut. Kui Nikolai II kuulis katastroofist, ei osutanud ta mingit sisemist liigutust ega nõustunud isegi õhtuks määratud balli ärajätmisega.

Üheksa aastat hiljemini, 14. mail 1905, lasti Tsusima juures põhja admiral Rožestvenski kogu laevastik. Ühes sellega tuhmus ka Venemaa tulevik Kaug-Idas. Keiser

asus parajasti tennist mängima, kui talle ulatati telegramm katastroofi kohta. Ta sõnas lihtsalt: „Milline hirmus õnnetus!“ Ja lausumata rohkem musta ega valget, laskis ulatada endale reketi.

Sama rahulikult võttis ta teatavaks ka sõnumid surmavaist atentaatidest — siseministri Plehwe vastu 1904, oma vana lelle suurvürst Sergei vastu 1905 ja peaministri Stolõpini vastu 1911.

Lõpuks viitab teatud külmusele, suurmeelsuse puudumisele ja ebatänulikkusele ka salakaval viis, kuidas ta hiljuti vallandas oma intiimse kaastöölise vürst Orlovi.

Loendanud mulle kõik need faktid, järeldab neist elatanud vürstinna D..., kes tunneb keisrit lapsepõlvest saadik:

— Nikolai Aleksandrovitšil pole sugugi südant.

Väidan vastu, et omas kitsamas perekonnas osutub ta siiski suuteliseks õrnustele. Ta on väga kiindunud keisrinnasse, armastab oma tütreid ja ebajumaldab poega. Ei saa öelda, et tal poleks sügavamaid tundeid. Arvan pigemini, et ta üliinimlik asend on ta suhted kaasinimestega teinud vähehaaval sellisteks ja et ta hoolimatus on üks fatalismi avaldusi.

Pühapäev, 24. september 1916.

Nii Prantsus- kui Inglismaal on levinud eksiarvamus, mille vastukaja iga silmapilk ulatub minuni, nimelt et tsarism lahendaks kergesti oma sisemised raskused, kui ta loobuks oma vananenud põhimõtteist ja astuks julgesti demokraatlike reformide teele. Siis ilmuvat kohe nähtavale kõik vene rahvas peituvad varjatud energiad ja aimamatud voorused. Isamaalus, arukus, kõlblus, iseloomutugevus, algatus- ja organiseerimisvõime, praktiline idealism, kõrgehingeline arusaamine ühiskondlikust, rahvuslikust ja inimlikust kohusest — toimuks otse imetaoline puhkemine. Läänepoolsed liitlased pidavat seepärast avaldama survet keiser Nikolaile, et mõjustada teda vajalisteks uuendusteks. Sellega ühenduses kasvaks ka liidu mõjujõud otse kümnekordseks.

„Kadettide" erakonna rahvasaadikute hiljutine reis Londoni ja Pariisi ei aidanud seal just mitte vähe kaasa selliste ideede levitamisele. Nad lisandasid isegi ühe etteheite minu kohta — etteheite, et ma ei külastavat küllalt sagedasti vabameelseid ringkondi, ei osutavat neile küllalt avalikult oma poolehoidu, lõppeks, ei kasutavat oma sõbralikke suhteid keisriga, et pöörata teda parlamentarismi poole.

Olen selles päevikus juba sageli avaldanud oma mõtteid tagasihoidlikkuse kohta, mida arvan vajaliseks säilitada vabameelsete erakondade suhtes. Olgu tsarismi puudused millised tahes, ta on Venemaa peatala, vene ühiskonna alus ja armatuur, ainuke side kõigi maa-alade ja kõigi erinevate rahvaste vahel, mis kümme sajandit ajalugu on vähehaaval koondanud Romanovite valitsuskepi alla. Niikaua, kui kestab sõda, peavad liitlased seepärast iga hinna eest tsarismi toetama. Olen sageli väljendanud seda arvamust.

Kuid ma lähen kaugemale: olen veendunud, et veel kaua aega, üks või kaks sugupõlve võib-olla, lubab Venemaa sisehaigus ainult palliatiivset, osalist ja ettevaatlikku ravimist. Tähtsaim põhjus selleks on täielik harimatus, milles kiratseb vene rahva suur mass.

Selles peitubki Venemaa peamine nõrkus; eeskätt sellest on tingitud ta võimetus poliitiliseks arenguks. Selles ääretus riigis ei ole rohkem kui sada kakskümmend tuhat algkooli saja kaheksakümne miljoni elaniku jaoks. Ja millised koolid veel, millised õpetajad!

Kesknädal, 27. september 1916.

Stürmer veetis äsja kolm päeva Mogilevis, keisri juures.

Ta on väga osavasti end kaitsnud, nagu mulle räägitakse. Manuilovi asjast tegi ta enda kuidagiviisi vabaks, väites, et ta on patustanud ainult leebivusest ja lihtsameelsusest. Lõppeks rõhutas ta, et duuma astub ju varsti kokku, et revolutsioonilised kired on käärimas ja et nüüd on eriti tähtis valitsust mitte nõrgestada. Ta ilu-

kõneluse vaev oleks olnud asjatu, kui keisrinna ei oleks toetanud teda kogu oma kangekaelse energiaga. Ta on päästetud.

Näen teda täna taas kabinetis; ta ilme on rahulik ja naeratlev.

Teisipäev, 3. oktoober 1916.

Stürmeril õnnestus kangutada kohalt oma surmavaenlane siseminister Aleksander Hvostov; Manuilovi asjas pole tal järelikult enam midagi karta.

Uus siseminister on duuma abiesimehi Protopopov. Senini on keiser väga harva otsinud oma ministreid rahvaesindusest. Ometi ei ennusta Protopopovi valik mingit arenemist parlamentarismi poole. Kaugel sellest. Oma endiste arvamuste poolest Protopopov liigitus „oktobristide", see tähendab väga mõõdukate vabameelsete hulka. Käesoleva aasta juunikuul ta võttis osa parlamendiliikmete reisust Lääne-Euroopasse, ja nii Londonis kui Pariisis esines ta sõja jätkamise tulise pooldajana. Kuid tagasiteel, peatudes Stockholmis, laskus ta kummalisse jutuajamisse ühe Saksa agendi Warburgiga, ja kuigi asi on jäänud kaunis tumedaks, kõneles Protopopov sel puhul kahtlemata rahu kasuks.

Tulnud tagasi Petrogradi, liitus ta Stürmeri ja Rasputiniga, kes esitlesid ta kohe keisrinnale. Ta sai kiiresti lembuse osaliseks. Ta pühendati viivitamatult Tsarskoje Seloo salakoosolekutesse; ta oli selleks õigustatud oma võimete tõttu salateadustes, eriti kõrgeimas ja salapäraseimas kõigest: vaimude väljakutsumises. Tean, muide, täiesti kindlasti, et ta on varem põdenud nakkushaigust, et talle on jäänud sellest närvihäireid ja et hiljuti on tema juures tähele pandud üldise halvatuse eelnähteid. Riigi sisepoliitika on järelikult heades kätes!

Neljapäev, 5. oktoober 1916.

Õukonna kõrge ametnik E... tuleb einestama saatkonda. Et ta tunneks end täiesti vabana, ma ei kutsunud kedagi muud.

Kuni istume lauas, ta hoidub tagasi teenijate pärast. Niipea kui pöördume salongi, neelab ta üksteise järele alla kaks klaasi šampanjat, valab kolmanda, süütab sigari ja küsib minult otseselt ning julgelt:

— Härra suursaadik, mida ootate teie ja te Inglise kolleeg, et te ei tee lõppu härra Stürmeri reetmisele?

— Ootame seda, et võida tõsta tema vastu mingi täpne süüdistus... Ametlikult ei ole meil temale midagi ette heita; ta sõnad ja ta teod on täielikult korrektsed. Ta ütleb ju meile iga silmapilk: „Sõda äärmise võimaluseni!... Ei mingit halastust Saksamaa vastu!" Mis puutub ta sisimaisse mõtteisse ja salajastesse sepitsustesse, siis on meil selle kohta ainult aimusi, mis võimaldavad vaid ebamääraseid oletusi. Osutaksite meile suure teene, kui võiksite öelda meile mingi kindla fakti oma veendumuse toetuseks.

— Ma ei tea ühtki kindlat fakti. Kuid äraandmine on ilmne. Kas teie ei näe seda?

— Ei piisa sellest, et mina seda näen; on vaja veel, et ma suudaksin teha selle nähtavaks kõigepealt oma valitsusele, siis keisrile... Ei saa alustada nii tõsist asja ilma tõenduse hakatisetagi.

— Teil on õigus.

— Et me oleme esialgu sunnitud piirduma ainult oletustega, siis öelge mulle, palun, kuidas kujutlete seda, mida nimetate Stürmeri äraandmiseks?

Ta seletab mulle siis, et Stürmeril, Rasputinil, Dobrovolskil, Protopopovil ja nende kaaslastel on iseendast ainult teisejärguline tähendus, et nad on vaid tööriistadeks anonüümse ja vähearvulise, kuid väga võimsa rühmkonna kätes, mis sõjaväsimuse ja revolutsioonikartuse tõttu nõuab rahu.

— Selle rühmkonna eesotsas, jätkab ta, — leiate loomulikult Balti provintside aadli ja kõik tähtsamad õukonna ametnikud; siis tulevad äärmiselt tagurlikud elemendid riiginõukogus ja duumas, siis püha sinodi vaimulikud isandad ja lõppeks härrad kõrge rahanduse ja suurtööstuse alalt. Stürmeri ja Rasputini kaudu nad hoiavad oma peos keisrinnat ja keisrinna kaudu keisrit.

— Oo! keiser ei ole veel nende peos!... Ja nad ei saa teda ka iial nii kaugele! See tähendab, nad ei suuda iialgi mõjutada teda lööma lahku oma liitlastest.

— Siis lasevad nad ta tappa või sunnivad troonist loobuma.

— Loobuma?... Te arvate, et keiser võiks loobuda? Ja kelle kasuks?

— Oma poja kasuks, keisrinna asevalitsuse all. Võite olla kindel, et see on Stürmeri kava, või pigemini nende oma, kes teda juhivad... Et saavutada oma eesmärke, ei tagane need inimesed millegi eest: nad on valmis kõigeks. Nad õhutavad streike, mässe, pogromme, viletsuse- ja näljakriise; nad loovad igalpool niisuguse kitsikuse ja ahastuse, et sõja jätkamine muutub võimatuks. Te ei näinud neid teotsemas 1905. aastal!

Kõigest öeldust teen järelduse:

— Esimene asi, mis tarvis teha, on kukutada Stürmer. Asun töötama ses suunas.

Laupäev, 7. oktoober 1916.

Proua Ž..., kelle mees asub tähtsal kohal siseministeeriumis, on juba palju aastaid Stürmeri Egeeriaks. Ta ütles hiljuti ühele oma sõbratarile, rõhutades oma sõnu salapärase tõsidusega, nagu usaldaks ta mõnd riigisaladust: „Te saate varsti näha suuri asju. Lähemas tulevikus me kallis isamaa asub tõelise edu teele. *Boris Vladimirovitš saab Tema Majesteedi keisrinna esimeseks ministriks!...*“

Pühapäev, 8. oktoober 1916.

Isik, kes muretseb mulle õige täpsaid andmeid selle kohta, mida räägitakse ja tehakse edumeelseis ringkondades, teatab mulle agarast tegevusest sotsiaaldemokraatlikus parteis ja eriti selle äärmises rühmas, „enamlaste“ keskel.

Sõja pikalevenimine, ebakindlus võidule ja majandusliku olukorra raskused on elustanud revolutsioonilisi loo-

tusi. Valmistutakse võitluseks, mida arvatakse olevat lähedal.

Liikumise juhtideks on duuma „*trudovik*'ude" rühma kolm liiget: Tšeidze, Skobelev ja Kerenski. Ka välismaalt hoovab tugevat mõjutust, nimelt Šveitsis maapaos elava Lenini poolt.

Mis mind Petrogradi triumviraadis kõige rohkem üllatab, on tema tegevuse praktiline laad. 1905. aasta pettumused on kandnud vilja. Ei püüta enam sobida „kadettidega", kes on kodanlased ja ei mõista iial proletariaati; ei tehta endale enam pettekujutlusi loodetava koostöö kohta talurahvamassidega ja piirdutakse neile vaid maajagamise tõotusega. Kõigepealt organiseeritakse „relvastatud revolutsiooni". Lähedase kontakti abil tööliste ja sõdurite vahel seatakse sisse „revolutsiooniline diktatuur"; tehase ja kasarmu tiheda ühenduse abil saavutatakse võit. Selle töö hingeks on Kerenski.

Esmaspäev, 9. oktoober 1916.

Uus siseminister Protopopov esineb ülireaktsionäärselt. Ta ei kartvat, räägib ta, astuda vastu revolutsiooni jõududele; tarviduse korral provotseerivat ta nad tegevusele, et murda nad siis ainsa hoobiga; ta tundvat end küllalt tugevana päästma tsarismi ja õigeusklikku Püha Venemaad: ta päästvat nad... Sellised on kõned, mida ta peab oma intiimsõprade ees ammutamatu kõneoskusega ja rahuloleva naeratusega. Ja ometi vaevalt paar kuud tagasi kuulus ta duuma mõõdukate vabameelsete hulka. Ta tookordsed sõbrad, kes pidasid temast nii palju lugu, et tõstsid ta rahvaesinduse abijuhataja kohale, ei tunne teda enam ära.

Ta järsk pöörang, kinnitatakse mulle, on seletatav tervisliku seisukorraga: iseloomu äkilised muudatused ja kujutlusvõime eksaltatsioon on üldise paralüüsi iseloomulised eeltunnused. Teiselt poolt on kindel, nagu sain teada, et ta astus suhtlusse Rasputiniga oma ravija, imearst Badmajevi läbi, tolle mongoli šarlatani kaudu, kes ravib oma haigeid maagiliste kunsttükkide ja tiibeti nõi-

dade farmakopoeaga. Eelpool märkisin juba liitu, mis spiritistliku posija ja *starets*'i vahel sõlmus juba vanasti väikese *tsezarevitš*'i voodi peatsis.

Pühendatuna juba ammu salaõpetusisse, oli Protopopov nagu saatusest määratud klient Badmajevile. Too sepitses lakkamatult mõnd intriigi ja taipas otsekohe, et duuma abijuhataja oleks keisrinna *camarilla*'le väärtuslikuks värvatuks. Oma kabalistlikkude tembutustega avaldas ta kerge vaevaga suurt mõju Protopopovi tasakaalutule vaimule ja rikinenud ajule, milles juba avalduvad suurusehulluse eeltunnused. Varsti esitles ta teda Rasputinile. Närvihaige poliitik ja müstiline imearst vaimustusid teineteisest. Paar päeva hiljem soovitas Grigori Protopopovit keisrinnale kui päästjat, kui jumaliku tahte poolt Venemaale määratud meest. Stürmer toetas nimetamist orjalikult. Ja keiser andis veelgi kord järele . . .

Teisipäev, 10. oktoober 1916.

Rumeenlased taganevad kogu rindel. Ülemjuhatus on saamatu, väed väsinud ja julgusetud: teated on väga halvad.

Õnneks saabus Petrogradi kindral Berthelot, kes asub juhatama Prantsuse sõjaväelist esindust Rumeenias. Ta avaldas mulle kõige parema mulje. Ta pilgu kelmlik kavalus on vastuolus ta massiivse kehakusega; tal on selge ja mõtterikas pea, lihtne ja õiglane kõne. Kuid mis valitseb kogu ta isikus, see on tahe, rahulik, naeratlev, paindumatu tahe.

Ma esitlen teda Stürmerile ja asume kohe nõu pidama. Kõneluse juures viibivad Neratov ja Buchanan. Tõstan taas nii sageli puudutatud küsimuse olulisest tähtsusest, mida evivad Venemaa jaoks Doonau piirkonna operatsioonid.

— Hoolimata kindral Brussilovi hiilgavast edust pole teie pealetung me lootusi täitnud. Kui ei tule mõni õnnelik juhtum, mis iga päevaga muutub vähem tõenäoliseks, on varsti kogu Vene rinne Riiast kuni Karpaatideni blokeerimisohus — raske kahurväe ja lennukite puudusel.

Kui laseme purustada Rumeenia, kui Bukarest ja Constanza langevad vaenlase kätte, on Venemaa see, kes tagajärgede all eeskätt kannatab, sest siis ähvardab hädaoht Odessat ja Konstantinoopoli tee on lõigatud. Kas niisuguse väljavaate ees kindral Aleksejev ei võiks siiski eraldada oma vägede koguarvust kolm või neli korpust ja saata nad Rumeeniale appi? Saloniki armee pealetung toimub edukalt; kuid ta pingutus jääb kasutuks, kui Rumeenia sõjavägi võitlusest välja langeb.

Kindral Berthelot kaitseb sama seisukohta täpsate ja üksikasjaliste väidetega. Samuti toetab seda sir George Buchanan. Stürmer nõustub nagu alati ... ja nagu alati teeb ta ka seekord reservatsiooni, et tuleb küsida kindral Aleksejevi arvamust.

Reede, 13. oktoober 1916.

Rumeenia saadik Diamandi, keda Bratianu pidas enese juures juba kaks kuud, pöördus täna hommikul *stavka* kaudu Petrogradi tagasi. Ta külastab mind.

— Keiser, räägib ta, — võttis mu vastu kõige südamlikumalt ja lubas teha Rumeenia päästmiseks kõik, mis võimalik. Palju vähem rahuldas mind keskustelu kindral Aleksejeviga, kes ei näi taipavat seisukorra hirmuäratavat tõsidust või kes võib-olla toimib egoistlikkude tagamõtetega, huvitudes vaid ainuüksi oma operatsioonidest. Mulle oli tehtud ülesandeks paluda kolme armeekorpuse *otsekohest* saatmist Dorna-Vatra ja Oštuzi vahel asetsevasse piirkonda; need kolm korpust ületaks Karpaadid Piatra ja Palanka kaudu ja tungiksid edasi otse lääne, tähendab Vasarhely ja Klausenburgi, suunas. Sellega pidurduks sissetung Valahhiasse Lõuna-Karpaatide kaudu otsekohe. Kuid kindral Aleksejev nõustub saatma vaid kaks armeekorpust, mis peavad opereerima ainult Bistritsa orus, Dorna-Vatra ümbruses, olles ühenduses kindral Letšinski armeega. Ning need kaks korpust viiakse üle Riia rindelt, nii et nad ei jõua Transilvaaniasse varem kui viieteistkümne või kahekümne päeva pärast! ... Vaatamata minu pealekäimistele ei suutnud ma teda võita Rumeenia kindralstaabi ideedele.

Siis jutustab ta mulle valusaist muljetest, millised ta tõi kaasa oma kodumaalt lahkudes. Me ammune sõprus lubab teda kõnelda avameelselt. Kinnitan talle rõhuga, et sõjaväelised lüüasaamised pole midagi parandamatut, ent kui Rumeenia valitsus ja rahvas ei võta end kokku silmapilkselt, on Rumeenia päästmatult kadunud.

— Teie maa peab end ajama iga hinna eest uuesti sirgu ja teie ministrid võtma julgust. Pealegi saavad nad kindral Berthelot' isikus imeväärset toetist.

Räägime lõpuks tingimusist, millistel Rumeenia kuulutas Austriale sõja. Esitan Diamandile järgmise küsimuse, mil muide on vaid ajalooline huvitavus:

— Mispärast Bratianu salgas viimsel hetkel maha sõjalise kokkuleppe, millise kolonel Rudeanu sõlmis 23. juulil Chantilly's Prantsuse ja Inglise ülemjuhatusega?

— See polnud kokkulepe, oli vaid kava, mis esitati Rumeenia valitsusele ratifitseerimiseks.

— Kui see oli ainult kava, mispärast siis härra Bratianu, tutvunud kõigi kokkuleppe eeltöödega ja kiitnud need heaks, andis Rudeanule loa seda alla kirjutada? Et Prantsuse ja Inglise ülemjuhatused võtsid teie lubadusi lõplikena, seda tõendab seegi asjaolu, et Saloniki armee sai otsekohe käsu valmis olla bulgaarlaste ründamiseks Makedoonias, teie armee pealetungi kergendamiseks Doonaust lõuna pool... Omavahel öeldud, kas Rudeanu konventsiooni äkiline salgamine polnud mitte tingitud eranditult poliitilisist kaalutlusist? Kas polnud sel ajajärgul Bukaresti ja Sofia vahel salajasi läbirääkimisi? Kas tsaar Ferdinand ei veennud mitte Bratianut, et bulgaarlaste erapooletusele võis olla veel kindel.

— Ei, kordan teile: Rudeanu konventsioon oli Bratianu meelest vaid valitsusele ratifitseerimiseks esitatud kava. Pealäbirääkimised, mis olid otsustavad, jätkusid kindral Iliescu ja kolonel Tatarinovi vahel Bukarestis. Kumbki neist aga pole iialgi kaalunud Vene-Rumeenia ühist pealetungi lõunapool Doonaud, nagu see oli kindlaks määratud Chantilly's. Pealegi, kas polnud see plaan väga kardetav? Tunginud bulgaaria maa-alale, oleks Rumeenia sõjavägi sattunud kõige kriitilisemasse seisukorda, kui sakslased, ületades Karpaadid, oleksid sellel

ära lõiganud taganemistee piki Doonaud... Mis puutub aga salajasisse läbirääkimistesse Bukaresti ja Sofia vahel, siis on kindel, et härra Radoslavov tegi tõepoolest härra Bratianule kaudseid ettepanekuid Bulgaaria erapooletuks jäämise suhtes. Kuid need ettepanekud, millest paistis läbi tsaar Ferdinandi tavaline salakavalus, äratasid Rumeenia valitsuses väga vähe tähelepanu ning isiklikult pole Bratianu iialgi uskunud, et Bulgaaria jääks erapooletuks.

— Mul oleks raske veel kauemini vaielda teie väite vastu. Küllap ajalugu kord asja selgitab, kui kõik tõendid olemas.

Esmaspäev, 16. oktoober 1916.

Juba mõni päev liikus Petrogradis veider kuulujutt: igal pool väideti, et Stürmer oli lõppeks keisrile selgeks teinud, et sõda on vaja lõpetada, sõlmides tarviduse korral eraldi rahu. Üle kahekümne isiku tulid minult pärima. Kõik said mult ühe ja sama vastuse:

— Ma ei omista sellele lobale mingit tähtsust. Keiser ei reeda oma liitlasi.

Mõtlen siiski, et see luulend ei oleks leidnud niisugust uskumist ilma Stürmeri ja tema salga nõusolekuta.

Täna avaldab telegraafiagentuur keisri käsul ametliku teate, mis kategooriliselt lükkab ümber „teatud ajalehtede poolt levitatavad kuulujutud eraldi rahu sõlmimise võimalikkuse kohta Saksamaa ja Venemaa vahel".

Teisipäev, 17. oktoober 1916.

Korraldan lahkumislõunasöögi Jaapani saadiku Motono auks, kes määrati välisministriks. Mu teisteks külalisteks on peaminister Stürmer ühes prouaga, teedeminister Trepov, Itaalia saadik, Taani saadik ja proua von Scavenius, kindral Volkov, vürstinna Kantakuzen, härra ja proua Polovtsov, vürst ja vürstinna Obolenski, kindral Wrangell prouaga, vürst Lucien Murat' proua, kes sõi-

dab oma mehele järele Kaukaasiasse, vicomte d'Harcourt, kes reisib Rumeeniasse Prantsuse Punase Risti ülesandel, jne. — kokku umbes kolmkümmend inimest.

Proua Stürmer sobib haruldaselt hästi oma mehega. Ta evib sama vaimulaadi ja samu hingeomadusi. Osutan talle lahkust ja tähelepanu, et panna teda kõnelema. Ta peab mulle pika kiidukõne keisrinna kohta. Ülistuse ja liialdatud alandlikkuse valangu all märkan kavalat tööd, mille abil Stürmer on võitnud valitsejanna usalduse. Ta sisendas sellele vaesele närvihaigele, kes seni uskus end olevat kogu oma rahva viha märgilauaks, et, vastupidi, rahvas jumaldab teda:

— Pole ühtki päeva, räägib mulle proua Stürmer, — millal keisrinna ei saaks kirju ja telegramme, mis on saadetud talle tööliste, talupoegade, preestrite, sõdurite ja haavatute poolt. Kõik need lihtsad inimesed, kes moodustavad tõelise vene rahva hääle, kinnitavad Tema Majesteedile oma tulist armastust ja lõpmatut usaldust ning anuvad teda päästa Venemaa.

Ta lisandab naiivselt:

— Kui mu mees oli siseminister, sai ka tema iga päev selliseid kirju, vahel otseselt, vahel kuberneride kaudu. Ja temale oli suureks rõõmuks viia neid Tema Majesteedile keisrinnale.

— See rõõm on nüüd härra Protopopovi päralt.

— Jah, kuid minu mehel on siiski veel väga rohkearvulisi võimalusi näha, mil määral Tema Majesteet keisrinna on omal maal armastatav ja lugupeetav.

Teesklen kaastundmust tema väärikale abikaasale raske ülesande puhul, mis temal lasub, ning juhin ta jutustama mulle, kuidas ta abikaasa kasutab oma aega. Konstateerin, et Stürmeri kogu tegevus saab alguse keisrinnast ja lõpeb keisrinna juures.

Õhtu kestel küsitlen Trepovit majandusliku kriisi kohta, mis valitseb Venemaal ja teeb närviliseks avaliku arvamuse.

— Toitlusprobleem on tõepoolest muutunud väga murettekitavaks, ütleb ta mulle; — kuid opositsioonierakonnad kuritarvitavad seda valitsuse ründamiseks.

Kinnitan teile, et seisukord paraneb varsti; loodan isegi, et kõige hiljem kuu aja pärast on praegune kitsikus kadunud.

Ta lisandab usalduslikul toonil:

— Tahaksin kõnelda teiega täiesti omavahel, härra suursaadik. Millal saaksite mu vastu võtta?

— Külastan teid. On parem, et me kõnelus leiab aset teie ministeeriumis.

Heites pilgu Stürmerile, ta lausub:

— Jah, see on parem.

Kokkusaamise määrame ülehomseks.

Neljapäev, 19. oktoober 1916.

Trepov võtab mu vastu kell pool kolm teedeministeeriumis oma kabinetis, mille aknad avanevad Jussupovi parki.

Majandusliku kriisi kohta ta kordab mulle, täpsustades andmeid arvudega, sedasama, mis ta ütles mulle tunaeile õhtul saatkonnas. Talle omase otsekohesusega, mis vahel võib olla brutaalnegi, kõneleb ta mulle seejärel liidust ja sihtidest, mis viimane endale seadnud.

Õnnitlen teda, et ta nii kindlalt ja otsustavalt väljendab mõtteid, mida ma juba enam kui kuu aega kaitsen Stürmeri ees, ja lisandan:

— Kõneleme täiesti usalduslikult, seepärast ma ei varja teie ees, et olen, vastupidi, saanud väga halbu muljeid pessimistlikest kuuldustest, mida levitatakse mitmelt poolt. Olen seda enam puudutatud, et seda propagandat ilmselt inspireerivad kõrge seltskondliku või poliitilise seisukohaga isikud.

— Te vihjate isikuile, kes nõuavad sõja lõpetamist iga hinna eest ja Venemaa tagasipöördumist germaani liitude süsteemile? ... Lubage mul kõigepealt teile öelda, et need isikud on hullud. Rahu ilma võiduta, ilma täieliku võiduta, tähendaks viivitamatut revolutsiooni ... Kuid on veel midagi: on olemas keisri tahe; noh, ja see tahe on vankumatu; ükski mõju, olgu milline tahes, ei pane teda kõikuma.

— Aga miks usaldab ta siis võimu härra Stürmerile ja härra Protopopovile, kes avalikult reedavad ta kavatsusi?

— Sellepärast, et ta on nõrk... Kuid ta pole mitte vähem kangekaelne kui nõrk. See on veider; ja ometi on see nii!

— See ei ole veider. Psühholoogid seletaksid teile, et kangekaelsus on vaid nõrkuse erikujusid. Nii rahustab mind tema praegune kangekaelsus ainult pooleldi. Et tema loomust tuntakse, siis ei astuta talle otse vastu, vaid teotsetakse tema seljataga ja väljaspool teda. Ühel ilusal päeval ta asetatakse sündinud tõsiasjade ette. Siis annab ta järgi, või õigemini, ta muutub nõrgaks, ta alistub.

— Ei, ei!... Mul on usku oma keisrisse... Kuid peaks olema julgust öelda talle tõtt.

Meie kõnelus kestab üle tunni aja. Ma tõusen, et lahkuda.

Kuid enne väljumist jään hetkeks peatuma akna juurde, et silmitseda Jussupovi kaunist parki, mis asub piki teedeministeeriumi hoonet.

Pärast nõutut vaikust läheneb Trepov mulle, ja nagu oleks ta järsku teinud mingi julge otsuse, ütleb energilisel ja lühidal toonil:

— Mõne päeva pärast saan kokku keisriga. Kas lubate mul teatada talle meie kõnelusest?

— Ma mitte ainult ei luba, vaid otse palun teid seda teha.

— Ja kui ta küsib, milliseile isikuile te vihjasite?

— Siis nimetage talle härra Stürmerit ja härra Protopopovit; te võiksite lisandada, et kuigi mul pole ametlikult nende vastu esitada mingit kindlat kaebust, olen sellest hoolimata veendunud, et nad on vaenlikud liidule, et nad teenivad teda vastu tahtmist ja valmistuvad teda reetma.

— Kordan seda talle sõnasõnalt... Te mõistate, kui tõsine on kõik, mis me rääkisime! Kas võin loota, et te hoiate täielikku saladust?

— Tõotan seda teile.

— Jumalaga!... Meie jutuajamisel on võib-olla suured tagajärjed!

— See oleneb teist... Jumalaga!..

Laupäev, 21. oktoober 1916.

Ma ei usu, et kõigi salaagentide hulgas, keda Saksamaa peab ülal vene seltskonnas, oleks osavamat, aktiivsemat ja tegevamat, kui on seda rahandusmees Manus.

Olles juudiusku, saavutanud tavaliste vahenditega loa elada Petrogradis, on ta viimseil aastail maakleriameti ja spekulatsiooniga kokku ajanud suured varandused. Ta rassi geeniuse sisendusel sidus ta end trooni ja altari kõige ägedamate kaitsjatega. Ta alistus orjalikult vanale vürst Meštšerskile, „*Graždanin*'i" kuulsale direktorile ja õigeuskliku absolutismi kartmatule eestvõitlejale. Samal ajal võitis ta diskreetne ja leidlik heldekäelisus vähehaaval talle kogu Rasputini klaani.

Sõja algusest peale peab ta sõjakäiku Venemaa kiire leppimise kasuks germaani riikidega. Rahandusmaailmas loeb ta sõna väga palju ning enamiku ajalehtedega on ta loonud sidemed. Ta on alatises läbikäimises Stockholmiga, see tähendab — Berliiniga. Kahtlustan teda väga selles, et ta on Saksa toetuste peamine väljajagaja.

Igal kesknädalal annab ta lõuna Rasputini auks. Admiral Nilovit, keisri ülemtiibadjutanti, kes seisab keisri intiimteenistuses, kutsutakse neile olenguile ta oivalise käitumise tõttu „auru all" olles. Üks teine sellesse seltskonda kuuluv külaline on politseidepartemangu endine direktor, kardetud Beletski, kes nüüd on senaator, kuid on säilitanud kogu oma endise mõju *Ohrana*'le, ja on proua Võrubova kaudu püsivais suhetes keisrinnaga. Loomulikult kuulub seltskonda ka paar armastusväärset naist, kelle ülesandeks on hoolitseda lõbusa meeleolu eest pidusöögil. Harilikkude külaliste hulka kuulub üks hurmav grusiinlanna, proua E..., nõtke, väljakutsuv ja ahvatlev nagu sireen. Juuakse kogu öö, Rasputin jääb joobnuks väga ruttu ning siis lobiseb ta väsimatult. Ma

ei kahtle, et nende orgiate üksikasjaline kirjeldus saadetakse järgmisel päeval Berliini . . ., selgitavate kommentaaride ja täpsustustega.

Kesknädal, 25. oktoober 1916.

Tunaeile austerlased ja bulgaarlased vallutasid Constanza. Vene ja Rumeenia vägede varustamine muutub varsti lahendamatuks probleemiks.

Diamandi külastab mind; ta on meeleheitel:

— Teen kõik, mis vähegi suudan, et saavutada uute Vene väeosade saatmist. Peastaabist öeldakse mulle, et nad võivad ainult teatada sellest kindral Aleksejevile; ma tean, mida see tähendab. Kui ma pöördun Stürmeri poole, tõstab ta ainult silmad taeva poole ja kordab mulle: „Ärge kaotage julgust! . . . Jumal on suur ja nii hea! . . . nii hea! . . ."

— See tõendab, et härra Stürmer pole jansenist; sest härra de Saint-Cyran armastas, vastupidi, korrata: „Jumal on hirmus! . . . Jumal on hirmus!"

— Aga mis siis teha?

— Minge keisri juurde.

— Annate mulle tõsiselt seda nõu?

— Aga mida muud võiksite te teha? . .

VIII PEATÜKK.

31. oktoober — 24. detsember 1916.

Sõjavägi tulistas politseid. Tööliste rahutused. — Lõunasöök välisministeeriumis. — Poola autonoomia väljakuulutamine keskriikide poolt. — Protopopov organiseerib „mustsada". — Miljukovi süüdistuskõne Stürmeri vastu duumas. — Stürmer tahab duumat laiali saata ja Miljukovi vangistada. Valitsuse enamus selle vastu. — Stürmeri vallandamine. — Keisrinna viha. — Trepov — uus peaminister. Protopopov jääb. — „Oo, majesteet, näen Kristust Teie taga!" Jne.

Teisipäev, 31. oktoober 1916.

Juba kaks päeva streigivad kõik Petrogradi tehased. Töölised on lahkunud töökodadest, mingit põhjust avaldamata, lihtsa käsusõna peale, mis on tulnud mingilt saladuslikult komiteelt.

Täna õhtul on välisministeeriumis lõunasöök Motono auks.

Kell pool kaheksa, kui lõpetan riietumise, teatatakse mulle, et kaks prantsuse töösturit, Sicaut ja Beaupied, soovivad minuga kõnelda kiire asja pärast. „Louis Renault" autovabriku esindajatena juhatavad nad suurt tehast Viiburi poolel.

Võtan nad kohe vastu. Nad jutustavad mulle:

— Te teate, härra saadik, et oleme alati võinud ainult kiita oma töölisi, sest et nemad ise on meid võinud ainult kiita. Ka on nad keeldunud osa võtmast üldisest streigist... Täna pealelõunal, sellal kui töö oli täies hoos, tuli üks streikijate salk Baranovski tehastest, pii-

ras ümber meie maja ja karjus: „Maha prantslased! Jätkub sõjast!“ Meie insenerid ja tööjuhatajad tahtsid läbi rääkida. Neile vastati kivide ja revolvripaukudega. Üks prantsuse insener ja kolm tööjuhatajat on raskesti haavatud. Politsei, kes vaheajal kohale ruttas, mõistis peagi, et ta jõud ei küündi streikijate vastu. Üks rühm sandarmeid suutis siis tungida läbi rahvahulga ja läks lähedasse kasarmusse jalaväerügementide järele. Sõdurid jõudsid kohale mõne minuti pärast, kuid selle asemel, et vabastada tehas, nad lasksid politsei peale.

— Politsei peale!

— Jah, härra saadik; võite näha me vabriku seintel kahe kogupaugu jälgi ... Langes palju *gorodovoi*'sid ja sandarmeid. Siis tekkis suur rüselemine ... Lõpuks kuulsime kasakate galoppi; neid saabus neli rügementi. Nad ründasid jalaväesõdureid ja ajasid need piigihoopidega kasarmusse tagasi. Nüüd on kord jalule seatud.

Tänan neid, et nad mulle asjast viivitamata teatasid, nii et võin kohe täna õhtul kõnelda vahejuhtumist peaministrile.

Ministeeriumis on kõik korraldatud suurepäraselt ja otse hoopleva toredusega. Teretanud proua Stürmerit, kutsun peaministri kõrvale ja kõnelen talle sellest, mis äsja Renault' tehase ees toimus. Ta püüab mulle tõendada, et see oli vaid tähtsusetu vahejuhtum, ja lisandab, et politseiülem on juba teatanud talle asjast telefoni teel ja et kõik abinõud tehase kaitsmiseks on tarvitusele võetud.

— Ometi on fakt, ütlen ma, — et sõjavägi tulistas politseid. Ja see on tõsine asi ... väga tõsine.

— Jah, see on tõsine asi; kuid vastuhakkajaid karistatakse halastamatult.

Loovutan ta teistele külalistele, keda hulgana kokku tuleb.

Et saabuda laua juurde, peame läbima päriselt palmide metsa — palme on sellises rohkuses ja nende lehestik nii tihe, et usud end viibivat džunglis.

Võtan istet ülemõuemeistritari proua Narõškini ja leedi Georgina Buchanani vahel. Oivaline ja sümpaatne

leskproua Narõškin jutustab mulle Tsarskoje Seloost. „Nende majesteetide keisrinnade audaam", „Püha Katarina ordu-daam" ja „Kõrge Ekstsellents" on oma seitsmekümne nelja aastaga leebiv ja armastusväärne ning harrastab sukeldumist mälestusisse. Täna õhtul on ta melanhoolne.

— Mu ametikohustused ei nõua mult kuigi palju vaeva. Aegajalt mõni eraaudients, mõni intiimtseremoonia, ning see on kõik. Majesteedid elavad üha rohkem ja rohkem tagasitõmbunult. Kui keiser pöördub *stavka*'st tagasi, ei suuda ta peale oma töötunde näha kedagi, ning ta sulgub oma eraruumidesse. Mis puutub aga keisrinnasse, siis on ta peagu alati haiglane... Teda peab tõsiselt kahetsema.

Siis räägib ta mulle arvukaist ettevõtteist, millega ta tegeleb isiklikult, varjupaikadest, sõjaambulantsidest, tööstuskoolidest, vangide hooldamisest jne.

— Te näete, jätkab ta, — et ma ei jää tegevusetuks. Õhtuti, peale lõunasööki, külastan korrapäraselt oma vanu sõpru Benckendorffe. Nad elavad nagu minagi Suures palees, kuid teises otsas. Keskusteleme pisut olevikust ja palju minevikust. Lahkun nende juurest kesköö paiku. Oma korterisse tagasijõudmiseks pean läbima tohutusuurte saalide lõpmatu rea, millega te olete tuttav. Teatavate vahemaade järel särab üksik elektrilamp. Üks vana teener sammub mu ees, et avada uksi. See reis on pikk ega pole lõbus... Küsin eneselt sagedasti, kas need saalid näevad veel kunagi endiste aegade hiilgust ja sära! Ah! härra suursaadik, kuis ometi asjad on kaldumas lõpule!... Ja kui halvasti nad lõpevad!... Ma ei peaks teile sellest rääkima. Ent me kõik loeme teid tõeliseks sõbraks ja mõtleme teie kuuldes valjusti.

Tänan teda usalduse eest ning kasutan seda temale kinnitamiseks, et vaatepiir selgineks õige ruttu, kui keiser peaks oma rahvaga tihedamat ühendust, kui ta pöörduks rahva eneseteadvuse poole rohkem otseselt. Ta vastab mulle:

— Seda me talle arglikult mõnikord ütlemegi... Ta kuulab meid leebelt... ning räägib siis muist asjust.

Saksamaa ja Austria keisrid kuulutasid äsja välja Vene Poolamaa autonoomia pärusmonarhilise valitsemiskorra all. Keiser Franz-Josephi käskkiri annab peale selle veel Galiitsiale autonoomia.

Petrogradi ajalehed, teatades sündmusest, protesteerivad selle „inimeste õiguste küünilise rikkumise vastu".

Et lõpetada õhtu, ma lähen jahtklubisse. Moodustades erutatud grupi, vürst Vjazemski, vürst Viktor Kotšubei, kindral Svetšin, vürst Engalitšev, Nikolai Balašov, vürst Urussov jne. kõnelevad nördimusega.

— See on jäle! ... Milline häbi meie ajaloos! ... Ja milline teotus keisrile! Poolamaa kroon on kistud tal peast! ...

Siis tuuakse kuuldavale sõimu ja needusi „poola vandemurdmise" vastu, sest ei kahelda selles, et kui Poolamaa on nüüd sidunud end germaani riikidega, siis sündis see kõigi poolakate salaliidu kaudu.

Vürst Vjazemski kutsub mu kõrvale ja sõnab:

— Uskuge, härra suursaadik, kõike seda poleks juhtunud, kui Prantsus- ja Inglismaal poleks nii kangesti kaasa tuntud Poola iseseisvusele.

Vastan pisut külmalt:

— Minu teada pole Prantsuse valitsus Vene valitsusele kunagi midagi muud soovitanud, kui Poola autonoomiat. See on veel praegugi ka Tema Majesteedi tahe.

Neljapäev, 9. november 1916.

Täna hommikul lasti maha sadaviiskümmend sõdurit neist rügementidest, kes 31. oktoobril tulistasid politseid. Kella kümne paiku hommikul levisid tehastes teatmed sellest hukkamisest. Protestimärgiks alustasid töölised kohe streiki.

Haiguse tõttu lasti ajutiseks vabadusse kindral Suhhomlinov, kes aprillikuul suleti kindlusevangi, süüdistatuna reetmises ja ametialalises roimas.

Suhhomlinovi füüsiline ja moraalne seisukord näib seda vastutulekut õigustavat. Ent publikule märgitseb see vaid lisapõhjust Stürmeri kirumiseks.

Krahv Sigismund Wielopolski ja krahv Sobanski külastavad mind. Nad on väga erutatud vandemurdmise süüdistusest, mida äärmine parempoolne erakond levitab poolakate vastu. Wielopolski ütleb mulle:

— Palun teid tungivalt, püüdke saavutada oma valitsuselt mingi samm, mis tõendaks poolakaile, et Prantsusmaa ei jäta neid maha, kui saabub rahu!

Vastan, et Poolamaa Vene provintsid võidetakse kindlasti tagasi, kuna keiser on vandunud, et ta ei kirjuta alla rahulepingule, kuni üksainuski vaenlase sõdur viibib Venemaa pinnal:

— Poola küsimus tuleb siis tõepoolest tegelikule lahendamisele. Muide, Poolamaa teab väga hästi, et Prantsusmaa ei hülga teda iial.

Mis puutub „mingisse sammu", siis poleks sellise astumine mitte just hõlbus, nagu võin järeldada eilsest vürst Vjazemski märkusest.

Reede, 10. november 1916.

Kuulutades välja Poola autonoomia uue dünastia all, puudutasid germaani keisrid üht vene rahvusluse väga õrna kohta. Moskvas ja Kiievis tundus see kõige valusamalt.

Nii siis otsustas valitsus 5. novembri manifesti vastu avaldada protesti.

Stürmer loeb mulle ette protestiavalduse, mille ta on koostanud. Leian selle värvitu ja mageda.

— Sellise akti vastu protesteerimisest üksi ei piisa. Ta tuleb tunnistada väärtusetuks, mil pole mingit tagajärge.

— Jah, nii on võib-olla parem.

— See on ilmtingimata tarvilik.

Truuna oma taktikale, mis seisab alatises kõrvalepõiklemises kitsikusseajavaist surveist, lubab ta oma väljendusi natuke kõvendada.

Saabub Buchanan.

Ta loeb meile ette *Foreign Office*'ilt saadud telegrammi, mis teatab et Briti valitsus on nõus avaldama kokkuleppe Konstantinoopoli suhtes otsekohe, niipea kui Vene valitsus peab seda soovitavaks ja soodsahetkeliseks. Ta lisandab, et on volitatud selle küsimuse üle minuga kokku leppima, niipea kui saan vajalikud juhised.

Kuna ma neid juhiseid veel pole saanud, võtan meie kolme vahel algavast keskustelust osa vaid n.-ö. „eraisikuna". Ent seda vabamalt saan küsitella Stürmerit ja vormuleerida oma seisukohti.

Avaldan kohe algul avameelselt oma kartust, mida mulle sisendavad rahvusliku tunde kõikumised ja germanofiilide partei manöövrid. Esitan mõningaid fakte. Stürmer neid ei eita. Ta piirdub vaid nende sümptomaatilise tähtsuse vähendamisega. Buchanan toetab mind. Lõpetan, et kui valitsus ei reageeri varsti üldisele depressioonile, ükskõiksuse, pessimismi ja lõtvuse epideemiale, lähevad asjad aina viletsamaks.

— Ja pöörduvad tagasi 1905. a. halvad päevad. Suundute otsejoones revolutsiooni!

Stürmer kogeleb mõned ebamääraselt eitavad laused. Keskustelus tekkinud pööre valmistab talle silmanähtavat ebamugavust. Ta riivab vaheldumisi Buchanani ja mind oma viltuse ja pisut väriseva pilguga, mis ajuti toob ta variserinäole karikatuurse alatuse, arguse ja salakavaluse ilme. Viimaks sõnab ta:

— Meie rahvast lohutaks kõige tugevamalt kindel teadmine, et ta peale sõda saab Konstantinoopoli omale. Tema Majesteet ütles mulle seda alles hiljuti.

Buchanan tähendab, et telegramm, mille ta meile ette luges, on täielikus kooskõlas tsaari mõtetega. Ta loodab, et Prantsuse valitsus nõustub samuti kuulutama end Konstantinoopoli suhtes teistega üksmeelseks.

— Loodan ja soovin seda, ütlen mina. — Suurema kindluse pärast telegrafeerin selles mõttes oma valitsusele. Kuid pean ette nägema mõningaid vastuväiteid. Kas

Prantsuse avalik arvamus ei üllatuks ega sattuks isegi segadusse, kui avaldame oma kokkuleppe? Kas ei nõuaks ta täiendavaid selgitusi? Kas ei tahaks ta teada, milline on Prantsusmaa osa selle idamaise saagi juures, millest Venemaa napsab enesele kõige rasvasema tüki? Jätan selles suhtes enesele varuks härra Briand'i arvamuse... Ent kuna me räägime eraviisiliselt, siis lubage mind mõelda oma mõtted lõpuni. Kas te ei arva, et toimiksite palju rohkem liidu vaimus, kui te peaks silmas mitte üksi Türgi-, vaid ka Saksamaad, teatades avalikult, mida Venemaa on otsustanud sõjaga saavutada?... Minu arvates on teie proklamatsioon ebatäielik ja ähvardab mõistetamatuks jääda isegi teie liitlastele, kui te räägite vaid Konstantinoopolist ning ei maini Poolat. Ma ei usu, et võiksite mõjuvalt esitada oma nõudlusi Konstantinoopolile, kui te samal ajal ei teata, et Poola rekonstrueeritakse omas endises ulatuses Romanovite valitsuskepi all, vastavalt 1914. a. 14. augusti manifestile.

Stürmer on rahutu ja ettevaatlik, oma rahulolematuse tunnusena laseb ta oma suunurgad alla vajuda.

Peale põiklevat kogelemist toob ta kuuldavale, et kokkuleppe avaldamine Konstantinoopoli kohta peaks vähemalt eelnema Poola autonoomia väljakuulutamisele. Siis välgatab isamaaline tuluke ta silmis ja ta lausub tõsiselt:

— Tahan ennem rahuldada vene kui poola rahva soove.

Väidan vastu, et Poola järsk lääniksmuutmine germaani riikide poolt nõuab otsekohest vastulööki:

— Maailmale on väga kena teatada, et keiser Nikolai on otsustanud enesele võtta Bütsantsi krooni, kuid samal ajal tuleb talle tõsta pähe ka Poola kroon.

— Mõtlen selle üle järele.

Õhtul saan teada, et Stürmer sõitnud kell pool kolm rongiga Tsarskoje Seloosse ja tal olnud keisrinna juures pikk audients, kuigi täna pole ta „aruande" päev.

Sõjavägede idarinde seisukord, mis ulatub Balti merest Musta mereni, on praegu järgmine:

1. Vene rindel: 140 Vene divisjoni seisavad 63 Saksa, 41 Austria-Ungari, 8 Bulgaaria ja 2 Türgi divisjoni vastu; järelikult on vaenlase divisjonide üldarv 106.

2. Rumeenia rindel: 24 Rumeenia ja 9 Vene, see on kokku 33 divisjoni, seisavad 20 Austria-Saksa, 8 Bulgaaria ja 2 Türgi divisjoni vastu, mis on kokku 30 divisjoni.

Laupäev, 11. november 1916.

Täna hommikul võtab Stürmer mu vastu, särades usaldusest ja südamlikkusest. Hoides mu kätt omades, ta ütleb:

— Eile jätsite mu suurde kimbatusse. Mõtlesin palju te sõnade üle: mõtlesin nendele kogu öö.

— Väga kahju, et segasin teie und!

— Jumal on nii hea, et ta ei lase mind iialgi tunda mu raske koorma väsimust.

— Ning milline oli siis teie öise mõtiskelu tulemus?

— See võitis mu täielikult teie mõttele. Usun nüüd samuti nagu teiegi, et Poola küsimus tuleb siduda Konstantinoopoli küsimusega. Mul ei jää üle teha muud, kui saavutada vaid Tema Majesteedi keisri nõusolek.

Küsitlen teda duuma suhtes, kes peab kolme päeva pärast uuesti tööle asuma:

— Palju saadikuid on juba saabunud? Mida teate nende meeleolust?

— Edumeelsete grupi omad saabuvad kõige halvemas meeleolus. Nad tahavad valitsuse vastu ära kasutada mööduvad ja väga liialdatud raskused, mida valmistab meile linnade varustamine toitainetega. Kuid me ei lase end heidutada ja oskame hoida duumat võimupiirides, mida talle Tema Majesteet on suvatsenud anda.

Räägime veel mõningaist jooksvaist asjust enne kui hakkan lahkuma.

Kui ta avab mulle ukse, silmame ta kabineti eelses salongis siseminister Protopopovit.

Ta on enesele kombineerinud tsiviilkindrali univormi: välimunder, kollakaspunasest nahast mõõgarihm ja pikad kannustega säärsaapad.

Vahetame mõned armastusväärsed banaalsused. Protopopov seisab intelligentsilt ja osavuselt Stürmerist palju kõrgemal, ta vestlusel ei puudu mõnu. Selle tõttu on ta veelgi kardetavam. Ta naeruväärsest kostüümist ja silmade muutumatust läikest piisab, et temas avastada suurusehullust, mis on varitseva üldise paralüüsi eeltunnuseks.

Pealelõunal kohtan Miljukovi. Ta kinnitab mulle, et „edumeelse bloki" saadikud pöörduvad Peterburi äärmiselt vihastena valitsuse vastu: nad süüdistavad teda majanduskriisi tekitamises ja ülalhoidmises, et teha sõja jätkamist võimatuks. „Kadettide" partei on salaja nõu pidanud, kas ei saaks Stürmeri ja Protopopovi vastu korraldada ägedat meeleavaldust. On võimalik, et kõik see kandub kõnedesse.

Küsin Miljukovilt:

— Nii siis, teie arvates ei ennusta duuma kokkutulek midagi tõsist?

— Ei, mitte midagi tõsist. On siiski tarvilik, et teatavaid asju kõnetoolilt öeldakse. Muidu kaotame valijate ees kogu oma autoriteedi ja nad siirduvad äärmuslaste parteidesse.

Esmaspäev, 13. november 1916.

Ajakirjanik D..., kel on salajasi suhteid *Ohrana*'ga ja kes austab mind oma usaldusega, kui „rahaasjad on halvad", kinnitab mulle täna, et Protopopov teotseb agaralt „mustsaja", 1905.—1906. aasta kuulsa *Tšernaja Sotnja* reorganiseerimisega; ta tähtsaimaks kaastööliseks selles ülesandes on Nikolai Feodorovitš B...

Teisipäev, 14. november 1916.

Neratov informeerib mind täna hommikul poolametlikult deklaratsiooni sisust, mille valitsus peab lugema riiginõukogu ja duuma ees, mis algavad uut istungjärku täna pealelõunal.

Deklaratsioonis kinnitab valitsus, et Konstantinoopol on Venemaa jaoks sedavõrra tähtis eesmärk, et vene rahvas peab pingutama kogu oma jõudu selle saavutamiseks. Mis puutub Poolamaasse, siis kinnitatakse samuti, et keiser püsib oma tahte juures ühendada Poola maa-alad üheks autonoomseks kuningriigiks.

Kuid viimsel hetkel on ministrid saanud teada, et duuma kavatseb osutada neile vaenuavaldusi. Ministrid otsustavad deklaratsiooni ära jätta ja lahkuda koosolekusaalist kohe pärast esimehe Rodzjanko avasõnu. Ühtlasi laseb Stürmer paluda välissaadikuid lahkuda diplomaatide tribüünilt samaaegselt ministritega.

Jõudnud Tauria paleesse, arutlen oma Inglise, Itaalia ja Ameerika kolleegidega imelikku palvet, mille Stürmer oli meile avaldanud. Buchanan, diplomaatliku korpuse vanem, toob ette, et kui jääme oma tribüünile pärast ministrite lahkumist ja tekib mõni vahejuhtum koosolekul, mõni teotav meeleavaldus valitsuse vastu, siis meie seisukord ähvardab muutuda piinlikuks. Ühineme tema arvamusega.

Pärast lühikest ja isamaalist kõnet Rodzjanko poolt tõusevad kõik ministrid keset üldist jahmatust. Stürmeriga eesotsas lahkuvad nad aeglaselt saalist, saadetuna valjust nurinast, millest kostavad sotsialistide pilkehüüded.

Ka meie lahkume diplomaatide tribüünilt, seletanud enne ümberolijaile, et alistume peaministri soovile. Meid saadetakse kiiduavaldustega.

Pärast ministrite väljumist koosolek jätkus. „Edumeelse bloki" liider Šidlovski ja „kadettide" liider Miljukov pidasid valjud süüdistuskõned valitsuse vastu.

Miljukov süüdistas Stürmerit vormlikult äraandmises ja kohuse täitmatajätmises. Et toetada oma süüdistust äraandmises, tõi ta ette provokaatori-osa, mida politsei etendab sõja jaoks töötavate tehaste streikides, salajase kirjavahetuse Saksamaaga, Protopopovi kõneluse Saksa agendi Warburgiga Stockholmis jne. Mis puutub kohuse täitmatajätmisse, siis ta meenutas Manuilovi lugu. Ta lõpetas: „Kui minult küsitakse, miks ma algatan nii-

sugust süüdistust sõja ajal, siis sellepärast, ütlen ma, et härra Stürmeri ministriksolek on just hädaoht sõja ajal ja sõja jätkamiseks. Me peame niisiis võitlema seni, kuni saame ministrid, kes väärivad meie usaldust."

Neljapäev, 16. november 1916.

Tsensuur keelas ajalehtedele ära trükkida või kommenteerida süüdistuskõnet, mille Miljukov pidas tunaeile Stürmeri vastu. Kuid rahva seas levitatakse teda suust suhu ja mõju on seda tugevam, et igaüks lisandab oma tahtmist mööda mõne julge sõna või paljastuse.

Reede, 17. november 1916.

Ministrite nõukogu arutles eelmisel õhtul pikalt Stürmeri ettepanekut, mis sihtis selle poole, et saata duuma laiali ja areteerida Miljukov. Siseminister Protopopov üksi oli pimesi selle ettepaneku poolt.

Trepovilt kaudselt saadud andmete järgi ei ole Stürmeri ja Protopopovi seisukord kindel, sest keiser ei taha mingi hinna eest, et valitsus satuks vastuollu duumaga. Trepov loodab varsti pärida Stürmeri koha.

Täna pealelõunal leidis duuma koosolekul aset huvitav vahejuhtum, mis tekitas kõmu.

Pärast istungjärgu avamiskoosolekut ei olnud ükski minister Tauria paleesse tulnud. Seetõttu oli koosolijate üllatus väga suur, kui täna kella kahe paiku nähti astuvat saali sõjaminister kindral Šuvajevit ja mereminister admiral Grigorovitši! Võttes kohe sõna, nad teatasid, et „tahavad töötada täielikus kooskõlas duumaga, et viia sõda täieliku võiduni". See ootamatu teade võeti vastu maruliste kiiduavaldustega. Mõlemad ministrid siirdusid seejärele relvastuskomisjoni.

See on raske hoop Stürmerile. Admiral Grigorovitš oli mõtte algataja ning võis kaasa tõmmata oma sõjaministrist kolleegi vaid kindral Aleksejevi kaasabiga.

Tegelemine salateadustega on venelaste hulgas alati lugupidamises olnud. Swedenborgist ja paruness Kruedenerist saadik on kõik spiritistid ja illuminaadid, kõik magnetiseerijad ja ennustajad, kõik esoteerika ja thaumaturgia preestrid leidnud Neva kallastel sümpaatset vastuvõttu.

Aastal 1900 tuli Peterburi prantsuse hermetismi uuendaja, maag Papus, õige nimega doktor Encausse, kes leidis enesele peatselt innuka klientkonna. Teda nähti siin mitu korda ka järgmisil aastail, sellal kui elas Peterburis ta suur sõber, imearst Philippe Lyonist. Keiser ja keisrinna kinkisid talle kogu oma usalduse. Ta viimne külastus leidis aset veebruaris 1906.

Nüüd aga teatavad ajalehed, mis meile Prantsusmaalt hiljuti saabusid Skandinaavia riikide kaudu, et Papus on 26. oktoobril surnud.

Tunnustan, minu tähelepanu ei köitnud see teade hetkekski, kuid ta pannud kohkuma, räägitakse mulle, need isikud, kes varemini olid tundnud *„Maitre spirituel'i"*, nagu ülivaimustatud õpilased teda omavahel nimetasid. Proua R. . ., kes on ühtaegu spiritismile-andunu ja Rasputinile-pühendunu, seletab mulle seda kohkumust kummalise ennustusega: Papuse surm ei kuulutavat ette midagi vähemat kui tsarismi peatset hävimist. Ning vaat kuidas:

1905. a. oktoobri algul kutsuti Papus paari kõrgel kohal seisva jüngri poolt Peterburi. Neil oli tungiv tarvidus tema teadmiste järele Venemaa tookordses kohutavas kriisis. Mandžuuria õnnetused olid kõigis riigiosades esile kutsunud revolutsioonilisi rahutusi, veriseid streike, rüüstamiste, massiliste tapmiste ja mahapõletamiste juhtumeid. Keiser elas rõhuvas hirmus, suutmata valida kirglikkude ja üksteisele vastukäivate nõuannete vahel, millega teda igapäev piinasid ta perekond, ministrid, aukandjad ja kindralid. Ühed väitsid, et tal pole õigust loobuda esivanemailt päritud autokratismist, ja õhutasid teda mitte kohkuma leppimatu reaktsiooni vajalikkude karmuste ees; teised vannutasid teda aga järele andma mood-

sate aegade nõuetele ja astuma lojaalselt konstitutsionalismi teele.

Just samal päeval, mil Papus saabus Peterburi, puhkes Moskvas hirmukülvav segadus. Mingi salapärane ametiühing kuulutas välja raudteede üldtsreigi.

Maag kutsuti otsekohe Tsarskoje Seloosse. Peale lühikest ja kiiret kõnelust keisri ning keisrinnaga korraldas ta järgmiseks päevaks suure võlumise ja vaimude väljakutsumise „usutalituse". Peale suveräänide viibis salajasel liturgial üksainus isik, Tema Majesteedi noor tiibadjutant kapten Mandrõka, praegune kindral-major ja Tiflisi kuberner. Tahtejõu tugeva keskendamise ja fluidaalse dünamismi imetaolise eksaltatsiooniga õnnestus *„Maitre spirituel'*il" välja kutsuda õndsa keisri Aleksander III vaim; kaheldamatud märgid tõendasid nähtamatu vaimu lähedalolu.

Vaatamata südantängistavale kartusele küsis Nikolai II oma isalt rahulikult, kas ta peab vastu töötama vabameelsuse voolule, mis ähvardas haarata kogu Venemaa. Vaim vastas:

„Pead hävitama algava revolutsiooni, maksku mis maksab. Ent see ärkab taas ühel päeval ja saab olema seda ägedam, mida nõrgem on praegune mahasurumine. Ent mis sellest! Julgust, mu poeg! Ära lakka võitlemast!"

Sellal kui suveräänid mõtisklesid jahmunult masendavale ennustusele, kinnitas Papus, et ta suudab oma maagilise võimuga ennustatud katastroofi eemale tõrjuda, kuid et see võim kaob otsekohe, kui ta ei viibi enam füüsilises maailmas.

Ja nüüd, 26. oktoobrist saadik, maag Papust polegi enam „füüsilises maailmas", ta maagiline võim on haihtunud. Nii läheneb siis revolutsioon.

Lahkunud proua R. . .'i juurest, pöördun saatkonda tagasi ja avan oma „Odysseia" XI laulu kuulsalt „Nekuia" episoodi kohalt. Alludes veel kuuldud jutustuse mõjule, näib mulle too primitiivse inimkonna stseen, too salapärane ja barbarlik fantasmagooria sama loomulikuna ja tõelisena, nagu oleks ta toimunud eile. Näen Ulyssest udusel kimmeeride maal ohverdavat surnuile, kaevavat maad mõõgaga, toovat ohvriandeiks viina ja

piima, ning tapvat augu äärel musta jäära. Ja Erebosest tõuseb varjude jõuk ning sööstab jooma voolavat verd. Ent Itaka kuningas tõukab nad ägedalt tagasi, sest ainus hing, keda ta tahab näha, on ta ema, auväärne Antikleia. Ta soovib, et ema vaim ennustaja Tiresiase vahendusel avaks talle pilgu tulevikku...

Ja ma mõtlen, et Ulyssesest Nikolai II-ni, ennustaja Tiresiasest maag Papuseni on möödunud vaid kolmkümmend sajandit...

Kesknädal, 22. november 1916.

Eile suri kaheksakümne seitsmendas eluaastas Franz-Joseph I, Austria keiser, Ungari apostlik kuningas, Böömimaa, Dalmaatsia, Kroaatia, Slavoonia, Illüüria, Galiitsia kuningas, Jeruusalema kuningas jne....

Sellest räägitakse põgusalt, nagu mingist tähtsusetust asjaolust. Tegelikkus praegusel silmapilgul ulatab nii kaugele üle kõigist tagajärgedest, mida varem võidi ette näha, kui ennustati vana keisri kadumist!...

Mul pole aega kirjutada ta matusekõnet; kuid et hinnata ta valitsemist, mul tarvitseb vaid meenutada seda, mis ütles ta eelkäija Ferdinand I, keda sunniti loobuma troonist 1848. aastal ja kes elas tagasitõmbununa Prahas kuni 1875. aastani. Veidi pärast Sadovat, tuletades meelde 1859. aasta lüüasaamist ja Lombardia kaotust ning nähes Austriat lõplikult väljatõrjutuna Saksamaalt ja sunnituna loobuma Veneetsiast, vana troonilt tõugatud valitseja hüüdis: „Miks küll mind 1848. aastal ära aeti? Lahinguid kaotada ja provintsidest ilma jääda oleksin ma osanud just niisama hästi kui mu vennapoegki!"

Neljapäev, 23. november 1916.

Täna õhtul kella kümne paiku, kui ma töötan üksi oma toas, üks mu kindlamad informaatoreid saadab mulle järgmise sedeli:

„Ma ei taha oodata homseni, et teatada Teie Ekstsel-

lentsile suurt uudist: härra Stürmer on tagandatud ja asendatud härra Trepoviga."

See teade vaimustab mind, kuid ei üllata. Stürmeri eemaldamisega tõendab keiser veel korra, et ta suudab teha väga häid otsuseid, kui ta on vaba keisrinna mõjust.

Reede, 24. november 1916.

Stürmeri lahkumisest teatatakse ametlikult täna hommikul. Trepov asendab teda peaministri kohal; uut välisministrit ei ole veel nimetatud.

Sõja vaatekohalt, mis peab kõrvale jätma kõik teised kaalutlused, toob Trepovi valik mulle suure kergenduse. Kõigepealt, Trepovil on see voorus, et ta vihkab Saksamaad. Seega tagab meile tema viibimine valitsuse eesotsas, et liidusse suhtutakse lojaalselt ja et Saksa intriigid ei saa enam nii vabalt areneda. Peale selle on ta energiline, arukas ja meetodikindel; tema mõju mitmesuguseil adminstratsioonialadel võib ainult väga hea olla.

Teine uudis: kindral Aleksejev võtab puhkuse. Vaheajal täidab tema ülesandeid kindral Vassili Jossifovitš Gurko, feldmarssali, Balkani kangelase, poeg. Kindral Gurko on agar, elav ja avara mõistusega; kuid ta olevat kergemeelne ja ilma autoriteedita.

Laupäev, 25. november 1916.

Stürmeri tagandamine otsustati ilma keisrinna teadmata; ta kuulis sellest samal ajal kui Stürmer ise.

Tulivihasena sõitis keisrinna kohe oma tütardega Mogilevi, et päästa vähemalt Protopopov, kes oli võtnud aset tema rongis.

Protopopovi säilitamine siseministri kohal kutsuks esile duumas seda hädaohtlikuma opositsiooni, et uus peaminister Trepov pole leplike lahenduste mees.

Pühapäev, 26. november 1916.

Juba mõnda päeva valitseb suur elavus „kadettide" salakoosolekuil.

Erakonna juhid Nekrassov, Miljukov, Šingarev, Konovalov jt. arvavad, et vististi on saabunud aeg — kindlasti küll mitte tsaarivalitsuse kukutamiseks, kuid selleks, et organiseerida mõni suurem meeleavaldus, mis hirmutaks tsaari ja sunniks teda lõppeks loobuma oma isevalitseja eelisõigustest ja rajama vabameelset valitsust.

See on täiesti sama vaim, mis elustas „monarhilise opositsiooni" liikmeid Prantsusmaal 1847. aasta lõpu paiku. On teada, kuhu viis neid leidlik bankettide sõjakäik.

Kesknädal, 29. november 1916.

Trepov, keda kindlasti ei või kahtlustada järeleandlikkuses või arguses duuma vastu, tunnustab, et on võimatu valitseda ühes Protopopoviga, kes iga päevaga ilmutab rohkem märke vaimlisest hälbimusest.

Tunaeilsel audientsil keisri juures Mogilevis palus Trepov teda tungivalt määrata mõni teine siseminister, meenutades Tema Majesteedile, et oluliseks tingimuseks tema, Trepovi, nõusolekule peaministri ameti vastuvõtmisel oli Protopopovi tagandamine. Kuid keisrinna, kes viibib veel ülemjuhataja staabis ja peab hoolsasti valvet, oli hoopi ette näinud. Ja keiser, vajaliselt välja õpetatud, vastas Trepovile, et ta loodab tema lojaalsusele, et kergendada ülesannet Protopopovile. Trepov kordas oma tungivad palveid kindlalt ja aupaklikult, ent keiser jäi kõikumatuks.

— Siis, jätkas Trepov, — ei jää mul muud kui esitada Teie Majesteedile oma lahkumispalve. Mu südametunnistus ei luba mul võtta enda peale vastutust valitsemise eest, seni kui härra Protopopov säilitab siseministri portfelli.

Pärast hetkelist kõhklust lausus keiser käskivalt:

— Aleksander Feodorovitš, käsin teid jätkata oma tegevust kaastöölistega, keda ma olen arvanud sobivaks teile määrata.

Trepov väljus, neelates alla oma pahameele.

Neljapäev, 30. november 1916.

Minu ettepanekul annetati Trepovile Auleegioni suurrist. Külastan teda kohe, et teatada talle sellest.

— Prantsuse vabariigi valitsus, ütlen ma, — tahtis sellega avaldada tunnustust suurele teenele, mille te osutasite liidule, jätkates nii suure agarusega Murmani raudtee ehitust; peale selle tahab ta näidata oma usaldust ja lootust, mida paneb teile raskes olukorras, millises te asute võimu juurde.

Trepov näib liigutatuna. Usun, et ta on seda tõeliselt, sest ta on alati armastanud Prantsusmaad, kus ta on palju viibinud.

Siis kõneleme riigiasjust.

Ta teatab mulle, et läheb ülehomme Tauria paleesse ja võtab kohe sõna. Tähtsaimad punktid, mida ta oma kõnes puudutab, on järgmised: 1) sõda äärmise võimaluseni; Venemaa ei tagane ühegi ohvri ees; 2) avaldus Konstantinoopoli ja väinade kohta; tõotus kaitsta Rumeenia huvisid; 3) kinnitus, et Poolamaa seatakse jalule oma rahvuslikes piirides, autonoomse riigina; 4) pidulik üleskutse duumale töötada kaasa valitsusega, et viia sõda õnneliku lõpuni.

Trepov lõpetab:

— Ma loodan, et duuma osutab mulle enam-vähem korraliku vastuvõtu. Kuid ma pole selles kindel... Te mõistate miks ja kelle pärast.

Siis seletab ta mulle, et duuma on kindlasti otsustanud üldse mitte teha tegemist Protopopoviga, ta välja vilistada ja lõpetada koosolek, niipea kui ta ilmub saali jne. Ma küsin talt:

— Kas keiser, kes oli küllalt tark kõrvaldama härra Stürmerit, ei mõista siis, et härra Protopopovi säilitamine ministri kohal muutub avalikuks rahvuslikuks hädaohuks.

— Keiser on liiga arukas, et seda mitte mõista. Kuid keisrinna on see, keda oleks vaja veenda. Ja selles küsimuses on ta järeleandmatu!

Laupäev, 2. detsember 1916.

Viibin täna pealelõunal duuma koosolekul.

Niipea kui ministrid ilmuvad saali sissekäigu juurde ja kui nende hulgas tuntakse ära Protopopov, puhkeb kära.

Trepov astub kõnetooli, et lugeda valitsuse deklaratsioon. Kisa muutub aina tugevamaks. Karjutakse: „Maha ministrid! Maha Protopopov!"

Väga rahulikuna, otsese ja kõrgi pilguga, Trepov algab lugemist. Äärmiste vasempoolsete rahvasaadikute kisa sunnib teda kolm korda lahkuma kõnetoolilt. Lõppeks lastakse teda kõnelda.

Deklaratsioon on niisugune, nagu Trepov mulle tunaeile kõneles. Paragrahvile, milles valitsus teatab oma otsusest jätkata sõda, avaldatakse elavalt kiitust; kuid Konstantinoopolisse puutuv lause langeb tühjusse, ükskõiksusest ja üllatusest moodustatud tühjusse.

Kui Trepov on lõpetanud lugemise, katkestatakse koosolek. Lähen tagasi saatkonda.

Pühapäev, 10. detsember 1916.

Ei ole mingit kahtlust selles, et Venemaa poliitikat juhib keisrinna *camarilla*. Kuid kes juhib seda *camarilla't* ennast? Kellelt saab ta oma töökava ja suuna?

Kui ma oleksin sunnitud selle kohta otsust andma, siis ütleksin, et hukatuslikku poliitikat, mille eest keisrinna ja ta kildkond kannavad vastutust ajaloo ees, sisendavad neile neli isikut: äärmise parempoolse rühma juht riiginõukogus Štšeglovitov, Petrogradi metropoliit Pitirim, endine politseidepartemangu direktor Beletski ja lõppeks pankur Manus.

Nende nelja hulgas omistan erilise koha Manusele: tema peab ühendust Berliiniga. Tema kaudu Saksamaa sepitseb ja teostab oma intriige vene seltskonnas ja tema on Saksa rahasummade väljajagaja.

Keiser usaldas välisministri portfelli riigikontrolör Nikolai Nikolajevitš Pokrovskile.

See valik on oodatamatu. Pokrovski, kuuskümmend aastat vana, on kogu eluaja tegelnud riigi rahanduse ja arvetepidamise küsimustega; tal pole mingit ettekujutust välisasjadest ega diplomaatia probleemidest; kuid see praegusel silmapilgul tähtis asjaolu maha arvatud, ei nurise ma ta määramise üle. Kõigepealt, ta on tark, terava mõistusega ja töökas, ka on ta täiesti truu liidu ideedele. Erainimesena on ta väga vooruslik, südamlik ja tagasihoidlik, naeratleva kelmlikkuse joonega. Ilma varanduseta, evides perekonda, veedab ta lihtsaimat, lugupeetavaimat elu. Kolmekümne viie aasta kestes, mil ta on võtnud osa riigi rahanduse administratsioonist, ei ole iial langenud talle kahtluse varjugi.

Esmaspäev, 18. detsember 1916.

B..., kes jälgib küllalt lähedalt töölisliikumist, teatab mulle, et sotsialistlike rühmade juhtide juures on märgata suurenevat kalduvust vabastada ennast duumast ja organiseerida oma tegevuskava väljaspool seaduslikke teid. Tšeidze ja Kerenski kordavad: „Kadetid ei mõista midagi proletariaadist. Nendega pole midagi peale hakata!"

Küsin B...'lt, kas Genfi maapagulase, kuulsa Lenini „häbistava rahu pooldamise" doktriin kaldub levima sõjaväes.

— Ei, vastab ta mulle; — seda doktriini pooldavad siin ainult mõned hullud, keda arvatakse olevat Saksamaa või... *Ohrana* palgalised. „Häbistava rahu pooldajad" või *poraženitsõ*, nagu neid nimetatakse, moodustavad vaid tillukese vähemuse sotsiaaldemokraatlikus erakonnas.

Neljapäev, 21. detsember 1916.

Kaks kuni kolm korda nädalas palub Protopopov audientsi keisrinnalt, ettekäände all anda talle aru ja küsida temalt nõu.

Hiljuti viskus ta kohe sisse astudes tsaarinna ette põlvili ja hüüdis:

— Oo Majesteet, näen Kristust teie taga!

Pühapäev, 24. detsember 1916.

Juba sõja algul Nikolai II asendas saksapärase nime Peterburi slaavi nimega Petrograd. Pärast seda on ta korduvalt väljendanud oma võõrastust ja rahulolematust saksa sõnade üle, mida nii rohkesti esineb tiitlite ja auastmete nimestikus. Nii „õue suurmarssalit" nimetatakse *ober-gofmaršal;* „riigisekretäri" *statski sekretar;* „kammerhärra" on *kamerger;* „tallmeister" *stallmeister;* „ülemkütt" *jegermeister;* „tiibadjutant" *flügeladjutant;* „õuedaam" *freilina* jne. Keiser on otsustanud kustutada ametijärjestiku formularilt kõik need halvastikõlavad nimed ja asendada nad oma keelest võetud sõnadega.

See keeleteaduslik töö usaldati õuemarssal vürst Mihhail Sergejevitš Putjatinile, kes on Tsarskoje Seloo losside valitsuse ülem. See on tubli valik. Vürst Putjatin tunneb väga hästi ajalugu, arheoloogiat ja heraldikat ning kuulub pealegi ühte Venemaa vanimasse perekonda. Juba kümnendast sajandist alates voolab selle perekonna soontes ainult vene verd; sest ta on ühenduses Rjuriku suguvõsaga oma esivanema Ivan Semenovitši kaudu, kes oli Leedu vojevoodaks 1430. aastal ja kes ise põlvnes Pühast Vladimirist, Mihhail Romanovitši kaudu, kes oli Drutski vürstiks kolmeteistkümnendal sajandil.

IX PEATÜKK.

25. detsember 1916 — 26. jaanuar 1917.

Keisri manifest. — Rasputin tapetud. Draama müstilised asjaolud. Keisrinna meeleheide. Arvatavad tapjad: vürst Feliks Jussupov, suurvürst Dimitri ja duumaliige Puriškevitš. Mõrva vastukaja rahva hulgas. — Laiba avastamine Nevkas. Keisrinna kiri „märtrile". — Öised matused Tsarskoje Seloos. — Üksikasju mõrvast. — Minu audients keisri juures. — Suurvürstide aktsioon.—Rasputini vaim kummitab ... Jne.

Esmaspäev, 25. detsember 1916.

Nagu mulle ütles Pokrovski 16. detsembril, pöördub keiser täna manifestiga oma maa- ja merevägede poole, et teatada neile Saksamaa rahupakkumisest ja kinnitada uuesti oma otsust jätkata sõda kuni täieliku võiduni:

„Rahu tund pole veel saabunud. Vaenlane pole okupeeritud aladelt veel välja tõrjutud. Venemaa pole veel täitnud kõiki kohustusi, mida sõda temale pannud: Konstantinoopoli ja väinade vallutamine, samuti vaba Poolamaa restaureerimine ta kolmest eriosast."

Manifesti üllas ja julge sõnastus äratab kindlasti vastukaja rahvuslikus teadvuses. Ometi jätab ta mulle mingi rahutuse mulje. Keiser on liiga tark, et mitte mõista, et Rumeenia õnnetus on võtnud talt igasuguse väljavaate omandada Konstantinoopolit ja et ta rahvas on juba ammu loobunud bütsantsi unistusest.

Juba mitu korda on mind küsiteldud Buchanani suhete kohta vabameelsete erakondadega. On isegi kõige tõsisemal toonil asetatud küsimus, kas ta ei tööta salaja revolutsiooni heaks.

Protesteerin iga kord kõigest jõust. Kõigepealt, meie igapäevastes nii südamlikes ja nii usaldavais jutuajamisis pole ma iial tabanud vähimatki sõna ega vähimatki vihjet, mis lubaks arvata, nagu oleks ta loonud sidemeid revolutsioonijuhtidega. Niipalju kui tunnen tema iseloomu, räägib selles kõik vastu osale, mida talle omistatakse. Oleme temaga kokkupuutes 1907. a. peale; olime kolleegid Sofias nelja aasta kestes ja läbisime koos Bulgaaria iseseisvuse hädaohtliku kriisi; jätkame siin juba kolm aastat lähedast koostööd — nii oleme seega võinud teineteist vastastikku läbi proovida. Ning ma pean ütlema, et ma ei tunne suuremat aumeest ja täiuslikumat džentlmeni, kui on sir George Buchanan. Ta on ausus ja ustavus ise: ta loeks endale häbistavaks intrigeerida valitseja vastu, kelle juurde ta on akrediteeritud.

Vana vürst Vjazemski, kellele seda kõnelen, väidab mulle vastu tigeda ilmega:

— Aga kui ta valitsus teda on käskinud julgustada meie anarhiste, siis on ta ometi sunnitud seda tegema!

Ma vastan kiiresti:

— Kui ta valitsus käsiks teda varastada kahvli järgmisel korral, kui ta lõunastab keisri juures, kas arvate, et ta täidaks käsku?

Laupäev, 30. detsember 1916.

Kella seitsme paiku õhtul üks minu teenistuses olev tubli informaator teatab mulle, et Rasputin on tapetud täna hommikul, söömaaja kestes Jussupovi palees. Tapjateks olevat noor vürst Feliks Jussupov, kes 1914. a. abiellus keisri õetütrega, suurvürst Paveli poeg suurvürst Dimitri ja duuma äärmise parempoolse erakonna juht

Purišķevitš. Kolm-neli seltskonnadaami võtnud osa õhtusöögist. Uudist peetakse veel valjus saladuses.

Enne telegrafeerimist Pariisi püüan kuuldud teadet kontrollida.

Lähen kohe krahvinna K... juurde. Ta telefoneerib oma sugulasele, proua Golovinile, Rasputini suurele sõbratarile ja kaitsjale. Talle vastab kurtev hääl:

— Jah, isake on kadunud. Ei tea, mis temast on saanud... Küll on hirmus õnnetus!

Jahtklubis levib uudis õhtul. Suurvürst Nikolai Mihhailovitš keeldub uskumast:

— Kümme korda juba, ütleb ta, — on meile teatatud Rasputini surmast. Ja iga kord on ta jälle üles tõusnud, võimsamana kui kunagi!

Ometi telefoneerib ta peaminister Trepovile, kes vastab:

— Tean ainult, et Rasputin on kadunud; oletan, et ta on tapetud. Ma ei tea midagi rohkem: *Ohrana* ülem on võtnud asja enda kätte.

Pühapäev, 31. detsember 1916.

Rasputini keha on leidmata.

Keisrinna on kurvastusest hullunud; ta on anunud Mogilevis viibivat keisrit tulla viivitamatult tema juurde.

Mulle kinnitatakse, et tapjaiks on vürst Feliks Jussupov, suurvürst Dimitri ja Purišķevitš. Ükski daam polevat võtnud osa õhtusöögist. Aga kuidas siis meelitati Rasputin Jussupovi paleesse?...

Otsustades selle vähese järgi, mis ma tean, on just Purišķevitši juuresolek see, mis annab draamale ta tõelise tähenduse ja suure poliitilise huvi. Suurvürst Dimitri on elegantne kahekümne viie aastane noormees, energiline, tuline isamaalane, võimeline vahvaks teoks mõnel lahingupäeval, kuid kergemeelne, impulsiivne ja, nagu ma arvan, ennatlikult eksinud sesse seiklusse. Kahekümne üheksa aastane vürst Feliks Jussupov evib elavat intelligentsi ja esteetilisi huvisid; kuid ta diletantism tunneb veidi liiaks lõbu perversseist fantaasiaist, pahe ja

surma literaarseist kujutlustest; kardan, et ta on Rasputini tapmises näinud kõigepealt lavastust, mis on tema armsaima autori Oscar Wilde'i vääriline. Igal juhtumil, ta instinktid, nägu ja käitumine lasevad paista teda palju sarnasemana „Dorian Gray" kangelasega kui Brutuse või Lorenzaccioga.

Puriškevitš, üle viiekümne aasta vana, on aga põhimõtte- ja teoinimene. Ta on endale võtnud õigeuskliku absolutismi kaitsmise ülesande ja toetab niisama ägedasti kui osavalt juhtlauset „isevalitsejalik tsaar — jumala saadik". 1905. aastal oli ta kuulsa tagurliku liidu „Vene Rahva Ühenduse" esimeheks; samuti oli tema see, kes algatas ja juhtis kohutavaid juutidevastaseid pogromme. Tema osavõtt Rasputini tapmisest valgustab äärmise parempoolse rühma kogu käitumist viimastel aegadel ja tähendab, et autokratismi pooldajad, tundes end ähvardatuina keisrinna meeletustest, on otsustanud kaitsta end hoolimata keisrist, ja, tarbe korral, tema vastu.

Täna õhtul lähen Maria teatrisse, kus etendatakse „Uinuvat kaunitari", Tšaikovski maalilist balletti Smirnova osavõtul.

Loomulikult ei räägita millestki muust kui eilsest draamast ja et ei teata midagi kindlat, siis vene kujutlusvõime annab endale vaba voli. Smirnova hüpped, piruetid ja arabeskid ei ole fantastilisemad kui saalis levivad kuulujutud.

Esmaspäev, 1. jaanuar 1917.

Keisrinna käsul keisri adjutant kindral Maksimovitš vahistas eile suurvürst Dimitri, kes määrati kodusesse aresti oma paleesse Nevski prospektil, politsei valve all.

Teisipäev, 2. jaanuar 1917.

Rasputini keha leiti eile jääaugus Väikeses Nevkas, Krestovski saare juures, Belosselski palee lähedal.

Kuni viimase hetkeni lootnud keisrinna, et „jumal säilitab talle ta lohutaja ja ta ainukese sõbra".

Politsei ei lase avaldada ainustki üksikasja draama kohta. Muide, *Ohrana* toimetab oma uurimist nii salaja, et veel täna hommikul vastas peaminister Trepov suurvürst Nikolai Mihhailovitši kärsituile küsimustele:

— Vannun teile, Keiserlik Kõrgus, et kõik sünnib väljaspool mind ja ma ei tea juurdlusest midagi.

Rahvas hõiskas, kui kuulis tunaeile Rasputini surmast. Inimesed kaelustasid üksteist tänavail; süüdati küünlaid Kaasani Jumalaema kirikus.

Kui saadi teada, et suurvürst Dimitri oli tapjate hulgas, rutati panema küünlaid püha Dimitri ikoonide ette.

Grigori tapmine on ainukeseks kõneaineks lõputuis naiste ridades, kes lumesaju ja tuule käes ootavad karnide ja vürtspoodide uste taga liha, tee, suhkru ja muude toiduainete jagamist. Nad jutustavad üksteisele, et Rasputin visatud elusalt Nevkasse, ja nad kiidavad seda heaks, mainides vanasõna: *Sobake sobatšja smert!* „Koerale koera surm!...“ Nad sosistavad ka, et suurvürstinna Tatjana, keisri teine tütar, viibinud draama juures, riietatuna kaardiväe leitnandiks, et maksta kätte Rasputinile, kes olevat teda katsunud vägistada. Ja, kandes üle õueseltskonda *mužik*'ide kättemaksuhimulist julmust, lisandavad nad, et suurvürstinna kättemaksuiha täieliseks rahuldamiseks surmaheitluses olev Grigori kohitsetud tema silmade ees.

Teine rahva loba: „Rasputin hingas veel, kui ta heideti Nevka jääauku. See on väga tähtis, sest sel viisil ta ei saa iial pühakuks...“ Tõepoolest, vene rahvas valitseb usk, et uppunuid ei või kanoniseerida.

Kesknädal, 3. jaanuar 1917.

Nevkast välja tõmmatud Rasputini laip viidi kohe salaja Tšesma veteranide-kodusse, mis asub viis kilomeetrit Petrogradist eemal, Tsarskoje Seloo teel.

Pärast seda kui professor Kossorotov oli laiba järele vaadanud ja haavade jäljed kindlaks teinud, juhatati lahkamisruumi õde Akulina, too noor nunn, keda Raspu-

tin oli õppinud kunagi tundma Ohtai kloostris, kus ta temast kurja vaimu välja ajas. Keisrinna käsul asus Akulina ühe haigetalitaja kaasabil laipa pesema ja ehtima. Peale tema ei lastud kedagi surnu juurde: Rasputini naine, tütred ja kõige innukamad poolehoidjad palusid asjata luba näha teda viimast korda.

Vaga Akulina, endine kurjast vaimust vaevatu, veetis pool ööd keha pesemise, haavade võidmise, ta riietamise ja puusärki asetamisega. Lõppeks pani Akulina talle rinnale ristilöödud Kristuse kuju ja käte vahele keisrinna kirja. Kirja tekst on järgmine, niisugusena nagu kuulsin teda proua T...'lt, kes oli *starets*'i sõbranna ja on väga lähedas vahekorras õe Akulinaga:

„Mu armas märter, anna mulle oma õnnistus, et ta saadaks mind alati vaevalisel teel, mis mul on jäänud veel käia siin maa peal. Ja pea meid meeles seal ülal oma pühades palvetes!

Aleksandra.“

Järgmisel hommikul, see tähendab eile, käisid keisrinna ja proua Võrubova palvetamas oma sõbra surnukeha juures, mille nad katsid lillede, pühapiltide ja kaevetega.

Kui palju kordi oma käikudel Tsarskoje Seloosse olen möödunud Tšesma veteranide-kodust, endisest Katarina II poolt ehitatud huvilossist, mis puude vahelt paistab teele. Praegusel aastaajal, talvises maastikus, uduse ja jäise tasandiku ääretuses, on see koht täis võigast kurbust. See on sobiv raamistus eilsele stseenile. Saatuse needusega koormatud tsaarinna ja ta hukutav kaaslanna nutmas liiderliku *mužik*'i tursunud surnukeha juures, selle *mužik*'i laiba juures, keda nad nii hullusti olid armastanud ja keda Venemaa neab veel sajandeid — kas on Ajaloo suur dramaturg leiutanud palju episoode, mis oleksid pateetilisemad sellest?

Kesköö paiku viidi kirst proua Golovini ja polkovnik Lomani saatel Tsarskoje Seloosse ja asetati seejärel ühte keiserliku pargi kabelisse.

Neljapäev, 4. jaanuar 1917.

Sestsaadik kui suurvürst Dimitri viibib vahi all oma palees Nevski prospektil, tunnevad sõbrad muret ta isikliku julgeoleku pärast. Teadete põhjal, mille allikas mulle tundmatu, kardavad nad, et võib-olla on siseminister Protopopov otsustanud lasta ta tappa ühe tema valvuriks määratud politseiniku poolt. *Ohrana* poolt olevat sepitsetud plaan teeselda põgenemiskatset; politseinik väidaks, et suurvürst ähvardanud teda ja ta olnud sunnitud kaitsma end relva abil.

Et olla valmis igaks juhtumiks, saatis peaminister Trepov Petrogradi kubernerile kindral Kabalovile käsu määrata jalaväe valvepost suurvürsti paleesse. Nii on siis nüüdsest peale igale politseinikule lisandunud sõdur, kes ta järele valvab.

Reede, 5. jaanuar 1917.

Et juhtida valejälgedele avalikkuse oletusi ja otsinguid, levitab *Ohrana* kuuldust, et Rasputini kirst olevat saadetud ta koduküla, Tobolski lähedusse, või kuhugi kloostrisse Uurali mägedes.

Tõeliselt aga peeti matused väga salaja möödunud ööl Tsarskoje Seloos.

Kirst maeti maa-alale, mille proua Võrubova ja kaks Moskva kaupmeest olid hiljuti ostnud keiserliku pargi piiril, Aleksandrovka lähedal, et ehitada sinna kabel ja hospiits. Umbes kuu aja eest oli metropoliit Pitirim selle maa-ala pidulikult õnnistanud.

Ainsaiks isikuiks, kes viibisid matuse juures, olid keiser, keisrinna, neli noort suurvürstinnat, Protopopov, proua Võrubova, polkovnikud Loman ja Maltsev ja, lõppeks, matuseteenistuse pidajana isa Vassiljev, õue ülempreester.

Keisrinna lasknud toimetada enda kätte „märter Grigori" verise särgi ja hoiab seda vagalt nagu pühakusäilet, nagu pallaadiumi, millest oleneb dünastia saatus.

Täna õhtul korraldas suurtööstur Bogdanov oma juures lõunasöögi, millest võttis osa üks keiserliku perekonna

liige vürst Gavril Konstantinovitš, palju ohvitsere, nende hulgas sõjaministri adjutant krahv Kapnist, riiginõukogu liige Ozerov ja mõned kõrgema rahandusmaailma esindajad nagu Putilov.

Söömaaja kestes, mis oli väga elevusrikas, kõneldi ainult riigi sisemisest seisukorrast. Šampanja kaasabil maaliti teda kõige mustemais värvides, pessimistliku liialdusega, millest tunneb lõbu vene ettekujutus.

Pöördudes vürst Gavrili poole, seletasid Ozerov ja Putilov, et nende arvates ainukeseks abinõuks valitseva dünastia päästmiseks on: kogunegu kõik keiserliku perekonna liikmed, erakonna juhid riiginõukogus ja duumas, samuti nagu aristokraatia ja armee esindajad, et tunnistada pidulikult keiser nõrgaks, mitte oma ülesande kõrgusel seisvaks, võimetuks kauemini valitsema, ja kuulutada keisriks *tsezarevitš* ja mõni suurvürst regendiks.

Kaugel sellest, et protesteerida, piirdus vürst Gavril vaid mõne praktilise vastuväitega; lubas siiski teatada oma onudele ja tädidele sellest, mis talle äsja kõneldud.

Õhtu lõpeb joomisega tsaari terviseks, kes oleks „arukas, oma kohustes teadlik ja oma rahva vääriline".

Keiser lükkas tagasi Trepovi lahkumispalve, ilma mingi seletuseta.

Õhtu kestes kuulen, et Romanovite perekonnas ollakse väga ärevil ja rahutu.

Paljud suurvürstid, kellede hulgas mulle nimetatakse suurvürstinna Maria Pavlovna kolme poega, Kirilli, Borisi ja Andreid, ei kõnele millestki vähemast kui tsarismi päästmisest valitseja vahetuse teel. Nelja kaardiväerügemendi kaasabil, kellede truudus olevat juba kõigutatud, marsitaks öösel Tsarskoje Seloo peale ning võetaks keiser ja keisrinna oma võimusesse. Keisrile tehtaks selgeks vajadus loobuda, keisrinna aga suletaks kuhugi kloostrisse. Siis kuulutataks keisriks *tsezarevitš* Aleksei, kuna regendiks saaks suurvürst Nikolai Nikolajevitš.

Selle mõtte algatajad arvavad, et oma osavõtu läbi Rasputini tapmisest on suurvürst Dimitri otse märgitud juhatama salanõu ja tõmbama kaasa väeosad. Ta nõod Kirill ja Andrei Vladimirovitš on külastanud teda ta

palees Nevski prospektil ja õhutanud teda kõigest jõust „jätkama oma rahvuslikku päästetööd". Pärast pikka südametunnistuseheitlust on Dimitri Pavlovitš lõplikult keeldunud „tõstmast kätt keisri vastu"; ta viimseks sõnaks oli: „Ma ei riku oma truudusevannet."

Kaardiväe osad, millede keskel organiseerijad on juba leidnud poolehoidjaid, on: Pavlovski rügement, mis asub kasarmus Marsi väljal, Preobraženski rügement, kasarmus Talvepalee läheduses, Izmailovski rügement, asub Obvodnõi kanali läheduses, kaardiväe-kasakad, kellede kasarm asub püha Aleksander Nevski kloostri taga; lõppeks üks eskadron keisri husarite rügemendist, mis asub garnisoniväena Tsarskoje Seloos.

Kasarmutes toimuv kihutustöö sai peagu kohe teatavaks *Ohrana*'le. Beletskile tehti ülesandeks alustada juurdlus ühenduses sellega, mida ta jätkas Rasputini tapmise kohta; tema tähtsaimaks abiliseks uurimistöös on sandarmipolkovnik Nevdakov, keisri isikliku kaitse ülem, kes hiljuti asendas kindral Spiridovitši.

Laupäev, 6. jaanuar 1917.

Rasputini surma kohta liigub endiselt kõige vastukäivamaid ja hullemaid kuuldusi. Saladus on seda läbinähtamatum, et esimesest silmapilgust peale endine politseidepartemangu direktor kuulus Beletski sai keisrinnalt ülesandeks isiklikult juhatada uurimist; ta asus kohe tööle ühes sandarmikindral Globatševi, *Ohrana* ülema, ja ta osava abilise polkovnik Kirpitšnikoviga. Tsaarinna nõudis, et juurdluseks koondataks Beletski kätte kõik *Ohrana* jõud. Ta kordas tungivalt: „Ma ei usalda kedagi peale tema; ma usun ainult seda, mis tema mulle ütleb, tema üksi..."

Kahel eri teel, milledest üks on väga intiimne, olen kogunud teatud hulga andmeid, mis lubavad mul kujutada tapmisloo käiku peajoontes. Mulle kinnitatakse, et need üksikasjad vastavad politseilise uurimise poolt seni kindlaks tehtud tõsiasjadele.

Draama leidis aset 29. ja 30. detsembril, vürst Jussupovi palees, Moikal nr. 94.

Vürst Feliks Jussupovil olid Rasputiniga seni olnud ainult väga pealiskaudsed suhted. Et meelitada teda oma majja, ta tarvitas mitte just ilusat sõjakavalust. 28. detsembril ta läks *starets*'i juurde ja ütles talle:

— Mu naisel, kes saabus eile Krimmist, on pöörane himu sind tundma õppida. Ta tahaks olla sinuga täiesti omavahel, et rahulikult rääkida. Kas sa ei tahaks tulla homme õhtul meie juurde teed jooma? Tule veidi hiljem, umbes kella poole kaheteistkümne paiku; sest mu ämm lõunastab meil, kuid sel kellaajal on ta kindlasti juba läinud.

Mõte astuda suhtlusse väga ilusa vürstinna Irinaga, suurvürst Aleksander Mihhailovitši tütre ja keisri õetütrega, köitis kohe Rasputini, kes tõotas tulla. Muide, vastupidi Jussupovi väitele, vürstinna Irina viibis veel Krimmis.

Järgmisel päeval kella 11 paiku kogunesid kõik vandeseltslased Jussupovi paleesse, ühte esimese majakorra salongi, kus serveeriti õhtusöök. Vürst Feliksi juures viibisid suurvürst Dimitri, duuma liige Puriškevitš, kapten Suhhotin ja poola arst doktor Stanislaus de Lazovert, kes juhatas üht suurt sõjaväe sanitaarosakonda. Vaatamata kõigele, mis on jutustatud, polnud tol õhtul mingit orgiat Jussupovi palees; ükski naine, ei vürstinna R..., ei proua D..., ei krahvinna P... ega tantsijatar Karalli ei võtnud koosviibimisest osa.

Kell veerand kaksteist sõitis vürst Feliks autos Rasputini juurde, kes elas Gorohhovaja tänaval nr. 68, umbes kahe kilomeetri kaugusel Moikast.

Jussupov kobib käsikaudu üles Rasputini trepist, sest tuled majas on kustutatud ja öö on väga pime. Selles pimeduses ta kaotab kindluse. Kõlistamise hetkel ta kardab, et on eksinud uksega ja isegi majakorraga. Siis ütleb ta endale: „Kui olen eksinud, siis tähendab, et saatus on minu vastu ja et Rasputin peab jääma ellu."

Ta kõlistab, Rasputin ise avab ukse; talle järgneb ustav teenija Dunja.

— Tulin sulle järele, isa, nagu oli kokku lepitud, ütleb Jussupov; — mu sõiduk on all.

Ja südamlikkuse hoos ta suudleb vastavalt vene moele *starets*'i kõvasti otse suule.

Teine on vaistlikult umbusklik ja protesteerib pilklikult:

— Mis suudluse sa mulle annad, mu poiss!... Loodan, et see pole juudasuudlus... Noh, lähme! Mine ees!... Jumalaga, Dunja!

Kümme minutit hiljem, see tähendab kesköö paiku, nad astuvad sõidukist välja Moika palee ees.

Jussupov juhatab oma külalise maja alumisele korrale, väikesse tuppa, millest pääseb aeda. Suurvürst Dimitri, Purišķevitš, kapten Suhhotin ja doktor Lazovert ootavad ülemisel korral, kust hetketi kostab grammofoni häält, millel mängitakse tantsuviise. Jussupov ütleb Rasputinile:

— Mu ämm on veel üleval ühes mõnede tuttavate noormeestega; kuid nad on kõik varsti minemas. Mu naine tuleb kohe pärast seda siia... Istume!

Nad võtavad istet suurtes tugitoolides ja kõnelevad okultismist, vaimude väljakutsumisest.

Starets'il pole iial vaja ergutust, et kõnelda otse hingetuseni selliseist asjust. Täna õhtul on ta pealegi hoos; ta pilk on elav ja ta näib väga rahul endaga. Et läheneda noorele vürstinna Irinale kõigi oma võluvahenditega, on ta pannud selga oma ilusaima kostüümi, oma pidulikkude päevade riietuse: ta kannab laiu mustast sametist pükse, uusi säärsaapaid, valget siidsärki, mis on kaunistatud siniste tikanditega, lõppeks kuldpoortidega ehitud musta atlassvööd, mille on kinkinud talle tsaarinna.

Tugitoolide vahele, milledes lebavad Jussupov ja ta külaline, on juba varem asetatud väike ümmargune laud, millel leidub kaks taldrikut kreemikookidega, üks pudel marsalat ja kandmik kuue klaasiga. Rasputini ette asetatud koogid on mürgitatud tsüaankaaliumiga, mille on muretsenud üks Obuhhovi hospidali arst, vürst Feliksi sõber. Igaüks kolmest klaasist, mis seisavad kookide kõrval, sisaldab kolm detsigrammi tsüaankaaliumi, mis on lahustatud mõnes tilgas vees. Nii väike kui see annus

näibki, ta on ometi määratu suur, sest neli sentigrammi on juba surmav.

Kui kõnelus on vaevalt alustatud, täidab Jussupov hooletult ühe klaasi kummastki reast ja võtab koogi taldrikult, mis on tema käe ulatusel.

— Sa ei joo, isa Grigori? küsib ta *starets*'ilt.

— Ei, mul pole janu.

Kõnelus jätkub kaunis elavalt spiritismi, nõidumise ja ennustuse kommete üle.

Teist korda pakub Jussupov Rasputinile juua ja süüa. Uus keeldumine.

Aga kell lööb juba esimest hommikutundi, Griška muutub järsku närviliseks ja hüüab jämedal toonil:

— Noh, su naine ei tule ikka veel alla!... Sa tead, et mul pole kombeks oodata. Keegi ei luba endale lasta mind oodata, keegi... isegi mitte keisrinna.

Teades, kui kergesti Rasputin vihastub, sõnab vürst Feliks tasa ja lepitavalt:

— Kui mõne minuti pärast Irina ei ole siin, siis lähen talle järele.

— See on hea; mul hakkab siin juba igav.

Sundimatu ilmega, kuid kokkusurutud kõriga püüab Jussupov uuesti algatada kõnelust. Äkki tühjendab *starets* oma klaasi. Ja laksutades keelt ta ütleb:

— Su marsala on suurepärane. Jooksin seda heameelega veel!

Masinliku liigutusega täidab Jussupov mitte selle klaasi, mida talle ulatab Griška, vaid kaks teist klaasi, mis sisaldavad ülejäänud osa tsüaankaaliumi.

Rasputin haarab ühe ja tühjendab selle ühe sõõmuga. Jussupov ootab, et ta ohver nõrkeks, variseks kokku.

Kuid mürk ei mõju ikka veel.

Kolmas klaas. Ei mingit mõju.

Mõrtsukas, kes seni on näidanud end silmapaistvalt külmaverelisena ja rahulikuna, hakkab ärrituma. Vürstinna Irinale järeleminemise ettekäändel väljub ta salongist ja läheb ülemisele korrale, et pidada nõu oma kaaslastega.

Kõnelus on lühike. Puriškevitš räägib tungivalt selle poolt, et lahendust kiirustataks.

— Muidu pääseb see lurjus me käest, ütleb ta. — Ja kuna ta on vähemalt pooleldi mürgitatud, siis tulevad meil kanda kõik mõrtsukatöö tagajärjed, ilma et saaksime selle kasusid.

— Kuid mul pole revolvrit! ütleb Jussupov.

— Siin on minu oma! vastab suurvürst Dimitri.

Jussupov läheb tagasi alumisele korrale, hoides suurvürsti revolvrit oma vasemas käes, selja taga.

— Mu naisel on väga kahju, et ta on lasknud sind oodata, ütleb ta; — ta külalised lahkusid alles praegu; ta tuleb kohe.

Kuid Rasputin kuulab teda vaevalt; ta käib nohisedes ja röhitades mööda tuba. Tsüaankaalium mõjub.

Jussupov kõhkleb siiski kasutamast oma relva. Kui ta lask äpardub!... Habras ja naisestunud, nagu ta on, kardab ta astuda otse vastu tugevale talumehele, kes lömastaks ta rusikahoobiga.

Kuid kaotada ei ole enam minutitki. Iga hetk võib Rasputin märgata, et ta on sattunud lõksu, haarata oma vastase kõrist ja põgeneda, paisates teine kõrvale.

Saanud tagasi endavalitsemise, läheb Jussupov hooletult toa sügavusse, peatub ühe kunstiesemetega kaetud laua ees ja ütleb:

— Kuna sa oled püsti, siis astu veidi lähemale; tule, vaata seda ilusat renessansiaegset itaalia ristilöödud Kristuse kuju, mille ma hiljuti ostsin.

— Jah, näita seda mulle; ei jõua iial küllalt vaadata meie ristilöödud Issanda kujutust!

Starets läheneb lauale.

— Vaata! ütleb Jussupov. — Eks ole ilus!

Sellal kui Rasputin kummardub püha kujutise kohale, Jussupov asetub tema vasemale poolele ja peagu üsna lähedalt laseb talle kaks revolvripauku roiete vahele.

Rasputin karjatab:

— Ah!

Ja vajub tombuna kokku.

Jussupov kummardub keha kohale, katsub pulssi, vaatleb silma, tõstes laugu, ja ei näe enam ühtki elumärki.

Paukude peale tulevad ta kaaslased järsku ülevalt alla.

Suurvürst Dimitri ütleb:

— Nüüd tuleb ta kiiresti vette visata... Lähen oma auto järele.

Teised lähevad tagasi ülemisele korrale, et kaalutella laiba äraviimist.

Umbes kümme minutit hiljem läheb Jussupov uuesti alla oma ohvrit vaatama.

Ta põrkub hirmunult tagasi.

Rasputin on pooleldi tõusnud ja toetub kätele. Ülima pingutusega ta ajab enda sirgu, laseb oma raske käe langeda Jussupovi õlale ja kisub ära ta paguni, lausudes viimase jõuga:

— Vilets!... Homme puuakse sind üles! Sest ma ütlen kõik keisrinnale!

Jussupov vabastab enda suure vaevaga, jookseb salongist välja, ruttab ülemisele korrale. Ja, verega kaetud, kahvatuna ning lämbuva häälega hüüab ta oma kaaslastele:

— Ta elab veel!... Ta kõneles minuga!...

Siis langeb ta minestunult kanapeele. Oma karmide kätega haarab Puriškevitš tast kinni, raputab, tõstab ta üles, võtab talt revolvri ja tõmbab ta kaasa, ühes teiste vandeseltslastega, alumise korra toa poole.

Starets'i pole enam salongis. Tal on jätkunud veel jõudu avada uks, mis viib aeda, ja ta lohistab end seal lumel.

Puriškevitš saadab talle lasu kuklasse ja teise nimmetesse, sellal kui Jussupov, hullununa ja möirates, toob pronkskandelaabri ja taob sellega metsikult oma ohvrile pähe.

Kell on veerand kolm hommikul.

Samal hetkel saabub suurvürst Dimitri auto väikese aiavärava juurde.

Ustava teenri kaasabil mässivad vandeseltslased Rasputini ta kasukasse, panevad talle isegi kalossid jalga, et paleesse ei jääks ühtki süütõendust, ja tõstavad keha autosse, kuhu asuvad kiiresti suurvürst Dimitri, doktor

de Lazovert ja kapten Suhhotin. Siis kihutab auto Lazovert'i juhtimisel täie kiirusega Krestovski saare poole.

Kapten Suhhotin oli käinud eelmisel päeval kaldaid uurimas. Tema juhatuse järgi peatub auto ühe väikese silla lähedal, mille juurde jõevool on kandnud kuhja prahunenud jääpanku. Kolm süükaaslast viivad oma raske ohvri vaevaga ühe jääaugu servale ja topivad ta vette. Kuid ettevõtte tegeliku läbiviimise raskus, öö sügav pimedus, tugevad tuuleiilid, hirm tabatud saada ja kärsitus lõpule jõuda ärritavad üha enam nende närve. Nii ei märka nad, et surnukeha jalgadega tõugates nad on ajanud tal jalast ühe kalossi, mis jääbki jääle; selle kalossi leidmine kolm päeva hiljem juhatabki politseile uputamiskoha.

Sellal kui Krestovski saarel leidis aset too õudne toiming, tekkis vahejuhtum Moika palees, kus vürst Feliks ja Purišķevitš, üksi jäänud, püüdsid mõrva jälgi kiiresti kustutada.

Rasputini lahkudes oma korterist Gorohhovajal oli *Ohrana* agent Tihhomirov, kelle harilikuks ülesandeks oli valvata *starets*'i järele, kohe asunud valvele Jussupovi palee ümbruses. Draama algus oli tal loomulikult tähelepanemata jäänud.

Aga kui ta ei olnud kuulnud esimesi revolvripauke, mis olid haavanud Rasputinit, siis kuulis ta ometi selgesti aias lastud pauke. Ta muutub rahutuks ja ruttab lähemasse politseijaoskonda, et teatada asjast jaoskonna ülevaatajale. Kui nad kahekesi tagasi tulevad, näevad nad üht autot Jussupovi palee õuest väljuvat ja pöörase kiirusega Sinise silla poole kihutavat.

Politseiametnik tahab lossi minna. Kuid vürsti majordoomus astub talle uksel vastu ja ütleb:

— See, mis siin sündis, ei puutu teisse. Tema Keiserlik Kõrgus suurvürst Dimitri Pavlovitš teatab sellest homme kellele vaja. Lahkuge!

Kuid energiline politseinik astub edasi. Eeskojas leiab ta Purišķevitši, kes ütleb talle:

— Tapsime äsja mehe, kes häbistas Venemaad.

— Kus on surnukeha?

— Te ei saa seda teada. Me vandusime pidada täielikus saladuses kõik, mis juhtus.

Politseiametnik läheb kiiresti tagasi Morskaja jaoskonda ja telefoneerib teise jaoskonna politseimeistrile polkovnik Grigorjevile. Vaevalt on möödunud pool tundi, kui Jussupovi paleesse saabuvad politseiülem kindral Balk, sandarmikorpuse ülem kindral krahv Tatištšev, *Ohrana* ülem kindral Globatšev ja lõppeks politseidepartemangu direktor Vassiljev.

Pühapäev, 7. jaanuar 1917.

Pokrovski teatas mulle eile õhtul, et keiser võtab mu vastu täna kell kuus; ta lisandas:

— Palun teid tungivalt kõnelda temaga avameelselt, ilma varjamiseta ... Võite osutada meile nii suure teene!

— Kui vaid keiser suvatseb mind kuulata, ütlen talle kõik, mis mul südamel on. Kuid teades tema praegust meeleolu, ma usun et mu ülesanne ei saa kerge.

— Juhtigu teid jumal!

— Kuid on vaja, et jumalale antaks võimalus mind juhtida.

Veidi enne kella kuut juhatab mind Tsarskoje Seloo lossi tseremooniameister Teplov, kes saatis mind Petrogradist siia keiserlikus rongis. Õuemarssal vürst Dolgorukov ja teenistuskorral olev adjutant võtavad mu vastu esimese salongi uksel.

Jõudnud raamatukogutuppa, mis eelneb keisri kabinetile ja kus kaardiväe etiooplane peab liikumatuna valvet, vestleme umbes kümme minutit. Kõneleme sõjast ja sellest, kui kaua ta veel kestab; tõendame oma usku lõplikku võitu; tunnistame vajadust olla enam kui kunagi valmis võitlema germaani võimupüüete vastu jne. Kuid mu kaaskõnelejate sõnade kindlusega on vastuolus nende nägude sünge ja murelik ilme, see tumm nõuanne, mida loen nende silmis: „Jumala pärast, kõnelge avameelselt Tema Majesteediga!“

Etiooplane avab ukse.

Juba sisseastumisel üllatab mind keisri väsimus, ta pingutatud ja endassetõmbunud ilme.

— Palusin Teie Majesteeti mind vastu võtta, ütlen talle, — sest olen alati leidnud teie juures palju lohutust ja täna vajan seda nii väga.

Kõlatu häälega, mida ma temalt varem pole kuulnud, vastab ta mulle:

— Olen endiselt paindumatult kindel oma tahtes jätkata sõda kuni võiduni, kuni lõpliku ja täieliku võiduni. Kas lugesite mu hiljutist *prikaz*'i sõjaväele?

— Jah, muidugi, ja imestlesin selles dokumendis avalduvat julgusmeelt ning vankumatut energiat. Kuid milline vahemaa, milline kuristik selle teie suveräänse tahte hiilgava kinnituse ja tõsiasjade vahel!

Keiser silmitseb mind umbuskliku pilguga. Ma jätkan:

— Selles *prikaz*'is te kuulutate oma kõikumatut otsust vallutada Konstantinoopol. Aga kuidas jõuavad teie väed sinna? Kas pole te kohkunud sellest, mis sünnib Rumeenias?... Kui Vene vägede taganemist viivitamatult seisma ei panda, peavad nad varsti evakueerima kogu Moldaavia ja tõmbuma tagasi Pruti või isegi Dnestri taha. Ja kas te ei karda, et sel juhtumil Saksamaa võib orgniseerida Bukarestis mõne ajutise valitsuse, tõsta troonile mõne teise Hohenzollerni ja sõlmida rahu selliselt uuendatud Rumeeniaga?

— See on tõepoolest väga murettekitav oletus. Seepärast teen ma kõik, mis võimalik, et suurendada kindral Sahharovi armeed; kuid vedu ja varustamine on seotud määratute raskustega. Loodan siiski, et umbes kümne päeva pärast võime Moldaavias uuesti pealetungile asuda.

— Ah!... kümne päeva pärast!... kas siis kolmkümmend üks jalaväe diviisi ja kaksteist ratsaväe diviisi, mida nõuab kindral Sahharov, on juba rindel?

Ta vastab põiklevalt:

— Ma ei tea seda teile öelda; ma ei mäleta enam. Kuid on juba väga palju sõjaväge, väga palju... Ja ma saadan juurde veel palju, palju...

— Varsti?

— Jah, ma loodan.

Kõnelus venib loiult. Mul ei õnnestu enam köita ei keisri pilku ega ta tähelepanu. Mulle näib, et oleme teineteisest tuhande penikoorma kaugusel.

Siis tarvitan viimast mõjuvat vahendit, mis on alati suutnud avada mulle ta mõtte uksed: toetun ta isa Aleksander III mälestusele, kelle pildi ees toimub me jutuajamine:

— Te olete mulle sageli öelnud, *sire*, et raskeil tundidel te pöördute oma kalli isa poole ja et te pole iial teda asjata palunud. Peaks tema kõrgemeelne hing juhtima teid praeguselgi tunnil! Sest olukord on väga tõsine!

— Jah, mälestus isast on mulle suureks toetuseks.

Selle mittemidagiütleva lausega lõpetab ta jällegi jutu.

Ma kõnelen edasi, saates oma sõnu ebakindluse žestiga:

— Näen, *sire*, et täna väljun sellest kabinetist palju murelikumana kui ma siia tulin. Esimest korda ma ei tunne end olevat kontaktis Teie Majesteedi mõtetega.

Ta protesteerib sõbralikult:

— Ent kogu mu usaldus on teie päralt! Meil on nii palju ühiseid mälestusi! Ja ma tean, et võin olla kindel teie sõpruses.

— Just selle sõpruse pärast olen praegu täis kurbust ja ahastust, sest olen usaldanud teile ainult tillukese osa oma kartustest. On küsimus, millest Prantsusmaa saadikul pole õigust teiega rääkida; te aimate, milline. Kuid ma eksiksin usalduse vastu, mida olete mulle alati osutanud, kui ma ei avaldaks teile, et kõik tundemärgid, mis hämmastavad mind juba mitme nädala kestes, segadus, mida näen inimeste meeltes, rahutus, mida ilmutavad teie kõige truumad alamad, tekitavad minus hirmu Venemaa tuleviku pärast.

— Tean, et Petrogradi salongides ollakse väga ärevil.

Ta ei anna mulle aega vastata neile sõnadele ja küsib sundimatu ilmega:

— Kuidas on lugu meie sõbra Bulgaaria Ferdinandiga?

Vastan kõige külmemal ja ametlikumal toonil:

— Juba mitu kuud ma pole kuulnud temast midagi, *sire*.

Ja vaikin.

Oma hariliku ujeduse ja saamatusega ei leia keiser midagi öelda. Raske vaikus rõhub meid mõlemaid. Ometi

ei saada ta mind ära, kuna ta kahtlemata ei taha, et ma lahkuksin halva muljega. Vähehaaval ta nägu selgineb ja sinna ilmub nukker naeratus. Mul on temast kahju ja tulen appi ta sunnitud vaikimisele. Laual, mille juures me istume, märkan umbes kümme toredasti köidetud raamatut Napoleon I nimetähtedega:

— Teie Majesteet osutab Prantsusmaa saadikule peenetundelist tähelepanu, ümbritsedes end täna nende raamatutega. Napoleon on suur õpetaja, kellelt võib küsida nõu kriitilistes asjaoludes; see on mees, kes on osutanud kõige enam vastupanu saatusele.

— Tunnen tema vastu suurt austust.

Mul on keelel märkus: „Oo! väga platoonilist austust!" Kuid keiser tõuseb ja saadab mu ukseni, kus surub kaua ja südamlikult mu kätt.

Sellal kui keiserlik rong viib mind läbi lumetuisu tagasi Petrogradi poole, teen endamisi kokkuvõtet selle audientsi muljetest. Keisri sõnad, vaikimised, poolikud laused, ta tõsine ja pingutatud ilme, tabamatu ja kauge pilk, ta mõtte kinnisus, kogu ta isiku ebamäärasus ja mõistatuslikkus kinnitavad minus mõtet, mis kummitab mind juba mitu kuud: et Nikolai II tunneb end jäävat alla sündmustele, et tal pole enam usku oma missiooni ega oma töösse; et ta on nii-öelda seesmiselt juba loobunud troonist; et ta nüüdsest peale alistub katastroofile ja on valmis ohvriks. Ta viimane *prikaz* sõjaväele, suureline nõudmine Poolamaa ja Konstantinoopoli suhtes ei olnud siis, nagu ma juba ette aimasin, muud kui teatud laadi poliitiline testament, selle uhke unistuse viimne kinnitus, mida ta oli hellitanud Venemaa kohta ja mille kokkuvarisemist ta nüüd nendib.

Esmaspäev, 8. jaanuar 1917.

Kõrgeima käsuga saadeti suurvürst Dimitri Pärsiasse, Kasvini, kus ta asub tööle tegeva armee staabis. Vürst Feliks Jussupov pagendati oma mõisa Kurski kubermangus (Lõuna-Venemaal). Mis puutub Puriškevitšisse, siis lugupidamine temast talurahvamassides ja tema kui ühe „mustasajaliste" juhi mõjuvõim tagurlikus

erakonnas on sundinud keisrit arvama, et oleks hädaohtlik teda karistada; ta jäeti seepärast vabadusse, kuid järgmisel päeval pärast tapmist sõitis ta rindele, kus teda valvab sõjaväeline politsei.

Rasputini kõrvaldamise mõte näib olevat tekkinud vürst Feliks Jussupovi peas möödunud aasta novembrikuu kestel. Ta olevat sel ajal avaldanud oma mõtte ühele „kadettide" erakonna liidrile, kuulsale advokaadile Vassili Maklakovile; kuid ta ei kavatsenud siis teotseda ise, vaid mõtles lasta tappa *starets* palgatud isikute poolt. Advokaat olevat selle toimimisviisi targalt ära laitnud: „Need viletsad, kes nõustuvad tapma Rasputinit raha eest, ei jõua küllalt kiiresti võtta vastu teilt käsiraha, et minna andma teid ära *Ohrana*'le..." Nõutult küsinud Jussupov: „Kas pole leida ustavaid inimesi?" Millele Maklakov vastanud vaimukalt: „Ma ei tea; ma ei pea mõrtsukate vahetalituse kontorit!"

Täpsalt 2. detsembril tegi Feliks Jussupov kindla otsuse teotseda isiklikult.

Tollel päeval viibis ta duuma avalikul koosolekul, istudes ühes keskloožis. Puriškevitš oli äsja asunud kõnetooli ja müristas oma kohutavat süüdistuskõnet „tumedate jõudude vastu, mis häbistavad Venemaad". Kui kõneleja hüüdis vapustatud koosolijate ees: „Üles, härrad ministrid! Minge *stavka*'sse, heitke põlvili tsaari jalge ette, julgege öelda talle, et rahva viha käärib tumeda kohinaga, et pime *mužik* ei pea kauemini valitsema Venemaad!...", haaras tugev erutus Jussupovi. Proua P..., kes istus tema kõrval, nägi teda järsku kahvatuvat ja võpatuvat.

Järgmisel päeval, 3. detsembril, läks Jussupov Puriškevitši juurde.

Võtnud talt tõotuse hoida täielikku saladust, ta jutustas, et oli mõne aja eest astunud suhtlusse Rasputiniga, kavatsusega tungida intriigidesse, mida sepitseti õukonnas, ja et ta polnud taganenud ühegi lipitsuse ees ta usalduse võitmiseks; see oli tal suurepäraselt õnnestunud, sest ta oli äsja *starets*'i enda kaudu teada saanud, et tsaa-

rinna poolehoidjad valmistusid tagandama Nikolai II-t, et *tsezarevitš* Aleksei tunnistataks keisriks oma ema asevalitsuse all ja et uue valitsuse esimeseks sammuks oleks pakkuda rahu germaani riikidele.

Ta nägi oma kaaskõnelejat erutatuna sellest paljastusest ja avaldas talle Rasputini tapmise kavatsuse. Ta lõpetas sõnadega: „Tahaksin teie kaasabi, Vladimir Mitrofanovitš, et vabastada Venemaa kohutavast luupainajast, mis teda rõhub.“ Puriškevitš, kellel on soe süda ja kiire tahe, nõustus vaimustatult. Nad valmistasid otse sealsamas kava Rasputini lõksumeelitamiseks ja määrasid oma plaani teostamise kuupäevaks 29. detsembri.

Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia delegaadid liitlaste nõupidamisele pidid neil päevil asuma teele Petrogradi poole. Buchanan, Carlotti ja mina soovitame oma valitsustele viivitada nende ärasõiduga. Asjata kannaksid nad raskusi ja hädaohte, mis on seotud reisiga mööda arktilisi meresid, kui nad leiavad siit eest vaid võimetu valitsuse.

Teisipäev, 9. jaanuar 1917.

Sir George Buchanan on olukorra pärast niisama mures nagu mina. Ta arvas, et vahest võtaks keiser kuulda oma tädipoja, Inglismaa kuninga nõu; seepärast tegi ta Balfourile ettepaneku, et mõjustagu ta kuningat saatma isiklik telegramm keisrile. Telegrammi üle andes lisandaks Buchanan suuliselt kõik vajalised kommentaarid. Et Balfour mõtte heaks kiitis, palus Buchanan äsja keisrilt audientsi.

Eile õhtul vürst Gavril Konstantinovitš korraldas õhtusöögi oma armukese, ühe endise näitlejatari juures. Kutsutute hulgas olid suurvürst Boris, vürst Igor Konstantinovitš, Putilov, polkovnik Šegubatov, mõned ohvitserid ja terve parv hiilgavaid hetääre.

Kogu õhtu kestes ei räägitud muust kui vandeseltsist, neist kaardiväe-rügementidest, kellede peale võis loota, asjaoludest, mis oleksid kõige soodsamad atentaadiks jne. Kõike seda teenrite kuuldes, kergemeelsete naiste juuresolekul, mustlaste laulu saatel ja ojadena voolava viina aurus.

Lõppeks joodi püha Venemaa terviseks.

Kesknädal, 10. jaanuar 1917.

Umbes kuu aja eest võttis keisrinna vastu suurvürstinna Viktoria Feodorovna, suurvürst Kirilli abikaasa, ja et valitsejanna tundus sel korral avameelsemana kui harilikult, söandas suurvüstinna rääkida temaga põlevaist päevaküsimustest.

— Valu ja kohkumusega, ütles ta, — nendin ma vaenlikkust, mis on pääsenud valla Teie Majesteedi vastu...

Keisrinna katkestas:

— Eksite, mu armas. Muide, eksisin ka ise. Uskusin veel üsna hiljuti, et Venemaa mind vihkab. Nüüd aga olen saanud selguse. Ma tean, et mind vihkab ainult Petrogradi seltskond, see rikutud, jumalavallatu seltskond, kes mõtleb vaid tantsimisele ja pidusööminguile, kes tegeleb ainult oma naudingute ja abielurikkumistega, sellal kui otse kõrval voolab ojadena veri... veri!.. veri!..

Neid sõnu lausudes oli ta vihast nagu lämbunud ja pidi hetkeks peatuma. Siis kõneles ta edasi:

— Nüüd on mul, vastupidi, suur rahuldus teada, et kogu Venemaa, tõeline Venemaa, lihtsate inimeste ja talupoegade Venemaa on minuga. Kui näitaksin teile telegramme ja kirju, mida saan iga päev kõigist Venemaa nurkadest, veenduksite teiegi selles. Igatahes aga tänan teid, et kõnelesite minuga avameelselt.

Vaene tsaarinna ei tea, et Stürmerile oli tulnud geniaalne idee, mille Protopopov üle võttis ja edasi arendas: lasta saata keisrinnale iga päev *Ohrana* kaudu paarkümmend kirja ja telegrammi järgnevas laadis:

„Oo meie armastatud valitsejanna, meie jumaldatud tsezarevitši ema ja hoolitseja... Meie uskumuste

kaitsja... Oo, meie suur ja vaga tsaarinna... Kaitske meid kurjade inimeste vastu... Kaitske meid me vaenlaste vastu... Päästke Venemaa!..."

Keisrinna õde, suurvürst Sergei abikaasa, Marta ja Maria kloostri abtess, tuli hiljuti Moskvast siia eriti selleks, et teatada tsaarinnale Moskva seltskonna kasvavast meelepahast ja kibestumusest ning kõigest, mida sepitsetakse Kremli varjus.

Talle sai osaks keisri ja keisrinna poolt jäine vastuvõtt; ta oli sellest nii jahmunud, et küsis:

— Siis tähendab, ma oleksin teinud paremini, kui ma poleks tulnud?

— Jah, vastas keisrinna kuivalt.

— Siis on parem, kui ma kohe lähen?

— Jah, esimese rongiga, vastas keiser karmilt.

Trepov, kes oli korranud oma lahkumispalvet, lasti eile „erru".

Tema järeletulijaks on vürst Nikolai Dimitrievitš Golitsõn, riiginõukogu äärmisest parempoolsest rühmast. Ta senine tegevus kuulub ainuüksi administratiivsele alale ja on täiesti väljapaistmatu. Teda öeldakse olevat tõsine ja aus, kuid nõrk ja loid.

Liidu-asi kaotab Trepoviga oma tugevaima kaitsja. Ja ma kardan, et ka tsaaririik kaotab selle ustava ja karmi teenriga oma viimse toe ja viimse kaitsevahi.

Neljapäev, 11. jaanuar 1917.

Suurvürstinna Maria Pavlovna laskis mind eile kutsuda einele ühes minu esimese sekretäri Charles de Chambruniga.

Jõuan Vladimiri paleesse mõni minut enne kella ühte.

Hakkan parajasti trepist üles sammuma, kui kindral Knorring, kes on atašeeritud suurvürstinna isiku juurde, laskub kiiresti trepist ja annab mingi kirja ühele polkovnikule, kes eemaldub kiirel sammul.

— Vabandage, ütleb ta mulle, — et mind ei olnud eeskojas teid vastu võtmas. Elame üle nii tõsiseid tunde!

Panen tähele ta kahvatust ja väsinud ilmet.

Me pole veel jõudnud tõusta neljastki trepiastmest, kui esiku uksele ilmub teine polkovnik; Knorring läheb kohe tagasi alla.

Jõudes ülemisele trepi-platvormile, näen läbi avatud salongiukse suurepärast pilti Nevast, Petropavlovski katedralist, linnuse bastioonidest ja riigivanglast. Akna ees istub mõtteisse vajunult suurvürstinna audaam preili Olive, nägu pöördud linnuse poole; ta ei kuule minu tulemist.

Katkestan ta uneluse:

— Preili, tabasin kui mitte teie mõtted, siis vähemalt teie mõtete suuna. Mulle näib, et vaatlete väga tähelepanelikult vanglat!

— Jah, vaatlesin vanglat. Säärastel päevadel nagu praegu ei saagi hoiduda teda vaatamast.

Ja lisandab oma ilusa naeratusega, pöördudes minu sekretäri poole:

— Härra de Chambrun, kui olen seal, vastas majas, vangikongi õlgedel, kas tulete mind siis vaatama?

Kell üks kümme minutit suurvürstinna, kes on tavaliselt nii täpne, astub lõppeks sisse oma kolmanda poja, suurvürst Andreiga. Ta on kaame ja kõhnunud.

— Jäin hiljaks, ütleb ta mulle. — Kuid see pole minu süü. Te teate ja aimate, milliseid erutusi ma läbi elan ... Kõneleme rahulikult pärast einet. Vahepeal aga rääkige mulle sõjast. Mida mõtlete sellest?

Vastan talle, et hoolimata käesoleva hetke ebaselgusest ja raskustest mu usk meie lõplikku võitu on kõigutamatu.

— Ah, kui hea on kuulda teid nii kõnelevat!

Teatatakse, et eine on serveeritud. Laua juures oleme kuuekesi: suurvürstinna, mina, suurvürst Andrei, preili Olive, Chambrun ja kindral Knorring.

Jutuajamine areneb esiteks raskelt. Siis, vähehaaval, varjatud sõnul, riivame kõneainet, mis meid kõiki huvitab — sisemist kriisi, suurt äikesepilve, mis kujuneb silmapiiril.

Lauast tõusmise järel pakub suurvürstinna mulle tugitooli oma kõrval ja ütleb:

— Nüüd vestleme.

Kuid läheneb teener ja teatab, et suurvürst Nikolai Mihhailovitš on saabunud ja juhatatud kõrvalsalongi. Suurvürstinna tõuseb, vabandab minu ees, usaldab mu suurvürst Andrei hoolde ja sammub kõrvalruumi.

Läbi avaneva ukse tunnen ära suurvürst Nikolai Mihhailovitši: tal on jumekas nägu, tulised ja tõsised silmad, sirge, võitlusvalmis hoiak. Viis minutit hiljem kutsub suurvürstinna oma poja.

Jääme üksi, preili Olive, kindral Knorring, Chambrun ja mina.

— Draama on täies hoos, ütleb preili Olive. — Kas panite tähele, kui erutatud ilme oli suurvürstinnal? Ei tea, millest kõneleb talle suurvürst Nikolai?

Kümme minutit enne kahte tuleb suurvürstinna tagasi. Ta hingeldab veidi, kuid püüab näida rahulikuna ja hakkab küsitlema mind mu viimase audientsi kohta keisri juures.

— Niisiis, ütleb ta, — ei saanudki te kõnelda temaga riigi sisemisest seisukorrast.

— Ei, ta jäi selles kõneaines kangekaelselt kinniseks. Üks hetk, pärast paljusid käänakuid, arvasin, et suudan panna teda end kuulama. Kuid ta peatas mu kiiresti küsimusega, kas olen saanud uuemaid teateid tsaar Ferdinandist!

— See on kahetsusväärne! ütleb suurvürstinna ja langetab lootusetult käed.

Pärast hetkelist vaikimist kõneleb ta edasi:

— Mis teha?... Kellelgi pole mõju keisrile, välja arvatud *tema*, kellelt tuleb kõik halbus. Juba kaks nädalat püüame kõik, nagu vähegi suudame, talle selgeks teha, et ta viib hukatusse dünastia ja Venemaa, et tema valitsemisaeg, mis oleks võinud olla nii kuulsusrikas, ähvardab lõppeda katastroofiga. Ta ei võta midagi kuulda. See on traagiline!... Tahame, kogu keiserlik perekond ühiselt, teha siiski veel ühe katse. Sellest kõneleski mulle suurvürst Nikolai.

— Kas piirdutakse... platoonilise katsega?

Vaatame teineteisele vaikides. Ta aimab, et mul on mõttes Pavel I draama, sest ta vastab mulle heitunud žestiga:

— Mu jumal! Mis küll tuleb?...

Ta vaikib hetkeks, silmad täis kohkumust, ja lausub siis ara häälega:

— Vajaduse korral võin loota teie peale, eks ole?

— Jah, armuline proua.

Ta sosistab tõsiselt:

— Tänan teid.

Jälle katkestab teener me kõneluse. Suurvürstinna seletab, et kogu keiserlik perekond on kogunenud kõrvalasuvasse salongi ja et nõupidamise alustamiseks oodatakse ainult veel teda. Ta lõpetab sõnadega:

— Nüüd paluge jumalat, et ta kaitseks meid!

Käsi, mille ta mulle sirutab, väriseb tugevasti.

Reede, 12. jaanuar 1917.

Mulle kinnitatakse mitmelt poolt, et tunaeile õhtul on tehtud tapmiskatse keisrinna vastu, sellal kui ta külastas oma Tsarskoje Seloo hospidali, ja et katse tegija, keegi ohvitser, on poodud eile hommikul. Teo põhjust ja asjaolusid hoitakse täielikus saladuses.

Kõik keiserliku perekonna liikmed, kes kogunesid eile suurvürstinna Maria Pavlovna juurde, nende hulgas ka Kreekamaa leskkuninganna, saatsid keisrile ühise kirja.

See kiri oli koostatud kõige aupaklikumas toonis ja juhtis valitseja tähelepanu hädaohule, millesse ta sisepoliitika viib Venemaa ja dünastia; lõpuks palutakse armu suurvürst Dimitrile, et vältida suuri õnnetusi.

Laupäev, 13. jaanuar 1917.

Keiser võttis eile vastu sir George Buchanani.

Teatanud valitsejale kartustest, mida Venemaa sisemine olukord tekitab kuningas George'ile ja Briti valitsusele, palus saadik luba täiesti avameelseks kõneluseks.

Esimesed laused vahetati püsti seistes. Pakkumata istet Buchananile, vastas keiser talle kuivalt:

— Ma kuulan teid.

Buchanan kujutas talle siis väga kindla ja liigutatud tooniga, millist määratut kahju teevad Venemaale ja järelikult ka liitlastele korralagedus ja rahutus, mis on levimas vene seltskonna kõigis kihtides. Ta ei kartnud paljastada intriige, mida Saksa agendid sepitsevad keisrinna ümber ja mis on pööranud temalt ära ta alamate armastuse; ta meenutas Protopopovi õnnetut tegevust jne. Lõppeks ta kinnitas oma truudust Vene valitsejapaari isikuile ja vannutas keisrit mitte kõhelda kahe tee vahel, mis talle avanevad, milledest üks viib võidule, teine aga kõige raskemale katastroofile.

Keiser, jäik ja külm, katkestas vaikimise ainult selleks, et teha kuival toonil kaks vastuväidet. Esimene neist oli:

— Te ütlete mulle, härra suursaadik, et pean pälvima oma rahva usalduse. Kas pole pigemini mu rahva kohus pälvida minu usaldust?...

Ja teine:

— Te näite arvavat, et ministritevalikul antakse mulle nõu. Te eksite; mina valin neid ise, üksi...

Seejärel ta lõpetas audientsi järgmiste lihtsate sõnadega:

— Jumalaga, härra suursaadik.

Kirjale, mille keisri perekond tunaeile saatis keisrile, vastas viimane järgmise äärele kirjutatud märkusega:

„Ma ei luba, et mulle antaks nõu. Mõrv on alati mõrv. Tean, muide, et paljudel sellele kirjale allakirjutanuil pole südametunnistus puhas.“

Kesknädal, 17. jaanuar 1917.

Pokrovskil oli eile pikk audients keisri juures. Ta seletas tsaarile tungivais sõnades, et tal on võimatu praegustes oludes kanda vastutust riigi välispoliitika eest.

Tuletades meelde kogu oma senist ustavust ja truudust, palus ta keisrit mitte enam täita Protopopovi hukatuslikke nõuandeid; ta isegi anus teda härdasti, ristipandud käsi, avada silmad „lähedasele katastroofile".

Tsaar kuulanud teda leebelt, käskinud täita oma kohuseid edasi ja lausunud, et „seisukord pole nii traagiline ja küllap kõik läheb hästi".

Eelmisel õhtul oli keiser võtnud vastu oma uue peaministri.

Vürst Nikolai Golitsõn, aus ja õiglane inimene, oli kindlasti keeldunud peaministri kohale asumast, kuhu ta oli määratud „kõrgeima käsuga". Ta arvas end siis õigustatuks kõnelema keisriga täiesti avameelselt; maalis talle kõige tumedama pildi Venemaal, eriti Moskvas ja Petrogradis valitsevast meeleolust ega varjanud tema ees, et valitsejate elu on hädaohus ja Moskvas asuvais rügementides räägitakse avalikult sellest, et kuulutada välja uus tsaar. Keiser võttis need seletused vastu rahuliku muretusega ja vastas lihtsalt:

— Keisrinna ja mina oleme jumala käes. Tema tahtmine sündigu!

Vürst Golitsõn oli lõppeks palunud keisrit võtta vastu ta lahkumispalve. Ta sai sama vastuse kui Pokrovski.

Keisrinna viibis tol ajal palves Rasputini haual. Iga päev külastab ta ühes proua Võrubovaga seda hauda ja süveneb seal kestvaisse hardaisse palvetesse.

Laupäev, 20. jaanuar 1917.

Rumeenia troonipärija Karol ja peaminister Bratianu saabusid äsja Petrogradi.

Välisminister ruttas Bratianut vastu võtma. Nende jutuajamine oli väga südamlik. Kohe alguses avaldas Bratianu Pokrovskile oma otsuse toetuda Venemaa ja Rumeenia liidu püsivaile alustele:

— See liit ei pea piirduma käesoleva sõjaga; soovin kõigest südamest, et ta kestaks ka tulevikus.

Prints Karol ja Bratianu on kutsutud homseks lõunale Tsarskoje Seloosse.

Neljapäev, 25. jaanuar 1917.

Tsaarivalitsuse ustavaimad teenrid ja isegi mõned neist, kes moodustavad valitsejapaari hariliku seltskonna, hakkavad tundma hirmu sündmuste käigu pärast.

Nii kuulen ma väga kindlast allikast, et admiral Nilov, keisri kindraladjutant ja üks ta lähedasemaid inimesi, oli hiljuti evinud julgust näidata talle olukorra kogu ohtlikkust; ta läinud isegi nii kaugele, et anunud keisrit eemaldada keisrinna, nimetades seda ainukeseks vahendiks, mis võiks veel päästa riigi ja dünastia. Nikolai II, kes jumaldab oma naist ja on rüütellik mees, tõrjus selle mõtte tagasi suure nördimusega:

— Keisrinna, oli ta öelnud, — on siin võõras; tal pole ühtki kaitsjat peale minu. Mingil juhtumusel ei jäta ma teda maha ... Pealegi on kõik vale, mis talle ette heidetakse. Tema kohta levitatakse jäledaid laimujutte. Kuid küllap ma oskan sundida temast lugu pidama! ...

Admiral Nilovi teguviis on seda üllatavam, et kõige viimase ajani oli ta alati keisrinna poolt. Ta oli Rasputini suur sõber ja lähedas ühenduses kogu salgaga; ta viibis järjekindlalt kuulsail kolmapäevastel lõunasöökidel rahandusmehe Manuse juures: temale langeb niisiis palju vastutust halva kuulsuse ja häbi pärast, mis on tabanud keiserlikku õukonda. Kuid oma sisimas on ta tubli mees ja isamaalane. Ta näeb lõppeks kuristikku, mis avaneb Venemaa ees, ja ta püüab kergendada oma südametunnistust, olgugi liiga hilja.

Reede, 26. jaanuar 1917.

Vanale vürstile B ...'le, kes on meister okultismis, õnnestunud hiljuti ühel õhtul manada esile Rasputini vaimu.

Ta kutsus kohe enda juurde siseminister Protopopovi ja kohtuminister Dobrovolski, kes saabusid viivitamatult. Sestsaadik istuvad kõik kolm igal õhtul tundide viisi kinniste uste taga ja kuulavad pühalikult kadunukese sõnu.

Milline veider isik see vana vürst B...! Küüru vajunud, pea paljas, pikk kongnina, kahvatu jume, teravad ja metsikud silmad, põsed auku vajunud, aeglane hauahääl, ilme võigas — tõeline vaimude manaja tüüp.

Krahv Witte matusel kahe aasta eest nähti teda vaatlevat mõne minuti kestes surnu kõrki nägu (vastavalt õigeusu kombele oli kirst avatud); siis kuuldi teda lausuvat oma hauahäälega: „Täna õhtul me sunnime su tulema!"

X PEATÜKK.

29. jaanuar — 10. märts 1917.

Liitlaste konverents Petrogradis. Esindajate saabumine. — Konverentsi ebamäärane programm. Pettumus konverentsist. — „Me raiskame aega." Minu kõnelus Doumergue'iga. — Ärevus Petrogradis. — Protopopov peab nõu Rasputini vaimuga. — „Tsaarivalitsuse viimsel kontserdil..." Jne.

Esmapäev, 29. jaanuar 1917.

Prantsusmaa, Suur-Britannia ja Itaalia täievolilised esindajad liitlaste konverentsil saabusid täna hommikul Petrogradi.

Neil kulus ainult kolm päeva, et jõuda siia Port Romanovist; nende rong on esimene, mis läbis ühest otsast teise Murmani ranniku raudteeliini.

Jättes kindral Castelnau oma sõjaväelise atašee hoolde, viin Doumergue'i hotell „Euroopasse".

Ta küsitleb mind Venemaa sisemise seisukorra üle. Kirjeldan seda talle ega säästa tumedat värvi. Lõppeks rõhutan vajadust kiirendada sõjapidamise tempot.

— Vene poolel, ütlen ma, — ei tööta aeg enam meie kasuks. Siin ei olda enam huvitatud sõjast. Kõik valitsemise vedrud ja administratsiooni ratasvärgid lähevad üksteise järele rikki. Kõige paremad inimesed on veendunud, et Venemaa sammub kuristiku poole. Peame ruttama.

— Ma ei arvanud, et asi nii halb on.

— Võite varsti ise otsustada.

Ta teatab mulle siis, et Prantsuse vabariigi valitsus tahaks saavutada keisrilt kindlat lubadust lasta võtta rahulepingusse klausel, millega jäetakse Prantsusmaale täielik vabadus Reini vasemal kaldal asetsevate maaalade saatuse määramises.

Tuletan talle meelde, et Reini provintside küsimus on ammu lahendatud Prantsusmaa ja Venemaa vahel, vähemalt sel määral, kui „sõjakaart" lubas teda lahendada.

— 1914. a. novembrikuul teatas keiser mulle omal algatusel, et ta jätab meile Reini vasema kalda ilma igasuguste tingimusteta; ta kordas seda mulle möödunud aasta 13. märtsil. Mida võime rohkem soovida?

— Härra Briand arvab siiski, et peame siduma Vene valitsuse kirjaliku ja üksikasjalise kohustusega... Nii tõsises asjas ei jõua iial olla küllalt ettevaatlik.

Pärast intiimset lõunasööki saatkonnas saadan ma Doumergue'i ja Castelnau välisministeeriumi, kus leiab aset konverentsile eelnev esialgne ja poolametlik koosolek, millel määratakse kindlaks töötamise alused.

Kohal viibivad:

Venemaa poolt — välisminister Pokrovski; suurtükiväe üleminspektor suurvürst Sergei Mihhailovitš; teedeminister Voinovski; rahandusminister Bark; sõjaminister kindral Beljajev; ülemjuhataja staabi ülem kindral Gurko; mereminister admiral Grigorovitš; Sazonov, kes äsja nimetati Londoni saadikuks, ja välisministri abi Neratov;

Prantsusmaa poolt — asumaade minister Doumergue; kindral de Castelnau ja mina;

Inglismaa poolt — portfellita minister lord Milner; sir George Buchanan; lord Revelstoke ja kindral sir Henry Wilson;

Itaalia poolt — portfellita minister Scialoja; markii Carlotti ja kindral krahv Ruggieri.

Juba esimeste sõnade juures tuli ilmsiks, et lääneriikide esindajad olid saanud oma valitsustelt vaid ebamäärased juhtnöörid, ei mingit kindlat põhimõtet, mille alusel kokkukõlastada liitlaste jõupingutusi, ei mingit

ühtlast tegevuskava ühise võidu kiirustamiseks. Vahetanud tükk aega laialivalguvaid fraase, millede tühjust igaüks tajub, otsustab koosolek tagasihoidlikult tunnistada, et hiljutised konverentsid Pariisis ja Roomas on küllaldase täpsusega määranud kindlaks käesoleva koosoleku ülesande. Siis otsustatakse, et poliitiliste küsimuste uurimine jäetakse esimeste delegaatide ja saadikute hooleks; et sõjategevuse kavad viiakse kokkukõlla kindralite poolt; tehniline komisjon uurib materjali, varustuse, veo jt. küsimusi; viimaks, et lõplikud resolutsioonid võetakse vastu konverentsi üldkoosolekul.

Kesknädal, 31. jaanuar 1917.

Kell 11 keiser võtab vastu konverentsi liikmed Tsarskoje Seloo väikeses palees.

Õukonna viisakuskombed näevad ette, et iga maa delegaatide juhiks on selle maa saadik, ja määravad nii, viimaste teenistusvanuse järgi, esitlemise järjekorra.

Kolm delegatsiooni asetatakse siis ringi järjekorras: Inglise, Itaalia ja Prantsuse.

Vaatemäng mu silmade ees on õige paljuütlev.

Inglise delegatsioon ei ole esimene mitte ainult Buchanani teenistusvanuse poolest, vaid ka oma liikmete arvult. Nii kuulub temasse kaks tsiviildelegaati, lord Milner ja lord Revelstoke, sellal kui Itaalia ja Prantsuse delegatsioonis neid on vaid üks kummaski: Scialoja ja Doumergue; ja inglased seavad kuus kindralit kahe itaalia ja kahe prantsuse oma vastu. Siiski, sõjaväeliselt vaatekohalt annab kindral Castelnau meile vaidlematult moraalse ja tehnilise mõjuvõimu ülekaalu: hiilgavad teened, mis ta on osutanud sõja kestes, ta kolme poja kuulsusrikas surm, ta alistuvuse kristlik stoitsism, iseloomu üllus ja südame heldus loovad mingi aupaiste ta pea ümber ...

Buchanan ja Carlotti esitlevad järgemööda oma delegatsioonid. Märkan liigne kord, et keiser vahetab vaevalt mõne sõna rivi eesotsas seisjatega ja et ta meeleldi vestleb pikemalt madalamas auastmes olevate kaaskõnelejatega.

Mina omakorda esitlen talle Doumergue'i ja kuulen ta suust vältimatuid küsimusi:

— Kas teekond läks hästi? ... Kas pole te liiga väsinud? ... Kas olete esimest korda Venemaal? ...

Siis mõned tähtsusetud laused liidu, sõja, võidu kohta. Doumergue, kes võib ainult meeldida Nikolai II-le oma avameelsuse ja südamliku lihtsusega, püüab asjatult kahekõnet huvitavamaks muuta.

Kindral Castelnaule räägib keiser niisama tühiseid lauseid; näib, nagu ei teaks ta midagi silmapaistvast osast, mida Castelnau on etendanud Prantsusmaal, ta ei leia ühtki sõna lausuda talle ta kolme sõjas langenud poja puhul.

Pärast mõningaid lahkeid sõnu alamaile ametnikele ja ohvitseridele, kes moodustavad Prantsuse delegatsiooni saatjaskonna, tõmbub Nikolai II tagasi. Ja audients on lõppenud.

Tagasiteel Petrogradi märkan lord Milneri, Scialoja ja Doumergue'i juures ühesugust pettumust tseremooniast.

Neljapäev, 1. veebruar 1917.

Kell kolm on konverentsi koosolek Maria palees; istume suures ümmarguses salongis, mille aknad avanevad püha Iisaku väljakule.

Pokrovski juhatab koosolekut; kuid ta vilumatus diplomaatia küsimustes, ta pehmus ja tagasihoidlikkus takistavad teda juhtimast arutlusi, mis triivivad sinnatänna. Kõneldakse Kreekamaast, Jaapanist, Serbiast, Ameerikast, Rumeeniast, Skandinaavia riikidest jne. Kõike seda ilma järjekindluseta, juhtmõtteta ja praktiliste järeldusteta. Lord Milner, kelle naabriks ma olen, sosistab mulle mitu korda kannatamatult kõrva:

— *We are wasting time!* „Me raiskame aega!"

Kuid nüüd annab esimees sõna ülemjuhataja staabiülemale.

Oma kärarikka ja järsu häälega loeb kindral Gurko meile rea küsimusi, mida ta tahab esitada konverentsile sõjalise tegevuse kohta.

Esimene küsimus üllatab meid, sest ta kõlab järgmiselt:

— Kas 1917. a. operatsioonid peavad olema otsustavat laadi? Või kas ei pea loobuma taotlemast otsustavaid tulemusi selle aasta kestes?

Kõik Prantsuse, Inglise ja Itaalia delegaadid rõhutavad energiliselt, et kõigil rinnetel tulevad võimalikult varsti võtta ette võimsad ja kokkukõlastatud pealetungid.

Kuid kindral Gurko teatab meile, et Vene sõjaväel ei ole võimalik alustada suurt pealetungi, enne kui ta pole saanud toeks kuutkümmend uut diviisi, mis on hiljuti otsustatud luua. Selleks aga, et need diviisid koostada, välja õpetada ja varustada kõige tarvilikuga, läheb vaja pikki kuusid, võib-olla terve aasta. Senini võib aga Vene sõjavägi üritada ainult teisejärgulisi operatsioone, mis siiski on küllaldased selleks, et idarindel vaenlast kinni pidada.

Laupäev, 3. veebruar 1917.

Keiser võttis täna eriaudientsil vastu konverentsi esimesed delegaadid.

Doumergue kõneles energiliselt, et vaja kiirustada üldisi pealetunge. Keiser vastas talle:

— Olen teiega täiesti ühel arvamusel.

Oleksin eelistanud vähem täielikku, mõne eriarvamuse või isegi vastuväitega pehmendatud nõustumist.

Seejärel Doumergue tõusetas Reini vasema kalda küsimuse. Ta arutas üksikasjalikult läbi kõik punktid ja igaühe kohta sai keisrilt täieliku nõusoleku.

Kell kaheksa on gala-lõunasöök Aleksandri palees. Tegelikult avaldub gala ainult livreedes, valgustuses ja hõberiistades; sest menüü on äärmiselt, otse väikekodanlikult lihtne ja seega täielikus vastuolus keiserliku köögi endise kuulsa toredusega, kuid kõlblad sündsusnõuded sunnivad sellisele lihtsusele sõjaajal. Menüü on järgmine:

Odrajahusupp.
Gatšina forellid tarretises.
Vasikaneerupraad Marengo moodi.
Täidetud kanapojad.
Kurgisalat.
Mandariinijäätis.

Tsaaril on ilme nagu headel päevadel; mulle räägitakse, ta kartnud, et delegaadid hakkavad esitama talle tüütavaid nõuandeid sisepoliitika kohta; nüüd on ta ses suhtes rahustatud. Tsaarinna on haiglase oleku tõttu jäänud oma ruumidesse.

Lauas istub keisri paremal käel Buchanan ja vasemal Carlotti. Õueminister krahv Fredericks istub Tema Majesteedi vastas; mina istun temast paremal ja minust endast paremal istub peaminister vürst Nikolai Golitsõn.

Vana ja tubli krahv Fredericks, east juba väga nõrgestatud, jutustab mulle, kui väga ta kannatab ajakirjanduse kallaletungide ja salongides liikuvate epigrammide all, mis kujutavad teda sakslasena:

— Kõigepealt, ütleb ta, — mu perekond pole mitte saksa, vaid rootsi päritolu; peale selle on ta enam kui sajandi kestes, alates Katarina Suure valitsemisajast, olnud Venemaa teenistuses!

On õige, et ta perekond on pärit Rootsi Pommerist ja et ta on andnud terve pika rea kuulekaid teenreid Vene autokratismile. Ta esitab niisiis kujukalt seda „balti parunite" seisust, mis Anna Ivanovna ajast alates valitseb Venemaad, olles kõik väga truud igakordse suverääni isikuile, kuid võõrad vene hingele ja evides peagu kõik sugulasi Saksamaal sõjaväe- või tsiviilteenistuses. Truudus Romanovite dünastiale pole nende juures mitte ainult perekondlik traditsioon ja voorus: see on nende elusisu.

Nii ei ole ma siis üllatatud krahv Fredericksi puhtsüdamlikust jutust magussöögi ajal:

— Konverents peaks leppima kokku, et pärast sõda liitlased annavad üksteisele vastastikku toetust sisemiste rahutuste puhul. Me oleme kõik ühteviisi huvitatud revolutsiooni vastu võitlemisest!

Ta on veel püha liidu mõtteviisi juures ja on jäänud ajast maha vaid ühe sajandi võrra! *O sancta et senilis simplicitas!*

Viimaks lõpeb lõunasöök. Minnakse kõrvalolevasse salongi, kus serveeritakse kohvi.

Keiser süütab sigareti ja kulgeb ühe grupi juurest teise manu. Lord Milner, Scialoja, Doumergue, kindral Castelnau, lord Revelstoke, kindral Ruggieri, kindral Wilson, kolm saadikut, kõik järgemööda kuulevad mõne lahke sõna temalt, kuid mitte midagi rohkem, sest ta ei peatu pikemalt kellegi juures.

Sellal kui siin leiavad aset need banaalsed kõnelused, võtab keisrinna oma ruumides kordamisi vastu esimesed delegaadid. Ta näitab end väga lahkena Doumergue'i vastu ja ütleb talle, lõpetades jutuajamist:

— Preisimaa peab saama karistatud!

Veidi enne kella kümmet pöördub Nikolai II tagasi keset salongi ja oma lahkeima naeratusega jätab jumalaga koosolijatega.

Esmaspäev, 5. veebruar 1917.

Täna õhtul on suur lõunasöök saja viiekümnele inimesele ohvitseride kasiinos. Et võtta osa diplomaatlisest konverentsist, peab evima kõigepealt head kõhtu. Väljudes kordan lord Milnerile ta hiljutist lauset:

— *We are wasting time!* „Me raiskame aega!"

Neljapäev, 8. veebruar 1917.

Püüan muretseda Doumergue'ile võimalikult täieliku ülevaate vene seltskonnast, tutvustades talle esindavamaid inimesi. Täna hommikuks kutsusin ühes temaga einestama kindral Polivanovi ja kuulsa matemaatiku Vassiljevi, riiginõukogu vabameelseid liikmeid, samuti ka Miljukovi ja Šingarevi, „kadettide" erakonna liidreid duumas.

Väga elav ja vaba vestlus puudutab peamiselt sisepoliitikat.

Ühel hetkel Doumergue leiab, et mu külalised on veidi liiga erutatud ja liiga innukad alustama võitlust tsarismi vastu, ja manitseb neid kannatlikkusele.

Paljalt „kannatlikkuse" sõna juures Miljukov ja Maklakov kihvatavad:

— Aitab juba kannatlikkusest! ... Oleme raisanud kogu oma kannatlikkuse! ... Pealegi, kui me ei asu varsti teotsema, ei kuula massid meid enam.

Ja Maklakov meenutab Mirabeau sõnu: „Hoiduge aega nõudmast! Õnnetus ei anna seda iial!"

Doumergue vastab väga mõistlikult:

— Ma kõnelen kannatlikkusest ja mitte alistumisest. Ma mõistan teie rahutust, ärritust ja teie äärmiselt rasket seisukorda. Kuid, eel kõige, mõelge sõjale!

Reede, 9. veebruar 1917.

Vürst O... saabub Kostromast, kus tal on suuri põllumajanduslikke ja tööstuslikke ettevõtteid. Et kuulda mõnda rahva meeleolust sealses piirkonnas, pöördun vürsti poole, kes oskab talupoegadega suurepäraselt vestelda. Minu küsimustele vastab ta:

— Asi ei lähe... Ollakse tüdinud sõjast; temast ei mõisteta enam midagi muud kui seda, et võitu pole loota. Ometi ei nõuta veel rahu. Tundsin igal pool sünget ja alistuvat rahulolematust ... Rasputini tapmine on avaldanud tugevat mõju rahvamassidele.

— Aa! Ja millist mõju?

— See on kummaline ja nii väga venepärane nähtus. Rasputin on talumeestele muutunud märtriks. Ta kuulus rahva hulka; ta vahendas tsaarile rahva häält; ta kaitses rahvast õukondlaste, *pridvornõi*'de vastu: niisiis, *pridvornõi*'d tapsid ta! Seda korratakse kõigis *izba*'des.

— Kuid Petrogradi rahvas hõiskas, kuuldes „Griška" surmast! Rutati isegi kirikuisse süütama küünlaid püha Dimitri kuju ees, arvates, et suurvürst Dimitri oli see, kes tappis „koera".

— Petrogradis tunti liiga hästi Rasputini orgiaid. Ja siis, näidata rõõmu ta surma üle oli üks viise avaldada

meelt keisri ja keisrinna vastu. Kuid arvan, et üldiselt kõik Venemaa *mužik*'id mõtlevad nii nagu Kostroma omad...

Niisiis, vene rahva vaimus on juba alanud Rasputini legendaarne muundumine.

Kolmapäev, 14. veebruar 1917.

Vastavalt Briand'ilt saadud juhtnööridele saatsin Pokrovskile järgmise kirja:

„Mul on au teatada keiserlikule valitsusele, et Prantsuse vabariigi valitsus kavatseb võtta Saksamaale esitatavaisse rahutingimustesse järgmised territoriaalsed nõudmised ja tagatised:

1) Elsass-Lotring läheb tagasi Prantsusmaale;

2) ta piirid peavad ulatuma vähemasti endise Lotringi hertsogkonna piirideni; nad tõmmatakse nii, et nad vastaksid strateegilistele vajadustele ja ühendaksid jälle Prantsuse territooriumil kogu Saari oru kivisöe-piirkonna;

3) teised maa-alad, mis asuvad Reini vasemal kaldal ja on ühendatud praegu Saksa riigiga, eraldatakse täiesti Saksamaast ja vabastatakse igasugusest poliitilisest ja majanduslikust sõltuvusest tema vastu;

4) Reini vasemal kaldal asuvad maa-alad, mis ei kuulu Prantsuse territooriumi, moodustavad autonoomse ja neutraliseeritud riigi; Prantsuse väed jäävad nendesse niikaua, kui vaenlikud riigid pole täielikult rahuldanud kõiki rahulepingus kindlaksmääratud tingimusi ja nõudmisi.

Vabariigi valitsus oleks õnnelik, võides loota keiserliku valitsuse toetusele oma kavatsuste teostamisel.“

Pokrovski vastas mulle kohe, et „oma kavatsuste teostamisel võib vabariigi valitsus loota keiserliku valitsuse toetusele“.

Kesknädal, 21. veebruar 1917.

Pärast lõputut rida eineid, lõunaid, vastuvõtte saatkonnas, rahandusministeeriumis, Vene-Prantsuse kaubanduskojas, peaministri juures, linnavolikogus, suurvürs-

tinna Maria Pavlovna pool, jahtklubis jne. asuvad välisdelegaadid lõppeks tagasiteele lääne poole... Põhja-Jäämere kaudu.

See konverents, mille ümber oli ühtaegu nii palju saladuslikkust ja nii palju kära, saavutas kehva tulemuse. Vahetati mõtteid Kreekamaa blokaadi, Jaapani kaastöö piisamatuse, Ameerika väljaastumise oletatava väärtuse, Rumeenia kriitilise seisukorra, tihedama ja tegelikuma koostöö vajaduse üle liitlaste vahel; aruteldi Vene väe määratuid tarvidusi varustuse suhtes ja lepiti kokku rahuldada neid nii palju kui võimalik. See on kõik.

Kui Doumergue ja kindral Castelnau tulevad mind jumalaga jätma, ma teen neile ülesande:

— Palun, öelge minu poolt härrale vabariigi presidendile ja härrale peaministrile, et jätate mu siia väga murelikuna. Venemaal on valmimas revolutsiooniline kriis; ta peagu puhkes viie nädala eest ja on vaid edasi lükatud. Iga päevaga väheneb vene rahva huvi sõja vastu ja anarhia vaim levib rahva kõigis ringkondades, isegi sõjaväes.

— Olen niisama pessimistlik kui teie, vastab mulle Doumergue; — mitte ainult, et ma annan edasi kõik teie sõnad härrale vabariigi presidendile ja härra Briand'ile, vaid kinnitan neid ka omalt poolt.

Reede, 2. märts 1917.

Ergutav piitsahoop, milliseks liitlaste konverents oli Vene administratsioonile, või vähemalt Petrogradi kantseleidele, ei anna end enam tunda.

Töö suurtükiväe, tehaste, varustuse, transpordi jne. alal on langenud tagasi endisse loidusse ja hooletusse. Meie ohvitserid ja insenerid põrkuvad samadele viivitustele, samale inertsile ja muretusele kui enne. See ajab otse meeleheitele! Oo, kuidas ma mõistan Ivan Julma raudotsaga varustatud keppi ja Peeter Suure malakat!

Teisipäev, 6. märts 1917.

Petrogradis on puudus leivast ja küttepuudest; rahvas kannatab.

Ühe pagariäri ees Liteinõil olin täna hommikul hämmastatud süngest ilmest, mida nägin kõigi nende vaeste inimeste nägudel, kes seisid sabas ja kelledest enamik oli veetnud seal terve öö.

Pokrovski, kellega ma selle üle kõnelesin, ei varjanud mu ees oma rahutust. Kuid mis teha! Raudteekriis on tõepoolest teravamaks muutunud. Äärmiselt käreda külma tõttu, mis valitseb kogu Venemaal (— 43°), on üle kahesaja veduri katlatorude lõhkemise tagajärjel liiklemisest välja langenud ja tagavaratorud puuduvad streikide tõttu. Peale selle on viimaseil nädalail sadanud erakordselt palju lund ja külades puuduvad töölised teede puhastamiseks. Selle tagajärjel seisab praegu 57 000 vagunit.

Neljapäev, 8. märts 1917.

Kogu päeva valitses Petrogradis ärevus... Rahva rongkäike liikus tähtsamail tänavail. Korduvalt kostis rahva hulgast hüüdeid: „Leiba ja rahu!" Muude laulude hulgas lauldi ka töölismarseljeesi. Nevski prospektil tekkis mõningaid kokkupõrkeid.

Reede, 9. märts 1917.

Töölispiirkondades avaldub ärevus täna juba vägivallategudes. Palju pagariärisid on rüüstatud, eriti Viiburi poolel ja Vassili saarel. Mitmes kohas pealinnas on kasakad tulistanud rahvast ja tapnud mitu töölist.

Pokrovski kõneleb mulle oma murest:

— Ma omistaksin neile rahutustele vaid teisejärgulist tähtsust, kui mu armsal kolleegil siseministeeriumist oleks veel vähegi aru peas. Kuid mida oodata inimeselt, kes juba ammu on kaotanud igasuguse realiteeditunde ja igal õhtul peab nõu Rasputini vaimuga? Täna õhtul veetis ta jälle kaks tundi *starets*'i vaimu esilekutsumisega!

Murettekitavat toitlustamisprobleemi aruteldi täna õhtul „erakordsel koosolekul", millest võtsid osa kõik ministrid peale siseministri, peaminister, duuma esimees ja Petrogradi linnapea. Protopopov ei suvatsenud koosolekule tulla; küllap ta pidas kahtlemata nõu Rasputini vaimuga.

Kogu linnas liigub rohkesti sandarmeid, kasakaid ja sõjaväge. Kuni kella neljani pealelõunal ei põhjustanud meeleavaldused ühtki korrarikkumist. Kuid rahvas hakkas varsti erutuma. Lauldi marseljeesi; käidi ringi punaste lippudega, mis kandsid pealkirju: *„Maha valitsus!... Maha Protopopov!... Maha sõda!... Maha Saksamaa!..."* Veidi peale kella viit tekkis Nevski prospektil kokkupõrkeid. Kolm meeleavaldajat ja kolm politseinikku said surma; haavatuid on umbes saja ümber.

Õhtul valitseb jälle rahu. Kasutan seda, et minna oma sekretäri naisega, vicomtesse du Halgouët'ga, Ziloty kontserdile veidi muusikat kuulama. Teel kohtame igal sammul kasakate patrulle.

Maria teatri saal on peagu tühi — vahest kõige enam viiskümmend inimest. Ka orkestrantide hulgast puuduvad paljud. Kui väljume teatrist, on selle esine, tavaliselt nii elav väljak, sünge ja tühi; minu auto seisab seal ainukesena. Ratsasandarmite salk valvab Moika silda; sõjaväge on koondatud Leedu vangla ette.

Proua Halgouët on vaatemängust samuti hämmastunud nagu minagi ja ütleb mulle:

— Võib-olla viibisime tsaarivalitsuse viimsel kontserdil.

XI PEATÜKK.

12.—22. märts 1917.

Mäss areneb revolutsiooniks. — Barrikaadid, rüüstamised, tulekahjud, tänavavõitlused. — Sõjavägi vennastub mässajatega. — Duuma täidesaatev komitee. — Lootused kindral Ivanovile. — Viimne võimalus tsarismi päästmiseks. — „Tööliste ja soldatite saadikute nõukogu." — Nikolai II loobub troonist. — Suurvürst Mihhail loobub samuti. — Ajutine Valitsus. — Minu esimene läbirääkimine Miljukoviga. — Minu protest. — Tsaar jätab sõjaväega jumalaga. Jne.

Esmaspäev, 12. märts 1917.

Kell pool üheksa hommikul, kui lõpetan parajasti riietumist, kuulen imelikku müra, mis näib tulevat Aleksandri silla poolt. Vaatan välja: sild, harilikult nii elav, on nüüd tühi. Kuid peagu kohe ilmub silla sellele otsale, mis on Neva parempoolsel kaldal, korratu rahvahulk punaste lippudega, sellal kui teiselt poolt läheneb rügement sõdureid. Näib, et on tekkimas kokkupõrge. Kuid selle asemel mõlemad jõugud liituvad. Sõjavägi vennastub mässajatega.

Veidi hiljem teatatakse mulle, et kaardiväe Volõnia rügement on täna öösel mässu tõstnud, tapnud oma ohvitserid ja liigub nüüd linnas, õhutades rahvast revolutsioonile ja püüdes kaasa tõmmata ustavaks jäänud väeosi.

Kell kümme tekib elav tulevahetus ja tulekahjukuma Liteinõi prospekti pool, mis on paari sammu kaugusel saatkonnast. Siis valitseb taas vaikus.

Lähen oma sõjaväelise atašee kolonelleitnant Lavergne'i saatel vaatama, mis sünnib. Kohkunud elanikke

põgeneb igas suunas. Liteinõi nurgal valitseb kirjeldamatu segadus. Rahva hulka segunenud sõdurid ehitavad barrikaadi. Kohtuhoonest tungib tuleleek. Arsenali uksed lendavad raksatades õhku. Äkki kuuldub kuulipildujate ragin: need on regulaarväeosad, mis on asunud Nevski prospekti poolsele küljele. Mässajad vastavad. Olen näinud küllalt, et mõista, mis tulemas. Kuulirahe all lähen tagasi saatkonda ühes Lavergne'iga, kes edevusest on rahulikul ja aeglasel sammul nihkunud ette, kõige kardetavamale kohale.

Kell pool kaksteist lähen välisministeeriumi ja võtan möödasõidul kaasa Buchanani.

Teatan Pokrovskile kõigest, mis nägin hommikul.

— Siis, ütleb ta, — on asi veel tõsisem kui arvasin.

Ometi säilitab ta täieliku rahu, millele lisandub skeptitsismi varjund, kui ta seletab mulle, millised abinõud ministrid on eile õhtul otsustanud tarvitusele võtta.

— Duuma istungjärk lükati edasi aprillikuule; saatsime keisrile telegrammi, paludes teda viivitamatult tagasi tulla. Välja arvatud härra Protopopov, on kõik mu kolleegid ja mina arvamusel, et tuleb kohe sisse seada diktatuur ja diktaatoriks määrata mõni kindral, kelle vastu sõjaväel teatud lugupidamine, nagu näiteks kindral Ruzski.

Ma väidan vastu, et selle järgi, mis ma täna hommikul nägin, on sõjaväe truudus selleks juba liiga kõigutatud, et võidaks pääsemislootusi veeretada „kõva käe" tarvitamisele. Duumale usaldust sisendava ministeeriumi ametissekutsumine on vajalikum kui kunagi, sest kaotada ei või enam tundigi. Meenutan, et 1789., 1830. ja 1848. a. kukutati kolm prantsuse dünastiat sellepärast, et nad liiga hilja mõistsid neid ründava liikumise tähendust ja tugevust. Lisandan, et nii tõsistel asjaoludel liitriigi Prantsusmaa saadikul on õigus anda keiserlikule valitsusele nõu sisepoliitika asjus.

Sedasama ütleb ka Buchanan.

Pokrovski vastab meile, et ta isiklikult jagab meie arvamust, kuid et Protopopovi kuulumine ministritenõukogusse halvab igasugust tegevust.

— Kas pole siis kedagi, kes võiks avada keisri silmad olukorra kohta?

Ta teeb lootusetu žesti.

Pokrovski kutsub meid õhtuks uuesti enda juurde.

Kui jõuan tagasi saatkonda, on seisukord muutunud palju halvemaks.

Üks pahaendeline teade järgneb teisele. Kohtupalat on veel vaid määratu hõõguv tulease; arsenal Liteinõil, siseministeeriumi ja õueministeeriumi hooned, kurikuulsa *Ohrana* maja ning umbes paarkümmend politseijaoskonda on leekides; vanglad on avatud ja kõik vangid vabaks lastud; Petropavlovski kindlust piiratakse; Talvepaleesse on sisse tungitud; igal pool terves linnas peetakse tänavavõitlusi.

Kell pool seitse läheme Buchananiga jälle välisministeeriumi.

Pokrovski teatab meile, et olukorra tõsiduse ajel on ministritenõukogu omal vastutusel tagandanud Protopopovi siseministeeriumi juhtimisest ja nimetanud „ajutiseks asjaajajaks" kindral Makarenko. Valitsus on teatanud sellest kohe keisrile; peale selle on ta palunud anda kohe erakorralised volitused mõnele kindralile, kes võtaks tarvitusele kõik erandlikud abinõud, mis on vajalised praeguses olukorras, ja eriti, et ta nimetaks teised ministrid.

Pokrovski seletab veel, et hoolimata istungjärgu edasilükkamise ukaasist on duuma täna pealelõunal Tauria palees kokku astunud ja alalise komitee määranud, kes peab olema vahendajaks valitsuse ja mässuliste väeosade vahel. Rodzjanko on selle komitee esimeheks, ta telegrafeeris keisrile, et dünastia on äärmises hädaohus ja et väiksemgi viivitus saab talle saatuslikuks.

On juba pilkane pime, kui väljume välisministeeriumist; ükski tänavalatern ei ole süüdatud. Hetkel, millal mu auto jõuab läbi Millionnaja, Marmorpalee ette, peatab meid mingi sõjaväelaste märatsemine. Pavlovski rügemendi kasarmus on midagi lahti. Vihased sõdurid karjuvad, möirgavad ja kaklevad tänaval. Sõiduk piira-

takse ümber; tõuseb äge kisa meie vastu. Teener ja autojuht püüavad asjatult teha selgeks, et autos on Prantsusmaa ja Inglismaa saadikud. Sõiduki uksed tõmmatakse lahti. Seisukord hakkab muutuma hädaohtlikuks, kui ratsa-allohvitser meid ära tunneb ja müriseva häälega ette paneb hüüda „hurraa Prantsus- ja Inglismaa auks!". Väljume sellest kimbatusest kiiduavalduste saju all.

Kasutan õhtut selleks, et püüda saada mõningaid andmeid duuma kandist. See on kaunis raske, sest igal pool on tulevahetust ja tulekahjusid.

Lõppeks saan veidi selgemat informatsiooni.

Mulle öeldakse, et duuma püüab kõigest jõust organiseerida ajutist valitsust, luua veidi korda ja kindlustada pealinna varustamist.

Sõjaväe nii kiire ja täielik üleminek mässajate poole on suureks üllatuseks vabameelsete ja isegi tööliserakonna juhtidele. Tõepoolest, ta asetab mõõdukate rahvasaadikute ette, kes püüavad juhtida rahvaliikumist (Rodzjanko, Miljukov, Šingarev, Maklakov jne.), küsimuse, kas dünastiat saab veel päästa. See on kardetav probleem.

Teisipäev, 13. märts 1917.

Laskmine, mida täna hommikul enam kuulda ei olnud, algab kella kümne paiku uuesti; ta näib olevat õige äge Admiraliteedi pool küljes. Vahetpidamata kihutab saatkonna eest mööda kuulipildujatega varustatud autosid, mis ehitud punaste lippudega. Linnas süttib mitmel pool uusi tulekahjusid.

Et mitte sattuda samasugusesse kimbatusse nagu eile, loobun auto kasutamisest ja lähen jalgsi välisministeeriumi, oma truu feldjäägri Léonide'i saatel, kes on erariideis.

Suveaia ees kohtan üht neist etiooplastest, kes pidasid valvet keisri ukse ees ja kes nii mitu korda juhatasid mind keiserlikku kabinetti. Tubli neeger on samuti erariideis ja tal on päris haletsusväärne ilme. Astume kõrvuti umbes paarkümmend sammu; tal on pisarad sil-

mis. Ütlen talle mõne lohutussõna ja surun ta kätt. Sellal kui ta eemaldub, ma vaatan teda huvitatud pilguga. Keset praegust poliitilise ja majandusliku süsteemi kokkuvarisemist esitab ta endist monarhia hiilgust, maalilist ja toreduslikku tseremoniaali, mis omal ajal rajati Jelizaveta ja Katarina Suure poolt, kogu võluvust, mida manasid esile need sõnad, mis tulevikus ei tähenda enam midagi: „Venemaa õukond".

Ministeeriumi eeskojas kohtan Buchananiga, kes on samuti ilmunud siia. Pokrovski ütleb meile:

— Ministrite nõukogu koosolek Maria palees kestis vahetpidamata terve öö. Keiser ei tee endale illusioone olukorra tõsiduse kohta, sest ta andis kindral Ivanovile erakorralised volitused korra jaluleseadmiseks; näib, muide, et ta on otsustanud võita oma pealinn tagasi jõuga ja ei mööna hetkekski võimalust leppida kokku väeosadega, kes on tapnud oma ohvitserid ja tõmmanud üles punase lipu. Kuid ma kahtlen, et kindral Ivanov, kes eile oli Mogilevis, võiks jõuda Petrogradi: kõik raudteed on mässajate võimuses. Peale selle, kuigi ta saabuks, mida võiks ta teha? Kõik rügemendid on läinud üle mässajate poole. Ainult mõned üksikud väeosad ja mõned politseisalgad panevad veel vastu. Mis puutub mu kolleegidesse, siis enamik neist on põgenemas, paljud vangistatud. Minul endalgi oli raske pääseda täna öösel Maria paleest... Ja nüüd ootan oma saatust.

Meie väljudes ministeeriumist ütleb sir George Buchanan:

— Selle asemel et minna Millionnajast, lähme ometi Palee kai kaudu. Pääseme nii mööda kaardiväe kasarmuist.

Aga kui jõuame kaile, tunneb meid ära rühm üliõpilasi, kes tervitab meid hüüetega ja saadab meid rongkäigus. Marmorpalee ees rahvahulk suureneb ja vaimustub üha enam. Hüüete sekka: „Elagu Prantsusmaa! Elagu Inglismaa!" seguneb ebameeldivalt hüüdeid: „Elagu internatsionaal! Elagu rahu!"

Suvorovi väljaku nurgal Buchanan lahkub minust, seejärel kui on soovitanud mulle astuda tema saatkonda, et pääseda käratsevast rahvahulgast, kelle ärevus muutub

liiga suureks. Kuid aeg on juba hiline; ma tahan telegrafeerida Pariisi enne einet ja jätkan oma teed.

Suveaia ees rahvahulk ümbritseb mu täiesti, peatab ühe möödasõitva, kuulipildujaga varustatud auto ja tahab asetada mu sellesse, et sõidutada mind Tauria paleesse. Üks suur kolakas üliõpilane lehvitab punast lippu ja karjub väga heas prantsuse keeles mulle otse näkku:

— Tulge tervitama vene revolutsiooni! Punane lipp on nüüdsest peale Venemaa lipp; avaldage talle au Prantsusmaa nimel!

Ta tõlgib oma sõnad vene keelde; need kutsuvad esile pööraseid hurraahüüdeid. Ma vastan:

— Ma ei saa osutada ilusamat auavaldust vene vabadusele, kui kutsudes teid hüüdma ühes minuga: „Elagu sõda!"

Ta hoidub tõlkimast mu vastust. Kuid nüüd oleme lõppeks Prantsuse saatkonna ees. Mitte ilma jõupingutusteta ja mu feldjäägri energilisel kaasabil õnnestub mul viimaks vabastuda rahvahulgast ja pääseda majja.

Kogu pealelõuna kestes jätkub revolutsiooni loogiline ja paratamatu areng.

Ükshaaval teatatakse mulle uudiseid, et peaminister vürst Golitsõn, metropoliit Pitirim, Stürmer, Dobrovolski, Protopopov jt. on vangistatud. Siin-seal kerkib uute tulekahjude võigast kuma. Petropavlovski kindlus on muutunud mässajate peastaabiks.

Kella 5 paiku teatab mulle üks kõrge ametnik, et duuma täidesaatev komitee püüab moodustada „ajutist valitsust", kuid et esimees Rodzjanko, Gutškov, Šulgin ja Maklakov on hoopis hämmastunud sõjaväe anarhilisest käitumisest.

Siis lausub ta mulle äkki, et ta on tulnud minu juurde komitee esimehe Rodzjanko nimel, ja küsib, kas mul pole saata talle mingit teadet või ettepanekut.

— Minu kui Prantsusmaa saadiku peamureks on loomulikult sõda, ütlen ma. — Seepärast soovin, et revolutsioon oma avaldustes võimalikult piirataks ja et kord võimalikult ruttu jalule seataks. Ärge unustage, et

Prantsuse sõjavägi valmistub suureks pealetungiks ja et Vene väele on auasjaks etendada selles oma osa.

— Te arvate siis, et tuleb hoida alal monarhiat?

— Jah, kuid konstitusioonilisel, mitte autokraatlikul kujul.

— Nikolai II ei või enam valitseda, ta ei ärata enam kelleski usaldust, igasugune lugupidamine tema vastu on kadunud. Pealegi ei nõustuks ta loobuma keisrinnast.

— Pean võimalikuks, et vahetate tsaari, kuid säilitage tsarism. Olge kindel, et kui tsarism kokku variseb, ta kisub oma langusse kaasa kogu vene ehitise.

Ta kinnitab mulle, et see on ka Rodzjanko, Gutškovi ja Miljukovi arvamus, kes teotsevad selles suunas; kuid et sotsialistlikud ja anarhistlikud elemendid võidavad iga tunniga enam pinda.

— Seda enam põhjust rutata, ütlen ma.

Sel nii tõsiste sündmuste päeval, mis määrab Venemaa saatuse võib-olla enam kui sajandiks, ma märgin ära ühe näiliselt tillukese, kuid õieti väga ilmeka loo. Kšessinskaja paleesse, mis asub Kamennõi-Ostrovi prospekti alguses, Aleksandri pargi ees, tungisid täna mässajad ja laastasid ta põhjalikult. Mulle meenub üksikasi, mis aitab mul mõista, miks rahva viha pöördus kuulsa baleriini elamu vastu. See oli möödunud talvel; valitses kohutav külm; elavhõbe kraadiklaasis oli langenud — 35°-le. Sir George Buchanan, kelle saatkonna hoonet köetakse keskküttega, ei saanud endale hankida hoone küttesüsteemi juures välditamatut kivisütt. Vene admiraliteedi poole pöördumine ei andnud tagajärgi. Veel samal hommikul oli Sazonov talle seletanud, et on võimatu leida sütt üheski kroonu laos. Siis aga, pealelõunal, mil taevas oli selge ja õhk vaikne, me tegime jalutuskäigu saartele. Kui jõudsime Kamennõi-Ostrovi prospektile, hüüatas Buchanan: „Noh, see on aga liig!" Ja osutas mulle tantsijatari palee ees seisvat nelja sõjaväe veovankrit, täidetud söekottidega, mida laadib maha rühm sõdureid. „Rahustuge, sir George," ütlesin talle, „teil

pole selliseid eeldusi kui proua Kšessinskajal nõuda keiserlike võimude hoolitsust."

On tõenäoline, et juba aastate kestes paljud venelased on teinud samalaadseid märkusi soodustuste puhul, milledega kuhjati üle Kšessinskaja. Vähehaaval tekkis legend. Baleriin, keda varem armastas *tsezarevitš*, kellega seejärel amelesid samaaegselt kaks suurvürsti, on muutunud teatud viisil keisrivalitsuse sümboliks. Seda sümbolit ründaski täna pleebs. Iga revolutsioon on alati, enam või vähem, kokkuvõte ja sanktsioon.

Kesknädal, 14. märts 1917.

Täna hommikul on veel palju tänavavõitlusi ja tulekahjusid. Sõdurid peavad jahti ohvitseride ja sandarmite peale, julma jahti, milles tulevad ilmsiks kõik need metsikud instinktid, mis peituvad veel *mužik*'ide hinges.

Petrogradi üldises anarhias püüavad moodustuda kolm juhtivat organit:

1) „Duuma täidesaatev komitee", mille esimeheks on Rodzjanko ja mis koosneb kaheteistkümnest liikmest, kellede hulgas on Miljukov, Šulgin, Konovalov, Kerenski ja Tšeidze. Temas on niisiis esindatud kõik edumeelsed ja kõik äärmised vasempoolsed erakonnad. Ta püüab viivitamatult teostada vajalikke reforme, et säilitada režiimi, kuulutades tarbe korral välja uue keisri; kuid Tauria paleesse on tunginud mässajad; komitee nõupidamised toimuvad siis keset massi lärmi ja tema ähvarduse all.

2) „Tööliste ja soldatite saadikute nõukogu", *sovet*. Ta asub Soome raudteejaamas. Ta hüüdsõna on: kuulutada välja sotsialistlik vabariik ja teha lõpp sõjale. Tema juhid nimetavad duuma liikmeid juba revolutsiooni äraandjaiks ja võtavad seadusliku rahvaesinduse vastu julgesti sama hoiaku, mida 1792. a. tarvitas Pariisi komuun seadusandliku kogu suhtes.

3) „Sõjavägede staap". Ta asub Petropavlovski kindluses ja koosneb mõnedest alamaist ohvitseridest, kes on läinud üle revolutsiooni poole, ja mõnedest ohvitserideks

ülendatud sõdureist. Ta püüab tuua veidi korda võitlevate vägede varustamisse ja saadab neile toiduaineid ning sõjamoona. Iseäranis hoiab ta endast sõltuvuses duuma. Tema kaudu on distsipliinita sõdurkond praegu kõikvõimas.

Keiser lahkus Mogilevist eile hommikul. Rong suundus Bologoje poole, mis asub poolel teel Moskva ja Petrogradi vahel. Oletatakse, et keiser tahab tulla tagasi Tsarskoje Seloosse; siiski mõeldakse ka võimalusele, et ta sõidab edasi Moskvasse sihiga organiseerida seal vastupanu revolutsioonile.

Suurvürst Kirill Vladimirovitš tunnistas enda revolutsiooni pooldajaks.

Ta tegi veel enam. Unustades truudusevande ja adjutanditiitli, mis sidus teda keisriga, läks ta täna kella üheteistkümne paiku lõmitama rahva võimu ette. Teda nähti mereväekapteni mundris juhtivat Tauria palee ette kaardiväe ekipaaži, mille ülem ta on, ja andvat ta mässuliste võimude käsutusse!

Veidi aega hiljem nägid Potemkini vana palee seinad mitte vähem kurvastavat vaatemängu. Salkkond ohvitsere ja sõdureid, saadetud Tsarskoje Seloo garnisoni poolt, tuli avaldama oma poolehoidu revolutsioonile.

Kõige ees liikusid eskordi-kasakad, toredad ratsanikud, *kazatšestvo* paremik, keiserliku kaardiväe uhke ja eesõigustatud eliit. Siis tuli Tema Majesteedi rügement, pühitsetud leegion, mis koostatakse valiku teel kõigist kaardiväe osadest ja mis on määratud eriti monarhide isiklikuks kaitseks. Siis järgnes Tema Majesteedi raudteerügement, kelle ülesandeks on saata keiserlikke ronge ja hoolitseda valitsejate julgeoleku eest reisudel. Rongkäik lõppes keiserlike losside politseiga, valitud ihukaitsjatega, kes pidasid sisemist valvet keiserlikes elamutes ja võtsid nii osa oma isandate igapäevasest, intiimsest ja perekondlikust elust. Ja kõik, nii ohvitserid kui sõdurid, kinnitasid oma truudust uuele võimule, mille nime nad

isegi ei teadnud, nagu oleks neil rutt tormata uude orjusse.

Kui mulle teatatakse sellest häbistavast juhtumist, mõtlen tublidele šveitslastele, kes lasksid tappa end Tuileries' trepil 10. augustil 1792. a. Ja ometi Louis XVI polnud nende rahvuslik valitseja, ja tervitamise puhul nad ei nimetanud teda: *Tsar batjuška!* „Isake tsaar!"

Õhtu kestes külastab mind krahv S..., et informeeruda seisukorrast. Jutustan talle muuseas Tsarskoje Seloo garnisoni häbistavast käitumisest Tauria palees. Ta keeldub alguses mind uskumast. Siis, pärast pikka ja kurba vaikimist, hakkab ta uuesti kõnelema:

— Jah, see, mis te mulle jutustasite, on jäle. Kaardiväe osad, mis sellest meeleavaldusest osa võtsid, häbistasid end... Kuid kogu süü pole võib-olla mitte nendel üksi. Oma alatise teenistuse kestel Majesteetide juures on need inimesed näinud liiga palju asju, mida nad ei oleks pidanud nägema; nad teavad liiga palju Rasputinist...

Nagu ma kirjutasin eile Kšessinskaja puhul, iga revolutsioon on alati, enam või vähem, oma ette tervik ja sanktsioon.

Kesköö paiku teatatakse mulle, et vabameelsete erakondade juhid on täna õhtul pidanud salakoosoleku, ilma sotsialistide teadmata, et leppida kokku edaspidise valitsemisviisi kohta.

Nad olid ühel meelel, et monarhia tuleb säilitada, kuid et Nikolai II, kes on vastutav praeguste õnnetuste eest, tuleb ohverdada Venemaa päästmiseks. Endine duuma esimees Aleksander Ivanovitš Gutškov, kes kuulub nüüd riiginõukogusse, esitas seejärel järgmise arvamuse: „On äärmiselt tähtis, et Nikolai II ei tagandataks mitte vägivaldselt. Ainult ta vabatahtlik loobumine oma poja või oma venna kasuks võiks kindlustada uue püsiva korra loomise ilma eriliste vapustusteta. Nikolai II vabatahtlik loobumine on ainukeseks abinõuks säilitada tsaarivalitsus ja Romanovite dünastia." See väide, mis näib mulle täiesti õige, leidis üksmeelset heakskiitmist.

Lõppeks otsustasid vabameelsete juhid saata Gutškovi ja parempoolsete rahvuslaste esindaja Šulgini kiires korras keisri juurde, et paluda teda loobuda oma poja kasuks.

Neljapäev, 15. märts 1917.

Gutškov ja Šulgin lahkusid Petrogradist täna hommikul kell 9. Ühe raudteeinseneri kaasabil said nad erirongi, äratamata sotsialistlike komiteede tähelepanu.

Sõjaväes tekib vähehaaval jälle distsipliin. Linnas valitseb kord; aralt avatakse uuesti kauplused.

Duuma täidesaatev komite ja tööliste ja soldatite saadikute nõukogu (*sovet*) on leppinud kokku järgmistes punktides:

1) keisri loobumine troonist;
2) *tsezarevitš*'i troonileastumine;
3) keisri venna suurvürst Mihhaili regentvalitsus;
4) vastutava kabineti loomine;
5) üldise valimisõiguse alusel valitud asutava kogu kokkutulek;
6) rahvuste üheõiguslikkudeks kuulutamine seaduse ees.

Uue valitsuskorra organiseerijaist näitab end kõige toimekama ja kindlameelsemana noor rahvasaadik Kerenski, kes on saanud tuttavaks advokaadina poliitilistes protsessides. Tem mõju *sovet*'ile on suur. See on mees, keda peame püüdma võita oma asjale. Tema üksi on suuteline *sovet*'ile selgeks tegema sõja jätkamise ja liidu alalhoidmise vajadust. Telegrafeerin seepärast Pariisi ja soovitan Briand'ile, et ta laseks prantsuse sotsialistidel viivitamatult saata Kerenski vahendusel üleskutse vene sotsialistidele, pöördudes nende isamaaliste tunnete poole.

Ent kogu huvi koondub väikesele Pihkva linnale, poolel teel Petrogradi ja Dvinski vahel. Keiserlik rong ei pääsenud Tsarskoje Seloosse ja peatus seal eile õhtul kell 8.

Sõites välja Mogilevist 13. märtsil kell pool viis hommikul, otsustas keiser suunduda Tsarskoje Seloosse, kuhu keisrinna anus teda tulla nii ruttu kui võimalik. Petrogradist saadetud teated ei teinud keisrile erilist muret. Muide, on võimalik, et kindral Vojeikov varjas talle osa tõtt. 14. märtsil kella 3 paiku hommikul, kui keiserliku rongi vedur võttis vett Malaja Višera jaamas, kindral Zabel, Tema Majesteedi raudteerügemendi ülem, otsustas keisri äratada ja talle teatada, et tee Petrogradi pole enam vaba ja et Tsarskoje Seloo on revolutsioonivõimude käes. Keiser väljendanud oma üllatust ja pahameelt selle üle, et teda polnud täpsamalt informeeritud, ja öelnud:

— Moskva jääb mulle truuks! Lähme Moskvasse!

Siis lisandanud ta oma hariliku loidusega:

— Kui revolutsioon pääseb võidule, loobun ma meeleldi troonist. Asun elama Livaadiasse; ma jumaldan lilli.

Kuid Dno jaamas saadi teada, et kogu Moskva elanikkond oli ühinenud revolutsiooniga. Siis otsustas keiser otsida varjupaika oma sõjaväe keskel, kindral Ruzski juhatusel oleva põhjaarmee staabis, Pihkvas.

Keiserlik rong saabus Pihkvasse eile õhtul kell 8.

Kindral Ruzski tuli kohe keisriga nõu pidama ja tegi talle ilma vaevata selgeks, et ta peab troonist loobuma. Seejuures toetus ta kindral Aleksejevi ja armeede juhatajate üksmeelsele arvamusele, mille ta oli telegraafi teel teada saanud.

Keiser tegi kindral Ruzskile ülesandeks teatada Rodzjankole, et ta kavatseb troonist loobuda.

Pokrovski loobus täna hommikul välisministri kohuste täitmisest; ta tegi seda lihtsa ja rahuliku väärikusega, mis on nii meeldiv temas:

— Minu osa on lõpetatud, ütleb ta mulle. — Peaminister ja kõik mu kolleegid on kas vahistatud või põgenenud. Juba kolm päeva pole keiser mulle endast mingit elumärki andnud. Lõppeks, kindral Ivanov, kes pidi tooma meile Tema Majesteedi käske, ei saabu ikka veel. Neil tingimustel on mul võimatu täita oma kohuseid; lahkun järelikult ja jätan kohale oma abilise. Nii pääsen keisrile antud truudusevande rikkumisest, sest hoidun igasugusest läbikäimisest revolutsionääridega.

Tänase õhtu kestes õnnestus duuma juhtidel lõppeks moodustada ajutine valitsus vürst Lvoviga eesotsas, kes võtab enda kätte ka siseministri portfelli; teisteks valitsusliikmeteks on: Gutškov sõjaministrina, Miljukov välisministrina, Tereštšenko rahandusministrina, Kerenski kohtuministrina jne.

See uue valitsuse esimene kabinett saadi moodustada alles pärast lõputuid vaidlusi ja tinglemisi *sovet*'iga. Tõepoolest, sotsialistid mõistsid, et vene proletariaat on veel liiga ebaterviklik ja liiga harimatu selleks, et kanda vastutust riigivalitsemise eest; kuid nad tahtsid varuda endale salajase võimu. Nii nõudsid nad Kerenski määramist kohtuministriks, et hoida ajutist valitsust järelevalve all.

Reede, 16. märts 1917.

Nikolai II loobus troonist eile, veidi enne kesköö d.

Duuma esindajad Gutškov ja Šulgin jõudsid Pihkvasse kella üheksa paiku õhtul ja leidsid keisri poolt lahke ja lihtsa vastuvõtu, mis tema juures harilik on.

Väga väärikais sõnades ja veidi väriseva häälega seletas Gutškov keisrile oma tuleku otstarbe ja lõpetas järgmiselt:

— Ainult Teie Majesteedi loobumine oma poja kasuks võib veel päästa Venemaa ja säilitada dünastia.

Keiser vastas kõige rahulikuma häälega, nagu oleks jutt mõnest päris tavalisest asjast:

— Ma tegin eile otsuse loobuda. Kuid ma ei või lahkuda oma pojast; see käiks mul üle jõu; tema tervis on liiga nõrk; te peate seda mõistma... Ma loobun seepärast oma venna Mihhail Aleksandrovitši kasuks.

Gutškov leppis kohe keisri isaarmastuse väitega, samuti ka Šulgin.

Keiser siirdus siis ühes õueministriga oma kabinetti; ta väljus sealt kümme minutit hiljem, olles kirjutanud alla troonistloobumise aktile, mille krahv Fredericks Gutškovile üle andis.

Selle tähtsa dokumendi sisu on järgmine[1]:

Stavka *Staabiülemale.*

Suure võitluse päevadel välisvaenlase vastu, kes juba kolm aastat püüab orjastada meie isamaad, on Jumal arvanud heaks saata Venemaale uue raske katsumise: sisemised rahutused ähvardavad saatuslikult kajastuda visal sõjapidamisel. Venemaa saatus, meie kangelasliku sõjaväe au, rahva heaolu, kogu me kalli isamaa tulevik nõuab iga hinna eest sõja viimist võiduka lõpuni.

Meie julm vaenlane teeb oma viimseid jõupingutusi, ning läheneb päev, mil meie vapper sõjavägi koos meie kuulsusrikaste liitlastega murrab ta lõplikult.

Neil, Venemaa olelusele otsustavail päevil, käsib Meie südametunnistus võimaldada meie rahvale kõige tihedamat liitumist ja kõigi jõudude organiseerimist kiire võidu saavutamiseks ning seepärast, kokkuleppel riigi duumaga, Meie arvasime heaks öelda lahti Vene riigi kroonist ja panna maha oma ülima võimu.

Kuna Me ei taha lahkuda oma väga armastatud Pojast, anname oma päranduse edasi Meie Vennale suurvürst Mihhail Aleksandrovitšile ja õnnistame Teda Venemaa troonile astumise puhul, palume Teda valitseda täiuslikus ja rikkumatus üksmeeles rahva esindajatega seadusandlikes kogudes, neil alustel, mis nad kindlaks määravad, ning anda sellele murdmatu tõotus.

Palavalt armastatud isamaa nimel pöördume üleskutsega kõigi truude Venemaa poegade poole täita oma isamaalist ja püha kohust, kuuletudes Tsaarile sel rängal rahvusliku katsumise hetkel ja aidata Temal Vene riiki koos rahva esindajatega juhtida võidu, õitsengu ja kuulsuse teedele. Jumal aidaku Venemaad!

Pihkva linnas, 2. märtsil 1917. aastal, kell 3 päeval.

Allakirjutanud: Nikolai.

Keiserliku Õue minister kindral-adjutant

krahv Fredericks.

---

[1] Troonistloobumise manifesti teksti tõlkimisel on algallikana kasutatud ametlikku teksti „*Sobranije Uzakonenij i Rasporjaženij Pravitelstva*“ (1917, 7. III) järgi. Autori prantsuskeelne tõlge erineb mõnes suhtes pisut algkeelsest tekstist. Toim. m.

Duuma saadikud lugesid läbi akti, mis oli kirjutatud masinaga lihtsal paberilehel. Õige liigutatult, suutes vaevalt kõnelda, jätsid nad jumalaga Nikolai II, kes endiselt rahulikuna surus lahkelt nende käsi.

Niipea kui nad olid lahkunud vagunist, hakkas keiserlik rong liikuma Dvinski poole, et sõita tagasi Mogilevi.

Suurvürst Mihhaili troonileastumine äratas *sovet*'i viha: „Me ei taha enam Romanoveid," hüüti igalt poolt; „tahame vabariiki!"

Hetkeks katkes üksmeel, mis nii suure vaevaga oli saavutatud eile õhtul duuma täidesaatva komitee ja *sovet*'i vahel. Kuid duuma esindajad andsid järele kartusest meeletute ees, kes valitsevad Soome jaamas ja kindluses. Täidesaatva komitee poolt läks delegatsioon suurvürst Mihhaili juurde, kes vähimagi vastupanuta nõustus sellega, et ta võtab krooni vastu alles siis, kui see pakutakse talle asutava kogu poolt. Võib-olla poleks ta nii kuulekalt alistunud, kui ta naine, auahne ja osav krahvinna Brassov oleks viibinud tema juures ja mitte Gatšinas.

Nüüdsest peale on peremeheks *sovet*.

Muide, linnas algavad uuesti rahutused. Pealelõuna kestes teatatakse mulle rohkeist meeleavaldustest sõja vastu. Väeosad kavatsevad tulla avaldama protesti Prantsuse ja Inglise saatkonna ees. Kell 7 õhtul täidesaatev komitee arvab tarvilikuks mahutada mõlemasse saatkonda sõjaväge. Kolmkümmend kaks paažide korpuse kasvandikku asuvad minu majja.

Laupäev, 17. märts 1917.

Allpool kirjeldan ühe osavõtja sõnade järgi koosoleku käiku, mille tulemusena suurvürst Mihhail Aleksandrovitš kirjutas eile alla esialgsele loobumisaktile.

Kell 10 hommikul koguneti vürst Pavel Putjatini majja, Millionnajal nr. 12.

Peale suurvürsti ja ta sekretäri Matvejevi viibisid kohal vürst Lvov, Rodzjanko, Miljukov, Nekrassov, Kerenski, Nabokov, Šingarev ja parun Nolde; kell pool üksteist ühinesid nendega Gutškov ja Šulgin, kes tulid otse Pihkvast.

Niipea kui koosolek avati, asusid Gutškov ja Miljukov südilt tõendama, et Mihhail Aleksandrovitšil pole õigust tõmbuda kõrvale kõrgeima võimu vastutuse kandmisest.

Rodzjanko, Nekrassov ja Kerenski seletasid, vastupidi, et uue tsaari troonileastumine päästab valla revolutsioonilised kired ja paiskab Venemaa kohutavasse kriisi; nad lõpetasid väitega, et monarhia küsimus tuleb edasi lükata kuni asutava kogu kokkutulekuni, milline teeb selle kohta lõpliku otsuse. Seda seisukohta kaitses eriti Kerenski niisuguse jõu ja kangekaelsusega, et kõik juuresolijad, välja arvatud Gutškov ja Miljukov, sellega ühinesid. Täielikus omakasupüüdmatuses nõustus sellega ka suurvürst.

Siis tegi Gutškov viimase katse. Ta pöördus isiklikult suurvürsti poole, toetus ta isamaalusele ja ta vahvusele ja tõendas talle, et on vaja anda vene rahvale riiklik juht:

— Kui kardate, Keiserlik Kõrgus, võtta praegu enda peale keiserliku krooni raskust, siis nõustuge vähemalt olema kõrgeima võimu kandjaks, „riigihoidjaks trooni vabaoleku kestusel“ või, mis oleks veel ilusam aunimi, „rahva kaitsjaks“, nagu nimetas end Cromwell. Samal ajal te annaksite rahvale pühaliku tõotuse taastada oma võim asutavale kogule, niipea kui lõpeb sõda.

See leidlik mõte, mis võis veel kõik päästa, kutsus Kerenskis esile vihahoo, sõimu ja ähvarduste valingu, mis heidutas kõiki juuresolijaid.

Üldises segaduses tõusis suurvürst üles, ütles, et ta tahab mõni hetk üksinda järele mõelda, ning sammus kõrvaltoa poole. Ent ainsa hüppega kargas Kerenski tema ette, nagu selleks, et sulgeda talle tee:

— Tõotage meile, Keiserlik Kõrgus, et te ei pea nõu oma naisega!

Ta oli kohe mõelnud auahnele krahvinna Brassovile, kel oli kõikvõimas mõju oma mehele. Suurvürst vastas naeratades:

— Rahustuge, Aleksander Feodorovitš, mu naine pole praegu siin; ta jäi Gatšinasse.

Viis minutit hiljem pöördus suurvürst tagasi salongi ja teatas täiesti rahuliku häälega:

— Otsustasin loobuda.

Juubeldav Kerenski hüüdis talle:

— Keiserlik Kõrgus, te olete üllaim inimene!

Teiste juuresolijate hulgas valitses, vastupidiselt, sünge vaikus; isegi need, kes olid kõige tungivamalt nõudnud loobumist, nagu vürst Lvov ja Rodzjanko, näisid masendatud äsjatoimunud heakstehtamatusest. Gutškov kergendas oma südametunnistust viimse vastuvaidlusega:

— Mu härrad, te viite Venemaa hukatusse; ma ei järgne teile sel saatuslikul teel.

Siis koostasid Nekrassov, Nabokov ja parun Nolde esialgse ja tingimusliku loobumise akti. Mihhail Aleksandrovitš segas end mitu korda nende töö vahele, iga kord püüdega selgemini ära märkida, et tema loobumine keisrikroonist jääb olenevaks vene rahva hilisemast tahtest, milline leiab väljendust asutava kogu kaudu.

Lõppeks võttis ta sule ja kirjutas alla.

Kõigi nende pikkade ja piinlike arutluste kestes suurvürst ei kaotanud hetkekski oma rahu ja väärikust. Seniajani oli teda kaasmaalaste poolt vähe hinnatud; teda peeti nõrgaloomuliseks ja mitte kuigi arukaks. Praegusel ajaloolisel hetkel ta oli otse liigutav oma isamaaluse, ülluse ja enesesalgavusega. Viimaste formaalsuste lõppedes ei suutnud täidesaatva komitee delegaadid hoiduda avaldamast talle oma poolehoidu ja lugupidamist. Kerenski tahtis tõlgendada kõigi juuresolijate heldimuse ainsa lausega, mis teatraalse hooga purskus ta huultelt:

— Keiserlik Kõrgus! Te olete suuremeelselt usaldanud meile oma pühitsetud võimu karika. Vannun teile, et anname ta edasi asutavale kogule, ilma et oleksime kallanud sellest maha ainsatki tilka.

Kindral Jefimovitš, kes külastab mind keskpäeva ajal, toob mulle mõningaid teateid Tsarskoje Seloost.

Suurvürst Paveli kaudu sai keisrinna eile õhtul teada keisri loobumisest, sest juba kaks päeva puudus tal igasugune ühendus keisriga. Ta hüüdis:

— See pole võimalik!... See pole tõsi!... See on jälle üks ajalehtede väljamõeldus!... Ma usun jumalasse ja loodan sõjaväele. Ei üks ega teine võinud meid maha jätta nii raskel tunnil!

Suurvürst luges talle loobumisakti, mis oli juba välja kuulutatud. Siis mõistis keisrinna ja vajus nuttes kokku.

Ajutine valitsus kapituleeris varsti sotsialistide nõudmiste ees. Tõepoolest, ta leppis *sovet*'i järgmise alandava otsusega:

„Sõjaväeosadelt, kes võtsid osa revolutsioonilisest liikumisest, ei võeta ära relvi ja nad jäävad Petrogradi.“

Niisiis, revolutsioonilise sõjaväe esimeseks teoks oli lasta endale tõotada, et teda ei saadeta rindele, et tal ei tule enam võidelda! Milline häbiplekk vene revolutsioonil!

Miljukov võttis täna pealelõunal enda kätte välisministeeriumi juhtimise. Ta tahtis minuga viivitamatult rääkida, niisamuti mu Inglise ja Itaalia kolleegiga. Läksime kohe tema juurde.

Ta on väga muutunud, väsinud, kümne aasta võrra vananenud. Ilma ühegi puhkushetketa, ägedas võitluses veedetud päevad ja ööd on teda kurnanud.

Küsin talt:

— Enne kui rääkida ametlikult, öelge mulle kõigepealt, mis te arvate olukorrast?

Avameelsuse hoos vastab ta mulle:

— Kahekümne nelja tunni jooksul ma olen jõudnud täielikemast meeleheitest peagu täielikule julgusetundele.

Nüüd kõneleme ametlikult:

— Ma ei saa veel, ütlen ma talle, — kuulutada teile, et Prantsuse vabariigi valitsus tunnustab korda, mille olete äsja loonud; kuid ma olen veendunud, et talitan

oma volituste kohaselt, kinnitades teile oma kõige agaramat ja meelsamat kaastööd.

Tänanud mind suure soojusega, ta kõneleb edasi:

— Me ei tahtnud seda revolutsiooni sõja ajal; me ei näinud teda isegi ette: ta toimus väljaspool meie tahtmist, tsaarivalitsuse lüü läbi. Nüüd on küsimus selles, et päästa Venemaa ja jätkata sõda lõpuni, võiduni. Kuid rahva kired on nii ärritatud ja seisukord nii kohutavalt raske, et peame viivitamatult andma teatud rahuldust rahvuslikule südametunnistusele.

— Romanovite dünastia, ütlen ma, — on niisiis langenud?

— Tegelikult, jaa; kuid juriidiliselt veel mitte. Ainult asutav kogu on võimeline muutma Venemaa riigikorda.

— Aga kuidas valite selle asutava kogu? Kas rindel võitlevad sõdurid lepivad sellega, et mitte hääletada?

Suures kimbatuses tunnistab ta:

— Oleme sunnitud andma rindesõdureile hääletamisõiguse.

— Te lasete hääletada rindel viibivaid sõdureid?... Kuid enamus neist võitleb tuhandete verstade kaugusel oma küladest ja ei oska lugeda ega kirjutada!

Miljukov seletab mulle, et ta on õieti minuga ühel arvamusel ja püüab hoiduda määramast mingit kindlat tähtaega üldisteks valimisteks.

— Kuid, lisandab ta, — sotsialistid nõuavad viivitamatult valimisi. Nad on nii võimsad ja seisukord on nii raske, nii raske!

Kuna ma tungivalt palun teda seletada neid viimaseid sõnu, ta jutustab mulle, et kui Petrogradis ongi kord veidi jalule seatud, valitseb Balti laevastikus ja Kroonlinna garnisonis täielik mäss.

Küsitlen Miljukovi uue valitsuse ametliku nime kohta.

— See pole veel kindlaks määratud. Me nimetame teda praegu *ajutiseks valitsuseks*. Kuid selle nime all me keskendame oma kätte kogu täidesaatvat võimu, ühes arvatud kõrgeim võim; me ei ole järelikult vastutavad duuma ees.

— Ühe sõnaga, te saite oma võimu revolutsioonilt?

— Ei, me saime ja pärisime ta suurvürst Mihhaililt, kes andis ta meile üle oma loobumisaktiga.

See juriidiline südametunnistuse kahtlus näitab mulle, millist muret ja rahutust tekitab uue korra „mõõdukaile" juhtidele nagu Rodzjanko, Lvov, Gutškov ja Miljukov ise, mõte rikkuda monarhilist õigust. Revolutsioonide hariliku käigu kohaselt tunnevad nad õigupoolest juba end voolule alla jäävat ja küsivad endalt hirmuga, mis saab neist homme.

Pean lühendama jutuajamist, sest Miljukovil on nii roidunud ilme, ja hääle kähedus, mille ta on saanud viimastel päevadel, teeb talle kõnelemise raskeks. Siiski, enne lahkumist rõhutan tungivalt, et Ajutine Valitsus ärgu viivitagu enam ja kuulutagu, et tahab jätkata sõda lõpuni ja kinnitagu oma truudust liitlastele.

— Selles suhtes saate täieliku kindlustuse.

Kahjuks pole ühelgi meestest, kes on praegu võimul, sellist poliitilist pilku, otsustusvõimet, meelekindlust ega julgust, nagu nõuab nii hädaohtlik seisukord. Nad on „oktobristid", „kadetid", konstitutsioonilise monarhia pooldajad — tõsised, ausad, mõistlikud, omakasupüüdmatud mehed. Nad meenutavad mulle 1830. aastast niisuguseid mehi nagu Molé, Odilon, Barrot jt. Oleks aga vaja vähemalt Dantoni! Siiski, üht nende hulgast kirjeldatakse mulle kui teoinimest, nimelt noort kohtuministrit Kerenskit, kes kuulub duuma *„trudovik*'ude" rühma ja kelle *sovet* Ajutisele Valitsusele peale sundis.

Tõesti, *sovet* on see, kust peame otsima algatusvõimelisi, energilisi ja julgeid mehi. Sotsiaalrevolutsionääride ja sotsiaaldemokraatliku partei mitmesuguseis rühmades, *„trudovik*'ude", „terroristide", „enamlaste", „vähemlaste" jt. hulgas leidub mehi, kes olid tõendanud oma otsustusvõimet ja julgust salaühinguis, vanglates, maapaos; mainin vaid Tšeidzet, Tseretellit, Zinovjevit, Axelrodi. Algava draama tõelised kangelased on nood seal!

Lähen välja, et külastada mõnd kirikut; mind huvitab näha usklike käitumist pühapäevasel jumalateenistusel, nüüd, millal avalikest palvetest on kõrvaldatud keisri nimi. Õigeusu liturgias paluti vahetpidamata jumala õnnistust keisrile, keisrinnale, *tsezarevitš*'ile ja kogu keiserlikule perekonnale; see palve kordus ikka ja ikka jälle nagu mõni refrään. Püha sinodi käsul on palve valitsejate eest kaotatud ja miski ei asenda teda. Astun Preobraženski katedrali, Püha Siimeoni kirikusse, Püha Panteleimoni kirikusse. Pilt on igal pool sama: inimesed on tõsised, endassesüvenenud, vahetavad omavahel hämmastunud ja kurbi pilke. Mõnedel *mužik*'idel on segane ja kohkunud ilme; paljudel on pisarad silmis. Ometi ei näe ma ka kõige liigutatumate hulgas ühtki ilma punase kokardi või käesidemeta. Kõik nad on võtnud osa revolutsioonist, kõik nad pooldavad teda, ent kummatagi leinavad nad oma isakest tsaari, *tsar batjuška*'t!

Siis lähen välisministeeriumi.

Miljukov ütleb mulle, et ta on eile õhtul kõnelnud oma kolleegidega sellest, mis kujul teatada Ajutise Valitsuse peatsest manifestist sõja jätkamisest ja liidu säilitamisest; ta lisandab piinlikkuse ilmega:

— Loodan, et võetakse vastu vormel, mis teid rahuldada suudab.

— Kuidas! Loodate?... Kuid mitte lootust pole mul vaja: mul on vaja kindlust.

— Noh, olge kindel, et ma teen kõik, mis seisab minu võimuses... Kuid te ei kujutle, kui raske on käidelda meie sotsialiste! Peame ju eel kõige hoiduma nendega vastuollu sattumast. See tähendaks kodusõda.

— Millised motiivid teil ka poleks *sovet*'i tulipeade säästmiseks, te peate mõistma, et ma ei või lubada mingit kahemõttelisust teie otsuses liidu alalhoidmise ja sõja jätkamise kohta.

— Usaldage mind!

Miljukov näib mulle, muide, vähem optimistlik kui eile. Kroonlinnast, Balti laevastikust ja Sevastopolist tuleb halbu teateid. Lõppeks, rindel suureneb korralagedus; on tapetud ohvitsere.

Peale lõunat lähen jalutama saartele. Nad on praegu mahajäetumad kui iialgi ja veel täielikult lumekatte all.

Meenutades tänahommikust kirikuskäimist, mõtisklen endamisi vaimulikkonna kummalisele tegevusetusele revolutsioonis. Ta ei mänginud mingit rolli ega märgatud teda kusagil. Selline tagasitõmbumine ja haihtumine on seda üllatavamad, et seni ei toimunud ainustki pidustust, tseremooniat ega avaliku elu sündmust, kus kirik poleks esiplaanile toonud oma riituste, rõivaste ja laulude hiilgust.

Ent see asjaolu seletub iseenesest ja tema sõnastamiseks tarvitseb mul vaid lehitseda käesolevat päevikut. Kõigepealt on vene rahvas usklik palju väiksemal määral, kui see näib: ta kaldub eeskätt müstikasse. Alalised ristimärgitamised ja kummardamised, liturgiate ja rongkäikude harrastus, kiindumus ikoonidesse ja pühakute säilmetesse — kõik see osutab vaid võlumistahtelisele kujutlusvõimele. Kui aga süüvida pisutki venelase siseellu, avastub seal ainult ebamäärane, selgusetu, sentimentaalne ja unistlev, vaimlistest ning teoloogilistest algmetest õige kehv usuelu, mis iga hetk on valmis sukelduma lahkusundite süngesse anarhiasse. Edasi, on tarvis arvestada, et tsarism on ikka ja alati kiriku orjalikult alistanud ja preesterkonna muundanud mingiks vaimulikuks sandarmeeriaks, täienduseks sõjaväelisele sandarmeeriale. Kui tihti pole ma Aleksander Nevski või Kaasani katedrali suurepäraste jumalateenistuste vältel meenutanud Napoleon I sõnu: „Peapiiskop on ühtlasi ka politseiprefekt!" Lõpuks tuleb pidada silmas riivatut helki, millega Rasputin varjutas viimastel aastatel püha sinodi ja kõrgemaid vaimulikke. Hermogeni, Varnava, Vassili, Pitirimi ja paljude teiste skandaalid solvasid usklikke sügavasti. Ja hetkel, mil toimus rahvatõus, ei jäänud vaimulikkonnal muud üle kui vaikida. Ent võib-olla, kui saabub reaktsiooni tund, tõstavad veel kord häält külapreestrid, kes jäänud ühendusse talurahva massiga.

Mulle teatati eile, et keisri troonistloobumise manifesti oli koostanud Nikolai Aleksandrovitš Basily, endine Sazonovi kabineti asedirektor, kes praegusel silmapilgul

juhib peastaabi diplomaatlikku kantseleid; dokumendi sisu antud telegraafiliselt 15. märtsil Pihkvast Mogilevi edasi, enne kui duuma komissarid Gutškov ja Šulgin olid keisriga kokku saanud. Selles ajaloolises momendis on selgitada üks huvitav punkt.

Lõunapoolik oli juba veeremas õhtule, kui mind külastas Basily, kelle kindral Aleksejev oli saatnud mingi ülesandega Ajutise Valitsuse juurde.

— Nii siis, ütlen talle, — näib, et keisri troonistloobumise manifesti olete koostanud teie?

— Mitte põrmugi, ma ei tunnusta end selle akti isaks, millele keiser alla kirjutas. Tekst, mille valmistasin kindral Aleksejevi käsul, oli hoopis erinev.

Ning ta jutustab mulle järgmist:

— 14. märtsi hommikul sai kindral Aleksejev president Rodzjankolt telegrammi, millega see teatas, et valitsusasutised Petrogradis on lakanud funktsioneerimast ja et ainsaks anarhia vältimise võimaluseks on saavutada tsaarilt troonistloobumine oma poja kasuks. Niimoodi seisis ülemjuhataja staabiülem kohutava probleemi ees — kas tsaari troonistloobumine ei põhjusta sõjaväe jagunemist vastasleeridesse või koguni ta lagunemist? Oli äärmiselt tähtis kooskõlastada kõigi sõjaväejuhtide arvamused lahendusviisist. Põhjaarmeede juhataja kindral Ruzski oli juba ägedalt nõudnud troonistloobumist. Kindral Aleksejev isiklikult kaldus samale otsusele, ent asi oli nii tõsine, et ta arvas enese olevat sunnitud telegraafi teel nõu küsima kõigilt teistelt armeegruppide juhatajailt, kindral Evertilt, kindral Brussilovilt, kindral Sahharovilt ja suurvürst Nikolai Nikolajevitšilt. Kõik vastasid, et keiser peaks troonist loobuma kõige lähema aja jooksul.

— Milliseks kuupäevaks olid kindral Aleksejevil kõik need vastused käes?

— 15. märtsil, hommikupooliku jooksul... Ning siis kindral Aleksejev tegigi mulle ülesandeks esitada talle aruanne, millistel tingimustel riigi põhiseadused lubavad tsaaril keelduda kroonist. Mul ei kulunud kuigi palju aega, kui esitasin talle kokkuvõtte, milles oli tõestatud ja näidatud, et kui tsaar troonist loobub, peab ta oma

võimu üle andma oma seadusikule pärijale, *tsezarevitš* Alekseile. „Seda ma arvasingi," ütles mulle kindral. „Nüüd valmistage mulle kiiresti sellesisuline manifest." Viisin talle varsti kavandi, millises olin, nii hästi kui suutsin, arendanud eelmises dokumendis avaldatud mõtteid, püüdes lakkamatult esile tõsta vajadust jätkata sõda kuni võiduni. Staabiülema juures viibis parajasti ta tähtsam kaastööline, truu kortermeister Lukomski. Andsin oma kirjutise kindral Aleksejevi kätte. Ta loeb selle valju häälega ette ja kiidab heaks. Lukomski ei leia samuti vajadust mingisuguseiks parandusiks. Dokument telegrafeeritakse otsekohe Pihkvasse, tsaarile ettekandmiseks ... Veel samal päeval, natuke enne kesköödi, kutsub kindral Danilov, põhjavägede ülemkortermeister, telegraafi juurde oma ametivenna ülemjuhatusest ja annab talle teada Tema Majesteedi otsuse. Viibisin parajasti Lukomski kabinetis koos suurvürst Sergei Mihhailovitšiga. Ruttame mõlemad telegraafilaua juurde ning aparaat meie ees hakkab töötama. Lahtirulluval lindil tunnen otsekohe ära oma teksti ... *Anname teada kõigile oma truudele alamaile ... Suure võitluse päevil välisvaenlase vastu* jne. Ent kui suur on meie kõigi kolme kohkumus, kui näeme, et *tsezarevitš* Aleksei nimi on asendatud suurvürst Mihhaili omaga! Vaatame jahmunult üksteisele, sest meid kõiki läbistavad samad mõtted. *Tsezarevitš*'i otsekohene troonileastumine oleks ainus võimalus peatada revolutsiooni käiku, hoida teda vähemalt suure konstitutsionaalse reformi piirides. Esiteks, noor Aleksei Nikolajevitš omas trooniletõusuks õigust. Teiseks oleks temale tulnud kasuks sümpaatiad, mille osaliseks ta on saanud rahva hulgas ja sõjaväes. Lõppeks, ning see oleks olnudki peamise tähtsusega, poleks keisrivõim jäänud vakantseks ainsatki minutit. Kui *tsezarevitš* oleks kuulutatud keisriks, poleks keegi võinud teda sundida troonist loobuma. See, mis sündis suurvürst Mihhailiga, poleks lapsega olnud võimalik. Kõige rohkem, oleks võidud tülli sattuda regendi määramisel. Ning Venemaal oleks praegu rahvuslik juht ... Ent nüüd, kuhu läheme nüüd? ...

— Kahju! Kardan, et sündmuste areng annab teile varsti õiguse ... Kustutades teievalmistatud manifestilt

oma poja nime, on keiser Venemaa paisanud kohutavasse, seikluslikku teadmatusse.

Vestleme veel tüki aega samal ainel; küsin Basilylt:

— Olete näinud keisrit peale troonistloobumist?

— Jah ... 16. märtsil, tollal kui keiser pöördus Pihkvast Mogilevi, saatis kindral Aleksejev mu talle vastu, et annaksin talle ülevaate olukorrast. Kohtasin keisri rongi Oršas ning astusin ta vagunisse. Ta oli täiesti rahulik; ent ometi valmistas mulle piina vaadata ta mullakarva nägu ja mahalöödud silmi. Andnud aru viimaseist sündmusist Petrogradis, lubasin enesele öelda, et meie, *stavka*'s, oleme lohutamatud, et ta ei andnud krooni *tsezarevitš*'ile. Ta vastas lihtsalt: „Ma ei suutnud oma pojast lahkuda." Peale seda sain teada, et keiser enne oma viimse otsuse tegemist oli nõu pidanud oma ihuarsti professor Feodoroviga: „Käsin teid," öelnud ta professorile, „vastata mulle siiralt. Kas peate võimalikuks, et Aleksei võiks saada terveks?" — „Ei, Majesteet, ta haigus on parandamatu." — „Seda arvas keisrinna juba ammu, ent mina veel kahtlesin... Kui jumal on niimoodi otsustanud, siis ma oma vaesest lapsest ei lahku." Paar minutit hiljem kaeti lõunalaud. See oli õudne söömaaeg. Kõigi südamed olid ängistuses; ei söödud ega joodud. Ent siiski jäi keiser enda üle isandaks, küsitelles mind mitu korda meeste suhtes, kes moodustavad Ajutise Valitsuse; ent kuna ta krae oli võrdlemisi madal, nägin ta kõri ühtelugu tõmblevat... Lahkusin ta juurest, Mogilevist, eile õhtul...

Esmaspäev, 19. märts 1917.

Nikolai Romanov, nagu nüüdsest peale nimetatakse keisrit ametlikes dokumentides ja ajakirjanduses, on palunud Ajutiselt Valitsuselt:

1) vaba pääsu Mogilevist Tsarskoje Seloosse;

2) luba asuda Aleksandri palees, kuni tervenevad ta lapsed, kes põevad leetreid;

3) vaba pääsu Tsarskoje Seloost Port-Romanovisse, Murmani rannikul.

Valitsus nõustus.

Miljukov, kellelt sain selle teate, oletab, et keiser tahab paluda varjupaika Inglise kuningalt.

— Ta peaks ärasõiduga ruttama, ütlen mina. — Muidu võivad *sovet*'i meeletud tema suhtes esile kutsuda ebameeldivaid pretsedente.

Miljukov kuulub veidi Rousseau kooli, on isiklikult headus ise ja usub meeleldi inimsoo loomulikku headusse; ta ei arva, et valitsejate elu oleks hädaohus. Kui ta soovib nende lahkumist, siis pigemini selleks, et hoida neid vangistuse ja protsessi eest, mis tooksid valitsusele uusi raskusi.

Teisipäev, 20. märts 1917.

Täna hommikul avaldati Ajutise Valitsuse manifest. See on pikk, sõnarikas, ülespuhutud dokument, mis katab häbi ja teotusega endist riigikorda ja tõotab rahvale kõiki üheõigusluse ja vabaduse hüvesid. Sõjast on seal vaevalt juttu: *„Ajutine Valitsus peab ustavalt kinni kõigist liidulepinguist ja teeb, mis võimalik, et kindlustada sõjaväele kõike vajalikku sõja võidurikkale lõpule viimiseks.“* Ei midagi rohkem!

Lähen kohe Miljukovi juurde ja ütlen talle sõnasõnalt järgmist:

— Meie viimaste jutuajamiste järele mind ei üllatanud väljendused sõja kohta täna hommikul avaldatud manifestis, kummatagi olen nördinud. Pole mainitudki otsust jätkata võitlust lõpuni, kuni täieliku võiduni! Saksamaad pole nimetatudki! Pole vähimatki vihjet preisi militarismile! Ei ühtki sõna meie sõjalistest eesmärkidest! ... Ka Prantsusmaa on teinud läbi revolutsioone sõja ajal; kuid Danton 1792. a. ja Gambetta 1870. a. kõnelesid teist keelt ... Ja ometi polnud Prantsusmaal siis ühtki liitlast, kes oleks teda toetanud!

Miljukov kuulab mind õige kaamelt ja nördinult, täiesti tasakaalust väljas. Otsides sõnu, väidab ta mulle vastu, et manifest on määratud eriti vene rahvale ja et, muide, poliitiline ilukõnelus tarvitab nüüdsel ajal mõõdukamat sõnastusviisi kui 1792. ja 1870. a.

Loen talle siis ette üleskutse, millega meie sotsialistid Guesde, Sembat ja Albert Thomas äsja pöördusid minu vahendusel vene sotsialistide poole, ja mulle ei paku vaeva lasta tal tunda, millist väljendussoojust, otsustusjõudu ja võidutahet hoovab sellest üleskutsest [1].

Pariis, 18. märts 1917.

Miljukov näib kannatavat kogu hingest ja püüab vähemalt esitada pehmendavaid asjaolusid, sisemise seisukorra raskust jne. Ta lõpetab:

— Andke mulle aega!

— Aeg pole iial olnud hinnalisem, vajadus teotseda iial pakilisem ... Ärge kahelge selles, et mul on väga raske kõnelda teiega sel viisil. Kuid silmapilk on liiga tõsine, et püsida diplomaatlikel kõnekäändudel. Küsimus on selles, et teada, kas Venemaa tahab, jaa või ei, jätkata võitlust oma liitlaste kõrval kuni lõpliku ja täieliku võiduni, ilma lepingumurdmise ja ilma tagamõtteta ... Teie osavus, teie isamaalusest ja autundest kantud minevik tagavad mulle, et annate varsti mulle vastuse, mida ootan.

Miljukov tõotab mulle otsida peatset võimalust anda meile täielik kindlustus.

---

[1] Härrade Jules Guesde'i, Sembat' ja Thomas' telegrammi tekst härra Kerenskile, Ajutise Valitsuse kohtuministrile:

Saadame uuendatud Vene riigi sotsialistlikule ministrile oma õnnitlused ja vennalikud soovid.

Tervitame sügava liigutustundega vene töölisklassi ja sotsialismi asumist oma riigi vabale valitsemisele.

Veel kord, nagu meie esivanemail suure revolutsiooni ajal, tuleb teil sama suure jõupingutusega kindlustada rahva iseseisvus ja isamaa kaitse

Lõpuniviidava sõja kaudu, vabadusest vaimustunud kodanikkude-sõdurite kangelasliku distsipliini abil peame nüüd üheskoos purustama absolutismi viimse ja kohutavaima kantsi — preisi militarismi.

Kutsume siinkohal rõõmsa usaldusega vene rahvast üles uuele jõupingutusele, mis oleks täiesti juhitud sõjale. Täielik võit, mille saavutame peagi oma vaimustuse läbi, on see, mis annab maailmale rahu ja kindlustab ühtlasi jäädavalt ta heaolu ja vabaduse.

Jules Guesde, Marcel Sembat, Albert Thomas.

Pealelõunal jalutan kesklinnas ja Vassili saarel. Kord on peagu jalule seatud. On vähem joobnud sõdureid ja käratsevaid jõuke, vähem kuulipildujatega varustatud autosid täis võikaid ja metsikuid mehi. Kuid kõikjal toimuvad tänavail miitingud. Salgad on väikesearvulised, kaks-kolmkümmend inimest või veidi rohkem: sõdureid, talupoegi, töölisi, üliõpilasi. Üks neist tõuseb kuhugi tulbale, pingile, lumehunnikule ja kõneleb väsimatult, peatumatult, suurte žestidega. Naiivne ja liigutav vaatemäng, kui mõelda, et vene rahvas ootab juba sajandeid õigust rääkida!

Enne kojuminekut lähen teed jooma vürstinna R... juurde, Sergievskajale.

Ilus proua D..., „Houdoni Diana", „Tauria Diana" on seal, suitsetamas sigarette majaprouaga. Vürst B..., kindral S... ja mõned teised alatised külalised saabuvad järkjärgult. Lood, mis üksteisele jutustatakse, ja muljed, mida vahetatakse, ilmutavad suurimat pessimismi.

Kuid üks mure ületab kõiki teisi, sama hirm valitseb kõigi meeles: maajagamine.

— Seekord me ei pääse sellest enam!... Mis saab meist ilma meie maatuludeta?

Vene aadlile on sissetulekud maast tõepoolest peamiseks, sageli ainukeseks varandusallikaks.

Kardetakse mitte ainult maade seaduslikku jagamist, korrapärast võõrandamist, vaid ka vägivaldset konfiskeerimist, riisumist ja talupoegade omavoli. Olen kindel, et sedasama juttu aetakse täna kogu Venemaal.

Kuid salongi astub uus külaline, ratsakaardiväe leitnant, punane kokard rinnal. Ta rahustab veidi koosviibijaid, kinnitades arvude najal, et maaküsimus pole nii kardetav, kui see esialgu näib.

— Et vaigistada talupoegade maanälga, ütleb ta, — pole vaja puudutada kohe meie mõisu. Kroonumaadest, mida on üheksakümmend miljonit tiinu, kiriku- ja kloostrimaadest, mida on kolm miljonit tiinu, jätkub tükiks ajaks *mužik*'ide tulise nälja rahuldamiseks.

Kõik nõustuvad selle põhjendusega ja rahustuvad, mõeldes, et vene aadlil ei tule tõepoolest kanda liiga rasket kahju, kui keisrilt, keisrinnalt, suurvürstidelt, suur-

vürstinnadelt, kirikult ja kloostreilt võetakse halastamatult kõik. Nagu ütles La Rochefoucauld, „meil jätkub alati jõudu kanda teiste õnnetust".

Märgin möödaminnes, et üks siinviibivaist isikuist omab Volõnias 300 000 hektaari suurust mõisa!

Jõudes tagasi saatkonda kuulen, et Prantsusmaal on olnud ministrite kriis ja et Briand'i kohale asub Ribot.

Kesknädal, 21. märts 1917.

Juba mõnda päeva liikus rahva seas kuuldus, et „kodanik Romanov" ja ta naine „Saksamaa Aleksandra" töötavad salaja isevalitsusliku korra taaselustamise heaks mõõdukate ministrite nagu Lvovi, Miljukovi, Gutškovi jt. nõusolekul. Seepärast nõudis *sovet* eile õhtul endiste valitsejate viivitamatut vahistamist. Ajutine Valitsus alistus. Neli duuma liiget — Bublikov, Gribunin, Kalinin ja Veršinin — sõitsid kohe eile õhtul välja Mogilevi staapi. Nad on volitatud keisrit tagasi tooma.

Mis puutub keisrinnasse, siis läks täna hommikul kindral Kornilov ühes saatesalgaga Tsarskoje Seloosse. Jõudnud Aleksandri paleesse, ta võeti kohe vastu tsaarinna poolt, kes kuulas ära ilma ühegi märkuseta Ajutise Valitsuse otsuse; ta palus ainult, et tema juurde jäetaks kõik teenijad, kes ravivad ta haigeid lapsi, mis talle ka lubati. Aleksandri palee ja välismaailma vahel on nüüd katkenud igasugune ühendus.

Keisri ja keisrinna vahistamine erutab väga Miljukovi; ta tahaks, et Inglise kuningas pakuks neile Briti territooriumi külalislahkust, kohustudes isegi kindlustama neile kaitset; ta palub niisiis Buchanani telegrafeerida viivitamatult Londoni ja käia peale, et talle vastataks kõige kiiremas korras.

— See on, ütleb ta meile, — viimane võimalus päästa nende õnnetute vabadus ja võib-olla elu!

Buchanan läheb kohe oma saatkonda, et anda edasi oma valitsusele Miljukovi ettepanek.

Keiser saabus täna hommikul Tsarskoje Seloosse.

Tema vahistamine Mogilevis ei põhjustanud mingit vahejuhtumit; jumalagajätt ohvitseridega, kes teda ümbritsesid ja kelledest paljud nutsid, oli jahmatamapanevalt lihtne, isegi banaalne ... Kuid päevakäsul, millega ta jättis jumalaga sõjaväe, ei puudu teatud ülevus:

„Pöördun viimast korda teie poole, sõdurid, kes te olete nii kallid mu südamele! Pärast seda, kui loobusin Venemaa troonist enda ja poja nimel, kandus võim üle riigivolikogu algatusel moodustatud Ajutisele Valitsusele.

Aidaku Jumal valitsusel Venemaad juhtida kuulsusele ja heaolule! Aidaku Jumal ka teid, vaprad sõdurid, isamaa kaitsmisel julma vaenlase vastu! Enam kui kahe ja poole aasta vältel olete igal hetkel kandnud ränga teenistuse raskusi; on valatud palju verd ja talutud tohutuid pingutusi ning tund on lähedal, mil Venemaa ja ta kuulsusrikaste liitlaste ühine ind murrab vaenlase viimase vastupanu.

Käesolevat, seninähtamatut sõda tuleb jätkata lõpliku võiduni. Kes ka ei unistleks rahust sel hetkel — ta on Venemaa äraandja.

Oman kindlat veendumust, et teie südametes leegitsev piiritu armastus meie ilusa isamaa vastu pole kustunud. Jumal õnnistagu teid ja suur kannataja Püha Georgi juhtigu teid võidule!

Nikolai.“

XII PEATÜKK.

23. märts — 6. aprill 1917.

Inglise kuningas pakub keisripaarile peavarju. — Rasputini laiba põletamine. — *Sovet* keisri ärasõidu vastu. — Kerenski mõju kasvamine. — *Prikaz* nr. 1. — Soome, Läti, Eesti, Poola jt. nõuded. — Prantsuse avaliku arvamuse eksiteed. — Albert Thomas' missioon. — Kerenski kontrollib end. tsaari valvet. — Austusavaldus revolutsiooniohvritele. Matusetalitus Marsi väljakul. „Püha Venemaa kogu mineviku" haudapanek. Jne.

Reede, 23. märts 1917.

Buchanan teatab täna hommikul Miljukovile, et oma ministrite nõusolekul kuningas George kutsub keisrit ja keisrinnat Inglismaale. Ta keeldub siiski kindlustamast neile kaitset ja väljendab vaid lootust, et nad jäävad Inglismaale kuni sõja lõpuni.

Miljukov näib teatest väga liigutatuna, kuid lisandab kurvalt:

— Kardan, paraku, et on juba hilja!

Tõepoolest, iga päevaga, ütleksin peagu, et iga tunniga näen kõvenevat *sovet*'i hirmuvalitsust, äärmiste erakondade despotismi, utopistide ja anarhistide ülivõimu.

Kella 5 paiku lähen Sazonovi juurde hotell „Europasse", kus ta juba kolm nädalat ravib pikaldast bronhiiti. Leian ta äärmiselt kurvana, kuid mitte julgusetuna. Nagu arvasingi, näeb ta Venemaa praegustes õnnetustes jumala sõrme:

— Me pälvisime mingit karistust. Ma ei arvanud, et see tuleb nii karm... Kuid jumal ei või tahta, et Venemaa hukkuks... Venemaa väljub puhastatuna sellest katsumusest.

Siis kõneleb ta väga karmilt keisri suhtes:

— Te teate, kuidas ma armastan keisrit, kui ustavalt ma teda teenisin. Kuid ma ei andesta talle eladeski, et ta loobus troonist oma poja nimel. Tal polnud selleks õigust!... Kas lubab mingi seadus loobuda alaealise õigustest? Ja mis öelda veel siin, kus on tegemist pühimate, ülevaimate õigustega, mis üldse olelevad maailmas?... Hävitada nii kolmesaja-aastane dünastia, Peeter Suure, Katarina II, Aleksander I suurejooneline töö! Oh häda ja viletsust!

Ta silmad on täis pisaraid.

Küsin, kas tervis lubab tal varsti sõita Londoni, sest ma ei kahtle, et ta peab oma kohuseks asuda oma saadikuametisse.

— Olen täiesti nõutu, ütleb ta. — Millist poliitikat hakkan ajama Londonis? Ma ei keeldu muidugi töötamast kaasa ausate meestega nagu Lvov ja Miljukov. Kuid kas püsivad nad võimul?... Muide, mu arst arvab, et mu tervislik seisukord vaevalt lubab mul reisida enne kolme nädalat.

Tõepoolest, olen hämmastunud ta kaamest ja kõhnunud näost, kogu ta füüsilise ja kõlbla kannatuse ilmest.

Tsarskoje Seloos kaevati eile õhtul Rasputini kirst salaja välja ja viidi Pargolovo metsa, umbes viisteistkümmend versta põhja pool Petrogradi.

Keset harvikut olid mõned soldatid inseneriväe ohvitseri juhatusel püstitanud suure kuuskedest tuleriida. Kirstu kaas tehti lahti, laip tõsteti sealt keppide abil välja — roiskumuse pärast ei julgetud teda kätega puudutada — ja upitati suure vaevaga puuvirnale. Siis valati talle petrooleumi ja süüdati põlema. See kestis üle kuue tunni, kuni aoni.

Hoolimata jäisest tuulest ja toimingu väsitavast kestvusest, hoolimata tuleriidalt tõusva kibeda ja haiseva

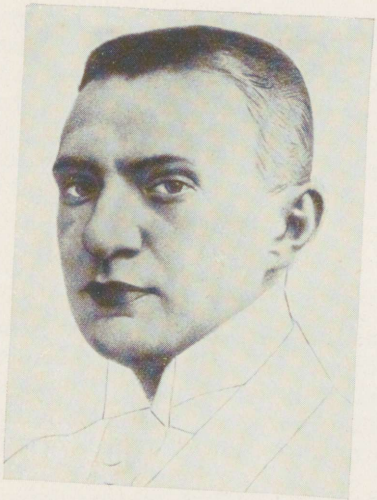

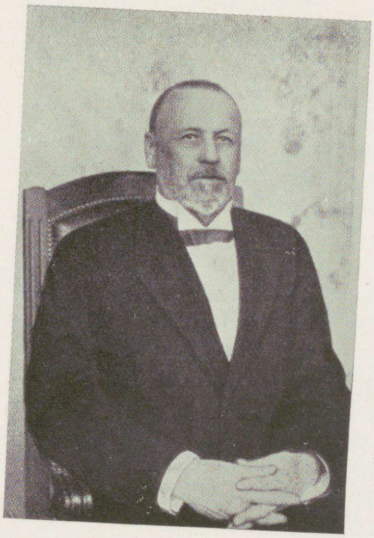

Ülal: Aj. Valitsuse kohtu-, pärastine sõja- ja peaminister Kerenski. All: duuma esimees Rodzjanko (vasemal); Aj. Valitsuse peaminister vürst Lvov.

suitsu keeristest tungles mitusada *mužik*'i kogu öö tuleriida ümber, tummade ja liikumatutena. Nad vaatlesid jahmatuse ja kohkumusega pühaduserüüstelist tuleohvrit, mis neelas aeglaselt märtri — *starets*'i, keisri ja keisrinna sõbra, *božі tšelovek*'i, „jumalamehe".

Kui tuli oli teinud oma töö, kogusid sõdurid laiba põrmu ja matsid ta lume alla.

Laupäev, 24. märts 1917.

Sovet on saanud teada, et Inglise kuningas pakub keisrile ja keisrinnale ulualust Briti territooriumil. „Enamlaste" nõudmisel Ajutine Valitsus pidi kohustuma langenud valitsejaid Venemaal kinni pidama. Peale selle määras *sovet* komissari keiserliku perekonna „kinnipidamise kontrollimiseks".

Teiselt poolt võttis *sovet*'i keskkomitee eile vastu järgmised resolutsioonid:

1) vaenlasriikide töölistega viivitamata läbirääkimistesse astumine;

2) Vene ja vaenlasriikide sõdurite „kavakindel vennastumine" rindel;

3) sõjaväe demokratiseerimine;

4) loobumine igasugusest vallutuskavast.

Noh, tõotab see aga meile alles häid päevi!

Kell kuus lähen Maria paleesse ühes oma kolleegide Buchanani ja Carlottiga, et asuda Ajutise Valitsuse ametlikule tunnustamisele.

See ilus ehitis, mille Nikolai I kunagi kinkis oma armsaimale tütrele Leuchtenbergi hertsoginnale ja mis hiljem sai riiginõukogu asukohaks, on juba muutnud ilmet. Eeskojas, kus varem uhkeldasid teenrid toredais õuelivreedes, püherduvad nüüd pinkidel hooletult riietatud, räpased, ülbed sõdurid, suitsud suus. Kogu revolutsiooni kestes pole enam pühitud suuri marmortreppe. Siin-seal tunnistab mõni purustatud klaas ja kuulijälg kuski pannool, et püha Iisaku väljakul on olnud äge võitlus.

Kedagi pole meid vastu võtmas, vaatamata eelseisva toimingu pidulikkusele.

Mulle meenub üks tseremoonia siinsamas, „Tema Majesteedi keisri kõrgel osavõtul". Milline kord! Milline toredus! Milline ametijärjestiku täpsus! Kui ülemtseremooniameister parun Korff või ta abilised Tolstoi, Jevreinov, Kurakin näeksid meid praegu, nad minestuksid häbist.

Miljukov saabub; ta juhib meid ühte salongi, siis teise, siis kolmandasse, teadmata, kus peatuda, otsides kobamisi seintel elektrinuppu, et valgustada ruumi.

— Siin, ütleb ta lõppeks, — ... ma arvan, et siin on sobiv.

Ja ta läheb kutsuma oma kolleege, kes tulevad kohe. Nad on kõik töökuubedes, portfellid kaenla all.

Kõneldes pärast Buchanani ja Carlottit, kes teenistusevanuse poolest on minust ees, lausun ma sakramentaalsed sõnad:

— Mul on au teatada teile, mu härrad, et Prantsuse vabariik tunnustab teis Venemaa Ajutist Valitsust.

Oma Inglise ja Itaalia kolleegi eeskujul tervitan seejärel mõne sooja sõnaga uusi ministreid ja rõhutan vajadust jätkata sõda äärmuseni.

Miljukov vastab meile kõige rahustavamate kinnitustega. Ta kõne on küllalt pikk, et anda mulle aega vaadelda neid Venemaa improviseeritud peremehi, kelledel lasub nii kohutav vastutus! Kõigist hoovab ühesugust isamaalust, arukust, ausust. Aga kui väsinud ja murelikud nad näivad! Ülesanne, mille nad enda peale võtnud, käib neil ilmselt üle jõu. Peaks nad mitte liiga vara ta all kokku varisema! Üksainuke neist näib teoinimesena: kohtuminister Kerenski. Kolmekümne viie aastane, sale, keskmist kasvu, sileda näoga, juuksed harjana püsti, tuhavärviline jume, silmalaud pooleldi suletud, kuid nende vahelt sähvimas terav ja palavikuline pilk, niisugusena ta hämmastab mind seda enam, et ta hoidub kõrvale, tahapoole oma kolleegidest; ta on nähtavasti Ajutise Valitsuse omapäraseim kuju ja peaks varsti saama selle tähtsaimaks jõuks.

Tsarismi kukutanud revolutsiooni iseloomustavamaid asjaolusid on absoluune tühjus ja lagedus, mis tekkis silmapilkselt ohusolevate suveräänide ümber.

Juba esimestest kokkupõrgetest peale murdsid oma truudusetõotuse ihukaitseväe rügemendid, kaasa arvatud ka toredad eskordi-kasakad. Pole ka ükski suurvürst välja astunud monarhide püha isiku kaitseks: üks neist ei läbenud ära oodata isegi keisri troonistloobumist, kui andus juba mässuliste vägede käsutusse. Lõppeks, peale mõningaid erandeid, mis aga on seda hinnatavamad, leidis õukondlaste seas aset üldine hülgamine. Kõik *pridvornõi*'d, kõik need kõrged ohvitserid ja aukandjad, kes korteežide ja tseremooniate silmipimestavas toreduses esinesid kui trooni loomulikud valvurid ja keiserliku majesteedi esijoonelised kaitsjad, on oma suveräänni maha jätnud. Ja ometi paljud neist ei evinud üksi moraalset, vaid ka sõjaväelist kohust, vastuvaidlematut kohust liituda silmapilkselt ohusviibivate suveräänidega, pühenduda nende julgeolekule ja ühineda nendega rängimas õnnetuses.

Sama joont võin veel korraks märgata täna õhtul intiimsel dineel proua R... juures. Kõik külalised, arvult umbes kaksteistkümmend, omasid hävinud režiimi ajal kõrget asendit — olgu siis kas päritolu või ameti tõttu.

Kui istutakse lauda, puhkeb varsti üldine jutuvada Nikolai II üle. Hoolimata ta praegusest viletsusest ja ähvardavaist tulevikuperspektiividest, mõistetakse endise keisri üle õige karmi kohut. Kuhjatakse talle etteheiteid ammuste ja vastsete eksimuste pärast. Mina avaldan siiski kahetsust, et ta äkitselt on nii maha jäetud oma sugulaste, valvurite ja õukonna poolt, ent proua R... pahvatab:

— See oli ju tema, kes jättis maha meid, see on tema, kes meid reetis, kes ei täitnud oma kohust. Ta ise asetas meid sellisesse seisukorda, et me ei saa teda kaitsta! Mitte ta sugulased, ihukaitse ja õukond ei jätnud teda hätta, vaid ta ise jättis hätta kogu rahva!

Ega prantsuse emigrandid 1791. aastal rääkinud palju teisiti. Nemadki arvasid, et kui Louis XVI on positsiooni käest mänginud, siis kannatagu ka tagajärgedest. Ta van-

gistamine, pärast Varennes'i põgenemist, liigutas neid vähe. Kui üks neist erandlikult selle juhtumi pärast muretses, lausus talle keegi Brüsseli kõrtsimees:

— Trööstige end, härra, too vahistamine polegi nii suur õnnetus. Artois' krahvil oli tol hommikul küll pisut nukker nägu, kuid teised saksad, kes istusid ta tõllas, paistsid olevat päris rahul.

Pühapäev, 25. märts 1917.

Kavatsesin korraldada neil päevil eine Ajutise Valitsuse auks, et astuda lähemasse suhtlusse temaga ja anda talle avalik poolehoiutunnistus.

Siiski, enne kui saata kutsed, arvasin mõistlikuks küsitella diskreetselt mõnd ministrit. See oli hea mõte! P. . ., kes võttis enda peale ülesande pinda uurida, vastab mulle täna, et ollakse väga liigutatud minu tähelepanelikkusest, kuid kardetakse, et seda äärmistes ringkondades võidakse halvasti tõlgendada, ja palutakse mind oma kavatsuse teostamine edasi lükata.

See üksinda tõendab küllaldaselt, kuivõrd arg on Ajutin Valitsus *sovet*'i ees, kui väga ta kardab avaldada oma poolehoidu liidule ja sõjale!

Teisipäev, 27. märts 1917.

14. märtsil, see tähendab isegi enne keisri loobumist troonist ja enne Ajutise Valitsuse kujundamist, avaldas *sovet* sõjaväele *prikaz*'i kujul päevakäsu, milles kutsus sõjaväge viivitamatult valima esindajaid tööliste ja sõdurite saadikute nõukogusse. *Prikaz* määras, peale selle, et igas rügemendis valitagu komitee, mis teostaks järelevalvet kõigi relvade nagu püsside, kahurite, kuulipildujate, soomusautode jne. ja nende tarvitamise üle; mingil tingimusel ei või relvade tarvitamine oleneda enam ohvitseridest. Ja viimaks tühistas *prikaz* kõik ametijärjestiku välised märgid ja kirjutas ette, et „kõik arusaamatused ohvitseride ja sõdurite vahel" lahendatakse edaspidi kompaniikomiteede poolt. See ilus dokument,

mis kandis Sokolovi, Nahhamkese ja Skobelevi allkirju, telegrafeeriti samal õhtul kõigile rindel olevaile väeosadele; muide, ülekanne ei oleks olnud võimalik, kui mässajad ei oleks kohe esimesel tunnil võtnud enda alla sõjaväetelegraafi kontorit.

Niipea kui Gutškov asus sõjaministri kohale, püüdis ta sundida *sovet*'i võtma tagasi seda harukordset *prikaz*'i, mis ei tähendanud midagi vähemat kui igasuguse distsipliini hävitamist sõjaväes.

Pärast pikki tinglemisi nõustus *sovet* sellega, et avaldas täiendava seletuse, et *prikaz* ei tule esialgu kohaldamisele võitlevais väeosades. *Prikaz*'i väljakuulutamise kõlblas mõju püsib sellest hoolimata. Ja, nagu teatavad kindral Aleksejevi viimased telegrammid, areneb distsipliinitus rindel viibivates väeosades kohutava kiirusega.

Mõtlen valu ja murega, et sakslased on kaheksakümne kilomeetri kaugusel Pariisist...

Neljapäev, 29. märts 1917.

Tsarismi hukkumisega saabusid halvad päevad kõigile metropoliitidele, peapiiskoppidele, piiskoppidele, igumeenidele, ülempreestreile jt., kes kuulusid Rasputini kiriklikku klientuuri. Nende vastu ei tõusnud ainult revolutsioonilised rühmitused, vaid ka nende omad kogudused ja tihti isegi alluvad vaimulikud. Enamik neist vallandati, paljud pagesid või vahistati.

Reede, 30. märts 1917.

Revolutsioonis sisalduv kardetavaim idu areneb mõne viimase päeva jooksul kohutava kiirusega.

Soome, Läti, Eesti, Poola, Leedu, Ukraina, Georgia, Siber nõuavad iseseisvust või vähemalt täielikku autonoomiat.

On kahtlane, kas Venemaa võtab omaks föderalismi süsteemi. Selleks on tal küll eeldusi ta maa-alade ääretu suuruse, rahvuste mitmekesiduse, huvide kasvava keerukuse tõttu. Kuid praegune liikumine on palju enam

separatistlik kui regionalistlik, enam setsessionistlik kui föderalistlik; ta ei taotle midagi muud kui rahvuslikku lahutumist. Ja *sovet* soodustab seda kõigest jõust. Kas ei peaks olema ahvatlev Tauria palee meeletutele ja lollpeadele hävitada mõne nädalaga kümne sajandi ajalooline looming!

Prantsuse revolutsioon algas sellest, et kuulutas vabariigi üheks ja jagamatuks. Selle põhimõtte eest ta ohverdas tuhandeid päid, ja Prantsusmaa terviklus oli päästetud. Vene revolutsioon võtab märgusõnaks *jagatud ja tükeldatud Venemaa.*

Pühapäev, 1. aprill 1917.

Uus Petrogradi sõjaväeline kuberner, kindral Kornilov, püüab vähehaaval garnisoni väeosadesse korda luua. Ülesanne on seda raskem, et enamik ohvitsere on tapetud, degradeeritud või minema kihutatud. Täna hommikul ta korraldas Talvepalee väljakul vägede ülevaatuse. Targu olid paraadile kutsutud vaid parimad elemendid, väeühikud, milles distsipliin on kannatanud kõige vähem. Keiserliku režiimi langemisest saadik on see esimene kord, mil suurem hulk vägesid on koondatud reeglipärasesse korrastusse.

Jälgin paraadi välisministeeriumi aknast koos Buchanani ja Neratoviga.

Väeosad — umbes kümmetuhat meest — on võrdlemisi hea välimusega ja defileerivad korralikult. Ohvitsere on väga vähe. Kõik orkestrid mängivad marseljeesi, ent nii aeglases taktis, mis muudab selle võikaks. Igas roodus ja eskadronis panen tähele punaseid lippe, mis kannavad pealkirju: „Maa ja vabadus!...“ — „Maa rahvale!...“ — „Elagu sotsialistlik vabariik!...“ Ent väga vähestelt lippudelt ma loen: „Sõda kuni võiduni!“ Talvepalee kohal lehvib tohutusuur punane lipp.

Vaatepilt on kummaliselt õpetlik. Sõjaväeliselt seisukohalt vaadates võtan oma muljed kokku järgmiselt: see siin on vägi, millel distsipliinivaim pole küll kadunud täiesti, ent mis mõtleb palju vähem oma sõjalisile kohustusile kui poliitilistele ja sotsiaalsetele uuendustele.

Pakk ajalehti, milledest kõige värskem on üksteist päeva vana, saabub mulle Pariisist ja kinnitab aimust, mis oli moodustunud minus igapäevaste telegraafiteadete põhjal: prantsuse avalik arvamus on vaimustatud vene revolutsioonist! Jälle korra on meie ajakirjandusel puudunud mõõdutunne ja otsustusvõime. Muidugi, kuna tsarismi kadu on teostunud tõsiasi, oldi ju sunnitud kohanema uue valitsuskorraga ja „näitama head nägu halva mängu juurde". Oleks kõigiti sünnis, et prantsuse avalik arvamus osutaks vene revolutsiooni vastu usaldust ja poolehoidu, kuid hosiannad on juba ülearused! *Sovet* on niigi juba liiga uhke. See liialdatud ülistus ja imetlus joovastab ta täielikult. Peamine süü on nähtavasti tsensuuril, kes oleks pidanud taltsutama viirukisuitsetajate indu.

Sama postiga saadud isiklik kiri teatab mulle peale selle, et saadikutekoja kuluaarides, salongides ja ajalehetoimetustes omistatakse ebaõigelt sir George Buchananile revolutsiooni esilekutsumise au — ta tahtnud sellega lõpetada Saksa intriige. Muidugi liidetakse sellega arvustusi minu kohta; meenutatakse, et vanasti Prantsuse diplomaatia ei kõhelnud suurtel asjaoludel tarvitamast suuri vahendeid; et ta ei lasknud end siis peatada tühisest lugupidamisest seaduslikkuse ees. Mulle seatakse vastu mu kuulsa eelkäija markii de La Chétardie' eeskuju, kes 1741. a. tihkas julgesti kaasa lüüa rahvusliku parteiga, et hävitada Saksa mõju ja viia keisritroonile Jelizaveta Petrovna... Küllap mõistetakse peagi, et revolutsioon on raskeim löök, mida võidi anda vene rahvuslusele.

Õhtul on minu juures dineel vürst Scipion Borghese, endine Monte-Citoria radikaalne rahvasaadik, kes saabus Petrogradi ühes oma tütre, kauni vürstinna Santaga. Mõlemad on õige vaba vaimuga, haritud ja ihkavad kangesti näha üht tõelist revolutsiooni — ja veel millist revolutsiooni! Teisteks külalisteks on härra ja proua Polovtsovid, vürstinna Sofia Dolgoruki, krahv Sergei Kutuzov, krahv Nani Mocenigo, Poklevski jt.

Kirjeldan soodsat muljet, mis jättis minusse tänahommikune paraad. Polovtsov ja Poklevski, vastupidi-

selt, jutustavad kahetsemisväärseid uudiseid, mida nad saanud rindelt.

Vürst Borghese, kellega peale söömaaega pikemalt vestlen, küsib, millised on minu silmis vene revolutsiooni iseloomulikumad jooned ja mispoolest too erineb Lääne-Euroopa revolutsioonidest.

— Kõige esmalt, vastan, — võtke arvesse, et vene revolutsioon on alles vaevalt alanud ja paljud tegurid, mis saavad etendama tohutut rolli, ei avaldu esialgu veel küllalt võimsalt — näit. maasaamise iha, rahvuslikud vastuolud, sotsiaalne lõhestumine, majanduslik kriis, juutide vaen. Seda reservatsiooni tehes võiksin öelda, et kõige rohkem torkavad mulle silma järgmised asjaolud:

1. Põhjalik erinevus ladina või anglo-saksi ja vene revolutsionääri hingeelus. Esimeste kujutlusvõime on loogiline ja konstruktiivne; nad lammutavad selleks, et püstitada uut ehitist, mida nad on ette kavastanud üksikosadeski. Ent venelase kujutlusvõime on ainult destruktiivne ja hajutav. Ta ihade kogumik on ebaselgus ise.

2. Kaheksa kümnendikku vene rahvastikust ei oska lugeda ega kirjutada. Selle tagajärjel on koosolekute ja miitingute publik seda tundlikum sõna mõju vastu, seda alistuvam juhtidele.

3. Tahte haiglus on Venemaal krooniline — kogu vene kirjandus tõendab seda. Venelased pole suutelised vältavaks pingutuseks. 1812. a. sõda oli suhteliselt lühiajaline. Praegune sõda oma kestuse ja koledusega ületab vene rahvustemperamendi püsivusvõime tunduvalt.

4. Anarhia talle omase fantaasia, laiskuse ja ebamäärasusega on palsam venelase hingele. Teiselt poolt annab ta temale võimalusi arvutuiks avalikeks meeleavaldusiks, kus ta saab rahuldada oma vaatemängude ja erutuse tarvet, toita oma luule ja ilu vaistu.

5. Lõpuks, riigi tohutu suurus teeb igast provintsist separatismi keskuse ja igast linnast anarhia kolde; Ajutise Valitsuse nõrgavõitu autoriteet saab selle tõttu täielikult halvatud.

— Ent kuidas siin aidata? küsib Borghese.

— Liitriikide sotsialistid peaksid *sovet*'i seltsimeestele selgeks tegema, et vene revolutsiooni poliitilised ja sotsiaalsed saavutused lähevad täielikult kaotsi, kui kõige esmalt ei päästeta Venemaad ennast.

Esmaspäev, 2. aprill 1917.

Telegramm Pariisist teatab mulle, et sõjavarustuse minister Albert Thomas saadetakse Petrogradi erakorralise ülesandega. Ta isamaalus, andekus, tööjõud, tõelikkusemeel, juhtimisoskus, ja lisaks ta sotsialistlikud veended teevad tema minu arvates kõige sobivamaks isikuks, kes võiks öelda Ajutisele Valitsusele ja *sovet*'ile mõne sõna kibedat tõtt. Teiselt poolt näeb ta vene revolutsiooni lähedalt ja summutab veidi imelikku meelitusteja ülistustekontserti, mida see kutsub esile Prantsusmaal.

Lõunastan täna täiesti omavahelises seltskonnas vürstinna Gortšakovi juures.

Meeleolu ei ole lõbus. Vestlus kulgeb aeglaselt. Igaüks on süvenenud oma süngeisse mõtteisse. Ainult B... on kõnekas ja, nagu ikka, ta väljendab oma pessimismi kibedas pilkes.

— Millist rõõmu, hüüab ta, — millist uhkust tunnen nüüd, jalutades linnas!... Kordan endale ühtelugu: kõik need *dvornik*'ud, *izvoštšik*'ud ja töölised on nüüd mu vennad!... Täna hommikul ma kohtasin salga joobnud sõdureid; mul oli himu suruda neid oma rinnale!

Pöördudes vürst Gortšakovi poole ta jätkab:

— Mihhail Konstantinovitš, rutake loobuma oma jõukusest! Anduge täielikult ja ausalt vaesusele! Jagage ruttu oma maad rahvale, enne kui ta nad teilt ise võtab! Otsige oma õnne vaid selles, et olla vaene ja vaba!

See kibe iroonia leiab kuulajaskonnas vaid vähe vastukaja.

Kõneldes tõsisemalt, arutleb B... ühes minuga Venemaa üldist seisukorda, tähtsamaid voolusid, mis juba selguvad, ja kardetavaid väljavaateid, mis avanevad igas

küljes. Loendame poliitilisi, majanduslikke, usundlikke ja etnilisi probleeme, mis nüüdsest peale kerkivad vene rahva ette, kõnelemata hirmutavast sõjaprobleemist, mis paneb mängu otse Venemaa elu:

— Ma aiman, ütlen ma, — pikka anarhia perioodi. Sellele järgneb diktatuur.

— Jah, vastab B..., — uus aegkond on alanud Venemaa ajaloos, hispano-ameerika aegkond... Oo, Porfirio Diaz, millal sa tuled?

Kesknädal, 4. aprill 1917.

Eile käis kohtuminister Kerenski Tsarskoje Seloos, et kontrollida isiklikult keiserliku perekonna valvet. Ta leidis kõik korras olevat.

Oma pererahvaga jagavad vangipõlve õue suurmarssal krahv Benckendorff, õuemarssal vürst Dolgorukov, ülemõuemeistritar proua Narõškin, audaamid preilid Buxhoevden ja Hendrikov, lõppeks *tsezarevitš*'i kasvataja šveitslane Gilliard. Proua Võrubova, kes asus samuti Aleksandri palees, viidi ära Petrogradi ja paigutati Petropavlovski kindlusse, kuulsasse Trubetskoi bastiooni.

Kerenski vestles keisriga. Ta küsis temalt eriti, kas on tõsi, nagu kinnitavad Saksa ajalehed, et Wilhelm II olevat soovitanud talle korduvalt võtta omaks vabameelsem poliitika.

— Otse vastupidi! hüüdis keiser.

Jutuajamine, mis toimus kõige viisakamas toonis, venis pikale. Kerenski isegi alistus lõpuks lahkuse võlule, mida loomulikult hoovab Nikolai II-st, ja ta tabas end mitu korda sellelt, et nimetas teda:

— *Gossudar!... Sire!*

Keisrinna, vastupidi, näitas end väga külmana.

Proua Võrubova lahkumine ei puudutanud teda, vähemalt mitte sel viisil, nagu oleks võidud arvata. Pärast seda kui ta oli olnud temasse lembunud nii kirglikult ja kiivalt, heitis ta järsku tema peale vastutuse kõigi hädade eest, mis tabasid keiserlikku perekonda ja Venemaad.

Saadan Ribot'le järgmise telegrammi:

„Mõned Petrogradi ajalehed toovad ära „Radical'i" artikli, milles tõendatakse vajadust vahetada Prantsuse esindajat Venemaal. Mul ei sobi võtta enda peale algatust väljendada mõnd soovi asja sisu kohta. Teiselt poolt, Teie Ekstsellents tunneb mind küllaldaselt, et teada, et säärases olukorras igasugused isiklikud kaalutlused on mulle võõrad. Kuid „Radical'i" artikkel teeb mulle kohuseks öelda Teile, et pärast seda, kui mul on olnud suur au esindada üle kolme aasta Prantsusmaad Petrogradis, ja evides teadmist, et ma pole seejuures hoidunud ühestki vaevast, mulle ei tee mingit raskust loobuda oma vastutusrikkast ülesandest. Kui vabariigi valitsus arvab kasulikuks määrata mulle järeletulija, ma teen kõik, mis võimalik, et kergendada üleminekut."

Mul on mitu põhjust selle telegrammi saatmiseks.

Kõigepealt, võib ehk olla teenistuse huvides kasulik vabastada mind mu kohalt, sest evisin endise valitsuse usaldust ja mul pole vähimatki usku uude valitsuskorda. Siis, ma aiman juba siin sõjakäiku, mida peavad minu vastu saadikutekoja vasempoolsed erakonnad. Kui mind kavatsetakse ära kutsuda, siis tahan vähemasti ette jõuda; ma olen alati hinnanud Sainte-Beuve'i aforismi: „Peab lahkuma asjadest veidi enne seda, kui nad lahkuvad meist."

Täna on suur tseremoonia Marsi väljakul, kuhu maetakse revolutsioonipäevade ohvrid, „rahvakangelased", „vabadusmärtrid".

Pikk haud on kaevatud põikjoones üle väljaku. Platsi keskel asetseb punasega kaetud tribüün valitsusliikmetele.

Määratult suuri, lõputuid rongkäike sõjaväemuusikaga ja mustade lippudega liikus juba hommikust saadik linnas, kogumas kokku hospidalest neid kahtesada kümmet kirstu, mis olid määratud revolutsioonilise apoteoosi jaoks.

Õige tagasihoidlike arvestuste järgi ületab meeleavaldajate hulk üheksasada tuhat. Ja ometi ei juhtunud kuski ainustki segadust ega mingit hilinemist. Kõigi rongkäikude koostamises, liiklemises, peatustes ja lauludes valitses täielik kord. Hoolimata jäisest tuulest tahtsin näha tseremooniat Marsi väljakul. Loendamatud rahvahulgad, mis lumesajuse ja tuuleiilidest piitsutatud taeva all liiguvad aeglaselt punaste kirstude järel, moodustavad erakordselt võimsa vaatemängu. Et rõhutada traagilist muljet, kindluse kahur müristab pauke iga minuti järele. Lavastusoskus on venelastel veres.

Kuid mis mind üllatab kõige enam, on vaimulikkude puudumine pidulikult talituselt. Ei ühtki preestrit, ühtki ikooni, ühtki palvet ega ühtki risti. Üksainus laul: *tööliste marseljees.*

Püha Olga ja Püha Vladimiri ajast alates, sest saadik, kui vene rahvas on astunud ajalukku, on see esimene kord, et suur rahvuslik akt toimub ilma kiriku kaasabita. Veel eile oli usund kogu avalikus ja eraelus esikohal; ta astus seal ikka jälle esile hiilgava toredusega, otse nõidusliku mõjuvõimuga, kujutlusvõime ja südamete, kui mitte mõistuse ja hingede täieliku valitsemisega. Veel mõne päeva eest need tuhanded talupoegi, sõdureid, töölisi, keda näen marssivat siin, ei möödunud pisemastki ikoonist tänaval, ilma et nad poleks peatunud, võtnud maha mütsi ja löönud innukalt risti ette. Millist vastuolu sellele näeme täna! Kuid kas maksab imestuda? Ideede mängus läheb venelane alati äärmuseni ja absoluutseni.

Vähehaaval tühjeneb väljak. Päike on loojumas; Nevast tõuseb kollakaspunast jäist udu. Tühjaksjäänud esplanaad omandab võika ilme. Minnes tagasi saatkonda mööda Suveaia üksindasi alleid, mõtlen endamisi, et võibolla viibisin äsja moodsa ajaloo ühe tähtsaima sündmuse juures. See, mis maeti punaseisse kirstudesse, on vene rahva bütsantsi ja moskva traditsioon, see on õigeuskliku püha Venemaa kogu minevik.

Sellal kui rindel asuvad väed lagunevad iga päevaga ikka enam sotsialistliku propaganda mõjul, jätkab vapralt oma rasket tööd väike armee, mis võitleb Kurdistani piiril, kindral Baratovi juhatusel.

Vallutanud Kermanšahi, siis Kizilraba, tungis väesalk Mesopotaamiasse ja teostas ühinemise inglastega, kirde pool Bagdadi.

Üldise sõja raamistuses sellel hiilgaval operatsioonil on kindlasti vaid episoodiline tähtsus; võib-olla on see viimne kangelastegu, mis ajaloolastel tuleb kanda Venemaa sõjalistesse annaalidesse.

XIII PEATÜKK.

7.—21. aprill 1917.

Ühendriigid kuulutavad sõja. — Kontsert Maria teatris. Siberi vangid keiserlikus loožis. — Kerenski ja Vera Figneri kõned. — Marsi väljaku tseremoonia — juutide mehkeldus!... — Revolutsioon tuli juhtidele ootamatult. — Vaidlus valitsuse ja *soveti* „sõjasihtide" pärast. — Keiserlikkude vangide elu Tsarskoje Seloos. Keisri ükskõiksus, keisrinna erutus. — Kolme prantsuse sotsialistliku rahvasaadiku tulek Petrogradi. — Minu vaidlused nendega. — Kohtuminister Kerenski einestab saatkonnas. — Jälk stseen Helsingis. — Lenini mõju kasvamine. Ta põlvnemine, iseloom, ideestik. Jne.

Laupäev, 7. aprill 1917.

Eile kuulutasid Ameerika Ühendriigid Saksamaale sõja.

Miljukov ja mina õnnitleme end selle sündmuse puhul, mis hävitab germaani riikide viimse pääsemislootuse.

Volõnia rügement, endine kaardiväe rügement, mis 12. märtsil esimesena mässu tõstis ja mille eeskuju kiskus kaasa muu osa garnisonist, korraldas täna pealelõunal Maria teatris kontserdi revolutsiooni ohvrite heaks. Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia saadikuile saadeti väga korrektne kutse. Otsustasime minna, et mitte jätta muljet, nagu halvustaksime uut korda; Ajutine Valitsus võtab, muide, osa pidulikust sündmusest.

Kuidas küll on muutunud Maria teater! Kas oleksid ta osavad mehhaanikud iial suutnud teostada nii häm-

mastavat dekoratsioonivahetust? Kõik keiserlikud vapid ja kuldsed riigikullid on maha kistud. Loožide-portjeed on vahetanud uhke õuelivree viletsate hallikate pintsakute vastu.

Saal on rahvast tulvil. Publik koosneb väikekodanlastest, üliõpilastest ja sõduritest. Sõjaväe-orkester asub laval; tagaplaanile on koondatud Volõnia rügemendi mehi.

Meid juhitakse vasemasse prostseeniumi-looži, mis oli enne keiserliku perekonna päralt ja kus olen näinud nii palju kordi suurvürst Borisi, suurvürst Dimitrit ja suurvürst Andreid aplodeerimas Kšessinskajale, Karsavinale, Spessivtsevale, Smirnovale. Otse vastas, õueministri loožis on koos kõik ministrid, lihtsais kuubedes. Ja ma mõtlen vanale krahv Fredericksile, kes oli alati nii säravas mundris, alati nii peenekombeline ja keda nüüd peetakse kinni kuski hospidalis, kus tal raske põiehaiguse tõttu tuleb alistuda piinlikemailegi põetamistoiminguile kahe vangivalvuri juuresolekul. Mõtlen ka ta naisele, tublile krahvinna Hedvig Aloisovnale, kes oli palunud varjupaika mu saatkonnas ja kes nüüd heitleb surmaga kuski haiglas; keiserlike losside komandandile kindral Vojeikovile, kes viibib vangistatuna kindluses; kõigile neile hiilgavaile adjutantidele ja kaardiväelastele, kes on nüüd surnud, vangistatud või põgenenud.

Kuid kogu saali huvi koondub suurele keiserlikule esiloožile, gala-loožile. Seal on võtnud aset umbes kolmkümmend isikut: vanu härrasid, mõni vana daam, tõsiste, lohkuvajunud, kummaliselt ilmekate, unustamata nägudega, ja kes vaatlevad publikut hämmastunud pilkudega. Need on terrorismi kangelased ja kangelannad, kes veel paarikümne päeva eest elasid väljasaadetuina Siberis, vangistatuina Schlüsselburgi või Petropavlovski kindluses. Siin on Morozov, Lopatin, Vera Figner, Katarina Izmailovitš jt. Mõtlen hirmuga kõigile füüsilistele ja moraalsetele kannatustele, mis on teinud läbi see väike jõuk, kannatustele, mis on maetud vaikusse ja unustusse. Milline epiloog Kropotkini „Memuaaridele" ning Dostojevski „Mälestustele surnud majast"!

Kontsert algab marseljeesiga, mis on praegu Vene hümniks. Saal väriseb käteplaginaist ja hüüdeist: „Elagu revolutsioon!“ Minu poole pöördutakse mõnede hüüetega: „Elagu Prantsusmaa!“

Siis järgneb pikk kõne kohtuminister Kerenskilt. See on osav kõne, milles sõja teema on mässitud sotsialistlikku fraseoloogiasse; väljendusviis terav, lõikav; harvad žestid, järsud ja käskivad. Ta saavutab suure edu, mis põhjustab heameelevälgatuse kõneleja kahvatul ja pingutatud näol.

Vaheajal, mis nüüd järgneb, ütleb mulle Buchanan:

— Lähme tervitama Ajutist Valitsust ta loožis! Seda nähakse heameelega.

Vaheaja lõppedes pöördume kohe tagasi oma looži.

Poolehoiu- ja nagu hardusekohin läbib saali; see on nagu vaikiv auavaldus.

Lavale ilmub Vera Figner. Väga lihtne, siledalt kammitud hallide juustega, riietatud musta villasesse kleiti valge kraega, ta näib vana väärika daamina. Milleski ei ilmestu kardetav nihilist, kelleks ta oli varem, oma nooruses. Muide, ta on heast, aadlikust perekonnast.

Vaiksel ja ühtlasel toonil, vähimagi žestita, vähimagi hääletõusuta, ilma ühegi märgita, mis reedaks ägedust või liialdust, vihakibedust või võiduuhkust, ta tuletab meelde kõigi nende loendamatut väge, kes on tasunud oma eluga revolutsiooni praeguse võidu eest, kes tundmatuina on surnud riigivanglates ja Siberi sunnitööliste-asupaikades. Martüroloogium areneb nagu kaebelaul, nagu palve. Ta viimased laused on öeldud aeglasemalt ja on tulvil kirjeldamatut kurbust, alistumust ning kaastundmust. Vist ainult slaavi hing suudab selliselt kaasa heliseda. Leinamarss, mida orkester seejärel mängib, näib jätkavat kõnet, mille pateetiline mõju lõpeb niimoodi usundliku heldimusega. Enamik juuresolijaid nutab.

Kasutame üldist elevust, et lahkuda, sest teatatakse, et „*trudovik*'ude“ rühma oraator Tšeidze asub kõnelema sõja vastu, et on ette näha vaidlusi jne. Meie koht ei ole enam siin. Ja siis: mälestus sellest tseremooniast on liiga haruldane — ärgem rikkugem teda.

Tühjades koridorides, mida kiiresti läbin, arvan nägevat oma elegantsete sõprade varje, kes nii palju kordi on hällitanud siin oma unistusi tantsufantaasiate saatel ja kes moodustasid nüüd igaveseks kadunud seltskonna viimse sarmi.

Pühapäev, 8. aprill 1917.

Arvatakse, et matusetalitusest Marsi väljakul möödunud neljapäeval võttis osa umbes miljon inimest. Matuste ilmlik laad ei kutsunud rahvastikus esile mingit protesti. Ainuüksi kasakad deklareerisid, et nende südametunnistus ei luba neil osa võtta matustest, kust Õnnistegija kuju on suletud kõrvale. Nad jäid oma kasarmutesse.

Ent juba järgmisel päeval hakkas levima lihtrahvas, eriti sõdurite hulgas kummaline nördimus, mis koosnes etteheiteist, kahetsusest, ebamäärasest rahutusest ja ebausklikest aimusist. „Pole enam kahtlust: matused ilma pappide ja ikoonideta märgitsevad pühaduseteotust. Jumal tasub kätte. Oo, kasakad, nemad taipasid seda! Nad ei lasknud end tõmmata sellesse patusesse seiklusse — nood mehed on nutikad! . . . Eks olnud jumalavallatu tegu seegi, et kirstud värviti punaseks? Puusärkide jaoks on ainult kaks kristlikku värvust — valge ja kollane; see on nii klaar asi, et katekismus sellest mitte ei räägigi. Noh, muidugi, selle kuratliku punaseksvärvimisega on teotatud surnuid. Vaat see puudus veel! Kogu Marsi väljaku askeldus on mehkeldatud juutide poolt! . . ."

Rahva tundeprotest kujunes nii üldiseks ja teravaks, et Ajutine Valitsus tarvilikuks pidas seda arvestada. Tema käsul läksid preestrid eile Marsi väljaku haudadele matusepalvusi lugema.

Esmaspäev, 9. aprill 1917.

Mõne päeva eest puhkes „sõjasihtide" pärast äge vaidlus Ajutise Valitsuse ja *sovet*'i või, täpsamini, Miljukovi ja Kerenski vahel.

Sovet nõuab, et valitsus leppigu kohe liitlastega kokku rahuläbirääkimiste algamise suhtes põhimõttel: „Rahu vallutuste ja sõjakahjutasudeta, rahvastele vaba arenguvõimalus."

Veenan Miljukovi jõudumööda ja selgitan talle, et *sovet*'i nõuete täitmine võrduks Venemaa reast väljalangemisega; kui see toimuks, tähendaks see igavest häbi vene rahvale:

— Teil on, ütlen mina, — enam kui kümme miljonit meest püssi all, teid abistab kaheksa liitlast, kellest enamik on kannatanud palju rohkem kui teie, ent kes sellegipärast on kindlasti otsustanud sõdida lõpliku võiduni. Parajasti tuleb juurde veel ka üheksas liitlane, ja veel milline liitlane — Ameerika! Praegune kohutav sõda sai alguse slaavi küsimusest. Prantsusmaa tõttas teile appi, kauplemata ühtki hetke oma abi pärast... Ning teie olete esimesed, kes tõmbuvad võitlusest tagasi!

— Olen nii täielikult Teiega samas arvamuses, väidab Miljukov, — et lahkun oma kohalt jalamaid, kui *sovet*'i vaated saavad ülekaalu!

Täna hommikul avaldati Ajutise Valitsuse üleskutse vene rahvale. Selles püütakse raskusest kõrvale põigelda ja looritatakse sõja jätkamise tarvidus õige udusesse sõnastusse.

Kui näitan Miljukovile vormeli ebakindlust ja pelglikkust, vastab ta mulle:

— Pean suureks võiduks, et sain niigi palju üleskutsesse mahutada. *Sovet*'i suhtes peame olema väga ettevaatlikud, sest meie ei saa veel toetuda garnisonile.

Petrogradi tõeliseks peremeheks on *sovet*!

Kesknädal, 11. aprill 1917.

Minu juures einestavad „kadettide" erakonna liider Vassili Maklakov, vürstinna Sofia Dolgoruki, vürst Scipion Borghese, maalija ja kunstiarvustaja Aleksander Nikolajevitš Benois.

Maklakov, kes on näinud revolutsiooni lähedamalt kui keegi muu, jutustab meile tema tekkimislugu.

— Ükski meist, ütleb ta, — ei aimanud liikumise ulatust, ükski meist ei oodanud sellist veeuputust. Muidugi, me teadsime, et tsaarivalitsus oli mäda, me ei aimanud aga, et ta oli seda niisugusel määral. Seepärast polnud midagi ette valmistatud. Kõnelesin sellest eile Maksim Gorki ja Tšeidzega; nad pole oma üllatusest veelgi toibunud.

— See Venemaa mullistus oli siis täiesti ürgjõuline? küsib Borghese.

— Jah, täiesti.

Tähendan, et ka 1848. a. veebruaris revolutsiooni võit ei hämmastanud kedagi suuremal määral, kui just vabariikliku partei juhte — Ledru-Rollin'i, Armand Marrast'd, Louis Blanc'i.

— Ei saa kunagi ennustada, lisan juurde, — et Vesuuvi purse toimub täpsalt sel ja sel päeval ning kellaajal. On juba küllalt hästi, kui märgatakse esimesi hoiatavaid tunnuseid ja esimesi seismilisi võnkeid ning kui kuulutatakse, et purse on paratamatult tulemas ja üsna peatselt. Seda pahem Pompeji ja Herkulanumi rahvale, kes ei arvestanud sellist hoiatust!

Tsarskoje Seloos muutub järelevalve langenud valitsejate üle karmimaks.

Keiser on ikka veel haruldselt ükskõikne ja rahulik. Vaikselt ja muretult veedab ta päeva, lehitsedes ajalehti, suitsetades sigarette, kombineerides *puzzle*'eid, mängides oma lastega ja rookides aias lund. Ta näib tundvat mingit heameelt sellest, et on lõppeks vabanenud oma kõrgest võimust.

Diokletian ei ilmutanud Salonas ega Karl V San-Yuste'is rohkem vaikset rahu kui tema.

Keisrinna, vastupidi, on müstilises eksaltatsioonis ja kordab vahetpidamata:

— Jumal ise paneb selle katsumuse meile; ma võtan ta tänulikult vastu oma igavese hingeõndsuse heaks.

Ometi juhtub vahel, et ta ei suuda pidurdada oma ägedust, kui ta näeb täidetavat valje vangistus-eeskirju, mis isegi lossi ruumides keelavad keisrile igasuguse liikumisvabaduse. Nii tuleb vahel valvur ja suleb talle tee mõne koridori algul; vahel annab kaardiväeohvitser pärast ühist söömaaega talle käsu minna tagasi oma tuppa. Nikolai II täidab käsku ilma vaidlemata. Aleksandra Feodorovna vihastub ja hakkab vastu, nagu mingile teotusele; kuid varsti valitseb ta end jälle ja rahuneb, pomisedes:

— Ka sellega peame leppima ... Eks tühjendanud Kristus oma karika põhjani?

Laupäev, 14. aprill 1917.

Eile õhtul saabusid Pariisist, Bergeni ja Torneo kaudu, kolm prantsuse sotsialisti: Moutet, Cachin ja Lafont; nad tulevad manitsema *sovet*'i mõistlikkusele ja isamaalusele. Neid saadavad kaks inglise *labour party* liiget: O'Grady ja Thorne.

Moutet on advokaat, Cachin ja Lafont filosoofia professorid; O'Grady kunsttisler, Thorne tinasepp. Niisiis esindavad prantsuse sotsialismi klassikalise haridusega vaimutöölised, inglise sotsialismi käsitöölised, *master-of-fact-men*. Ühelt poolt teooria, teiselt poolt realism.

Mu kolm kaasmaalast ilmuvad täna hommikul minu juurde. Esimene mulje neist ei jäta midagi soovida. Mõistame üksteist täielikult ülesande suhtes, mis neil siin täita on. Nende peamiseks mureks on teada saada, kas Venemaa suudab jätkata sõda ja kas võib veel loota temalt jõupingutust, mis lubaks meil teostada oma rahukava. Ma seletan neile, et kui nad oskavad võita *sovet*'i usalduse, kui nad kõnelevad temaga sõbraliku kindluse toonil, kui neil õnnestub selgeks teha, et revolutsiooni saatus on seotud sõja saatusega, — siis võib Vene sõjavägi meie strateegilistes plaanides etendada taas tähtsat osa. Mis puutub meie rahukavasse, siis peame nähtavasti kohandama teda uutele tingimustele.

Kell üks einestavad nad saatkonnas. Kõik teated, mis nad mulle annavad prantsuse avaliku arvamuse kohta, on rahuldavad.

Nähes neid nii oma salongides, ma mõtlen sellele, milline kummalisus ja paradoksaalsus on õieti nende siinviibimine. Kakskümmend viis aastat ei ole sotsialistlik erakond lakanud ründamast Prantsuse-Vene liitu. Ja nüüd tulevad just kolm sotsialistlikku rahvasaadikut kaitsma teda ... Venemaa vastu!

Pühapäev, 15. aprill 1917.

Sovet võttis täna vastu prantsuse sotsialistlikud rahvasaadikud ja nende inglise seltsimehed.

Vastuvõtt oli jahe, isegi nii jahe, et Cachin kaotas pea — tahtes luua võimalust keskusteluks, ta pidas vajaliseks heita pisut „ballasti" üle parda. Nojah, tolleks ballastiks osutus aga ei midagi väiksemat kui Elsass-Lotringen. Cachin ei esitanud nende provintside taastamist Prantsusmaale mitte kui õiguse käsku, vaid nagu mingit lihtsat võimalust, mis sõltuv mitmesugustest tingimustest, nagu rahvahääletus jne.

Kui meie rahvasaadikute poolt mulle osutatav toetus on kõik sellelaadiline, siis oleksid nad küll võinud säästa siiasõidu vaeva!

Esmaspäev, 16. aprill 1917.

Palusin kolm sotsialistlikku rahvasaadikut täna hommikuks enda juurde. Märkisin, kui kardetavad on sellised liiga järeleandlikud deklaratsioonid, nagu see, milleni laskus üks neist eile *sovet*'is. Cachin vastab:

— Kui rääkisin nii, siis sellepärast, et ma tõepoolest ei saanud teisiti. Sõbraliku vastuvõtu asemel hakati meid tõeliselt üle kuulama ja niisugusel toonil, et arvasin meid varsti sunnitud olevat lahkuma.

Nad lähevad täna jälle Tauria paleesse ja tõotavad mulle, et püüavad eilseid järeleandmisi võimalust mööda tühistada.

Kui lähen välisministeeriumi, kõnetab mind Miljukov kohe nende kahetsusväärsete mööndiste asjus:

— Kuidas te võite tahta, ütleb ta, — et suudaksin vastu seista meie enamlaste nõudmistele, kui prantsuse sotsialistid ise alla vannuvad?

Teisipäev, 17. aprill 1917.

Kohtuminister Kerenski einestab saatkonnas ühes Cachini, Moutet' ja Lafont'iga.

Kerenski võttis mu kutse vastu ainult tingimusel, et ta võib lahkuda kohe pärast söömaaega, sest ta peab kell kaks olema *sovet*'is. On tähtis, et ta saaks ühendusse mu kolme rahvasaadikuga.

Jutuajamine siirdub kohe sõjaküsimusele. Kerenski seletab, milles on tema olulisem mõtete-lahkuminek Miljukoviga: nimelt peavad liitlased revideerima rahukava, et kohandada ta vene demokraatia vaateile. Mõtted, mis ta toob ette oma seisukoha toetuseks, on „*trudovik*'ude" erakonna omad, millist ta esindab duumas ja mis on eriti talupoegade erakond, erakond, mille juhtsõnaks on: *zemlja i volja*, „maa ja vabadus". Need seisukohad maha arvatud, ta kinnitab energiliselt vajadust jätkata sõda Saksa militarismi vastu.

Kuulame, ilma et talle palju vastu vaidleksime. Aiman, muide, et kõik mu sotsialistidest külalised annavad endamisi talle enam või vähem õiguse. Mis puutub minusse, siis hoidun tagasi, kuna on veel teadmata, milline seisukoht Albert Thomas'l on ülesandeks võtta vene sotsialismi suhtes.

Vaevalt on kohv serveeritud, kui Kerenski rutuliselt lahkub, et minna *sovet*'i, kus toimub rahvusvahelise marksismi apostli, kurikuulsa Lenini poliitilise tegevuse avang pärast saabumist Šveitsist — Saksamaa kaudu.

Jälk stseen leidis aset mõne päeva eest Helsingi vene kirikus. Peeti mereväe leitnandi Polivanovi matusetalitust, kes tapeti oma meeskonna poolt viimaste rahutuste ajal. Vastavalt õigeusu riitusele oli puusärk avatud. Äkitselt tungis kirikusse jõuk töölisi ja madruseid.

Möödudes hanereas katafalgist, sülitasid nad kordamisi surnule näkku. Meeltheitev, nuttev lesk kuivatab taskurätiga laiba reostatud nägu ja anub viletsaid, et nad lakkaksid. Kuid nood tõukavad ta jõhkralt kõrvale, haaravad kirstust kinni, tõstavad selle üles ja keeravad kummuli, nii et laip põrandale kukub. Paiskavad siis küünlad ja pärjad maha ning väljuvad marseljeesi jorutades.

Reede, 20. aprill 1917.

Prantsuse sotsialistlikud rahvasaadikud hakkavad vähehaaval lahti saama vaimustusest vene revolutsiooni vastu — sest saadik, kui nad jälgivad teda lähedalt. Üleolev vastuvõtt, mis neile *sovet*'i poolt osaks sai, on nende imestlust pisut jahutanud. Ent sellegipärast on neil veel tohutu määr illusioone: nad usuvad veelgi, et vene rahvast saaks galvaniseerida „julge, demokraatliku, internatsionalismile suunatud poliitikaga".

Laupäev, 21. aprill 1917.

Kui Miljukov mulle hiljuti kinnitas, et Lenin on *sovet*'i ees heakstehtamatult diskrediteeritud oma äärmusliku lüüasaamis-poliitika läbi, siis alistus ta liigne kord optimistlikule pettekujutlusele.

Vastupidi, Lenini mõjuvõim näib viimaseil päevil olevat väga suurenenud. Kindel on igatahes, et ta on juba koondanud enda ümber ja oma juhatuse alla kõik revolutsiooni meeletud; ta esineb nüüd juba kardetava juhina.

Sündinud Simbirskis, Volga ääres, 23. aprillil 1870. a., Vladimir Iljitš Uljanov, hüüdnimega Lenin, on täiesti vene päritolu. Tema isa kuulus alamasse provintsiaadlisse ja täitis mingit ametit kooliadministratsiooni alal. 1887. a. ta vanem vend, olles segatud ühte atentaati Aleksander III vastu, mõisteti surma ja poodi üles. See draama mõjus otsustavalt Vladimir Iljitši kogu elule. Ta oli parajasti lõpetamas oma õpinguid Kaasani ülikoolis: ta viskus nüüd ihu ja hingega revolutsioonilisse liikumisse. Tsaarivalitsuse hävitamine sai nüüdsest peale ta kinnis-

mõtteks ja Karl Marxi evangeelium ta palveraamatuks. 1897. aasta jaanuarikuus pagendas politsei ta kolmeks aastaks Minušinskisse, Jenissei ülemjooksul, Mongoolia piiril. Karistusaja lõppemisel lubati tal lahkuda Venemaalt ja ta asus Šveitsi, kust ta sageli käis Pariisis. Ta teotses väsimatult ja organiseeris peagi innuka rühma, keda ta vaimustas rahvusvahelise marksismi kultuseks. 1905. a. mässurahutuste ajal ta arvas ühel hetkel, et ta tund on saabunud, ja tuli salaja tagasi Venemaale. Kuid kriis lõppes järsku: see oli olnud vaid eelmäng, rahva kirgede esimene märguanne. Nii asus ta siis tagasi maapakku.

Utopist ja fanaatik, prohvet ja metafüüsik, tundmata võimatuse ja absurdsuse mõistet, vaba igast õigluse- ja halastusetundest, vägivaldne ja machiavellistlik, meeletult uhke — sellisena annab Lenin oma messianistlike ideede käsutusse julge ja külma tahte, lõikava loogika, erakordse proselütismi- ja juhivõime. Nagu mulle teatatakse, nõudis ta oma esimestes kõnedes töölis- ja talurahvamasside revolutsioonilist diktatuuri: ta jutlustab, et proletariaadil pole isamaad, ja soovib kõigest hingest Vene sõjaväe lüüasaamist. Kui ta meelekujutustele seatakse vastu mõni tõelisusest ammutatud vastuväide, ta vastab järgmise uhke sõnaga: „Seda halvem tõelisusele!" Nii on siis mahavisatud vaev püüda talle tõendada, et kui Vene väed on purustatud, Venemaa langeb saagina Saksa võitja küüniste vahele, kes pärast seda, kui on end hästi küllastanud ja rahuldanud tema kallal, jätab ta maha anarhiakrampidesse. See isik on seda hädaohtlikum, et ta öeldakse olevat kõlblalt puhas, kaine, askeetiline. Sellisena, nagu mina teda kujutlen, on temas segunenud Savonarola ja Marat', Blanqui ja Bakunini omadusi.

XIV PEATÜKK.

22. aprill — 6. mai 1917.

Albert Thomas saabub Petrogradi. — Ta teatab minu peatsest ärakutsumisest. — Meie seisukohtade erinevus. — Üksikasju keisri vangipõlvest. — Vene rahvas aplodeerib vaatemängudele. — „Ma ei teadnud, et maod nii kiiresti nahka vahetavad...“ — Kontsert-miiting Mihhaili teatris. „Puhta südamega sunnitööline“. — Kerenski romantiline kõne. — Konflikt Ajut. Valitsuse ja *sovet*'i vahel. Tänavavõitlused. Jne.

Pühapäev, 22. aprill 1917.

Täna õhtul kell 11 astub Soome vaksalis rongilt Albert Thomas ühes arvuka saatjaskonnaga ohvitseridest ja sekretäridest.

Samast rongist väljub umbes kakskümmend tuntud maapagulast, kes tulevad Prantsusmaalt, Inglismaalt ja Šveitsist. Jaam on ehitud punaste lippudega. Tihe rahvahulk täidab kogu ümbrust. Rohkearvulisi delegatsioone punaste lippudega seatakse üles jaamahoone sissekäigu juurde ja „punakaart“, mis asendab linnapolitseid, rivistab platvormi äärele Petrogradi kõige toredamad apašide eksemplarid punaste kaela- ja käesidemetega.

Niipea kui rong nähtavale ilmub, puhkeb tervituste ja kiiduavalduste torm. Kuid jaam on vaevalt valgustatud; õhk on paks mingist kleepuvast ja jäisest udust; korratuid pagasi- ja kastidevirnu on kuhjatud mitmele poole, isegi otse rööbastele, nii et see väljasaadetute tagasitulek on ühtaegu triumfaalne ja võigas.

Miljukov, Tereštšenko ja Konovalov tulid ühes minuga Prantsuse esindusele vastu. Pärast ametlikke

tervitusi juhin Albert Thomas' keset üldisi poolehoiuavaldusi oma sõidukisse.

Vaatemäng on nii erinev tollest, mida ta nägi 1916. a. maikuus, ja liigutab tema revolutsioonilist meelt. Ta vaatab ringi säravate pilkudega. Korduvalt ütleb ta mulle:

— See on ju revolutsioon oma täies suuruses, oma täies ilus!...

Hotell „Euroopas" on talle varutud tuba. Asume vestlema. Ma teatan talle kõigest, mis on sündinud sest saadik, kui ta Prantsusmaalt lahkus, ja seletan talle, kuivõrd seisukord kahe viimase nädala kestes on muutunud raskemaks. Jutustan talle tülist, mis on tekkinud Miljukovi ja Kerenski vahel, ja toon lõppeks ette kaalutlused, mis minu arvates sunnivad meid toetama välisministrit, kuna ta esindab liidu poliitikat.

Albert Thomas kuulab mind hoolega ja vastab siis:

— Peame olema väga ettevaatlikud, et mitte haavata vene demokraatiat... Tulin siia just selleks, et endale kõige selle kohta selgust muretseda... Me kõneleme homme edasi.

Esmaspäev, 23. aprill 1917.

Kutsusin einele peale Albert Thomas' Miljukovi, Tereštšenko, Konovalovi, Neratovi ja oma ametnikud.

Vene ministrid teesklevad optimismi. Kõneldakse lahkhelidest, mis tulevad ilmsiks valitsuses. Miljukov avaldab oma hariliku heatuju ja suure mõtteavarusega oma seisukohta tüli asjas, mis on tekkinud tema ja Kerenski vahel. Albert Thomas kuulab, küsitleb, avaldab vähe oma arvamust, maha arvatud määratu usalduse ja imetluse väljendamine vene revolutsioonile.

Kui mu külalised on lahkunud, avaldab Albert Thomas soovi kõnelda minuga nelja silma all mu kabinetis. Seal ütleb ta mulle sõbraliku tõsidusega:

— Härra Ribot andis mulle teie jaoks kirja, jättes minu valida silmapilgu, millal ma ta teile edasi annan. Teie iseloom sisendab mulle liiga palju lugupidamist, et teda teile mitte kohe üle anda. Siin ta on.

Kiri kannab 13. aprilli kuupäeva. Loen teda vähimagi üllatuseta, vähimagi ärevuseta [1]. Lõpetanud lugemise, ütlen Albert Thomas'le:

— See kiri ei sisalda midagi, millega ma ei oleks nõus või millest ma ei oleks väga liigutatud. Kuni minu ärasõiduni, mida mul oleks raske teostada enne 10. maid, ma olen teile abiks nii palju kui suudan.

Ta surub soojalt mu käsi ja ütleb:

— Ma ei unusta iial teie väärikat käitumist ja mulle valmistab heameelt võida avaldada selle kohta oma austust telegrammis, mille ma juba täna saadan vabariigi valitsusele.

Ja lahkub, leppinud minuga kokku külastuste- ja töökava suhtes.

---

[1] Peaministri,
Välisministri
Kabinett.

Pariis, 13. aprill 1917.

Härra Saadik,

Valitsus arvas, et oleks kasulik saata erakorralise ülesandega Petrogradi relvastuse ja sõjatööstuse minister. Te tegite mulle teatavaks, et härra Albert Thomas, nende mälestuste põhjal, mis ta on jätnud Venemaale, ja mõju tõttu, mida ta võib avaldada teatud ringkondades, leiaks hea vastuvõtu Ajutise Valitsuse ja eriti härra Miljukovi poolt.

Et ta saaks täiesti vabalt teostada oma ülesannet, ma palun teid tulla tagasi Prantsusmaale, pärast seda kui olete temaga kokku leppinud oma ärasõidu tähtpäeva kohta. Te annate asjaajamise üle härra Douclet'le, kes jätkab seda chargé d'affaires'ina kuni teie järeletulija määramiseni.

Valitsusele näis, et seisukoht, mida teie evisite keisri juures, teeks teile raskeks täita oma ülesandeid praeguse valitsuse juures. Teie mõistate, et uues olukorras on vaja uut inimest, ja te teatasite mulle, peenetundelisusega, mida ma väga hindan, et olete valmis tagasi astuma üldsuse huvides, jättes kõrvale igasugused isiklikud kaalutlused. Tänan teid selle omakasupüüdmatuse tõenduse eest, mis ei üllata mind teie poolt, ja ühtlasi teatan teile, et me ei unusta iial suuri teeneid, mis olete osutanud kodumaale.

Kui te olete tagasi Prantsusmaal, siis arutleme koos, millise tegevuse võiksime teile leida, arvestades nii suurel määral kui vähegi võmalik teie isiklikke huvisid ja soove.

Palun vastu võtta, mu armas saadik, mu suurima lugupidamise avaldus ja mu parimad soovid.

A. Ribot.

Kutsusin oma Inglise ja Itaalia ametivennad einestama koos Albert Thomas'ga.

Carlotti nõustub täielikult minu arvamusega, et peame toetama Miljukovi Kerenski vastu ja et oleks tõsine eksimus mitte vastu seada *sovet'*ile liitlasvalitsuste poliitilist ja moraalset autoriteeti. Jõuan järgmisele kokkuvõttele:

— Miljukoviga ja Ajutise Valitsuse mõõdukate liikmetega on meil veel lootust peatada anarhia arengut ja hoida Venemaad sõjas. Kerenskiga aga on kindlustatud *sovet'*i triumf, mis on samaväärne rahvamasside kirgede vallandamisega, sõjaväe laostamisega, rahvuslikkude sidemete katkestamisega — Vene riigi lõpuga. Ja kui Venemaa kokkuvarisemine on vältimatu, siis vähemalt ärgem meie selleks kaasa aidakem!

Toetatuna Buchanani poolt, kuulutab Albert Thomas end kategooriliselt Kerenski pooldajaks:

— Kogu vene demokraatia jõud peitub ta revolutsioonilises innus. Kerenski üksi koos *sovet'*iga on võimeline looma valitsust, mis väärib meie usaldust.

Kesknädal, 25. aprill 1917.

Albert Thomas ja mina lõunastame täna õhtul Inglise saatkonnas. Kuid kell pool 8 näen teda astuvat oma kabinetti: ta tuleb, et jutustada mulle pikast kõnelusest, mis tal oli täna pealelõunal Kerenskiga ja mille peateemaks oli „sõjaeesmärkide" revideerimine.

Kerenski on tungivalt rõhutanud revideerimise vajadust. Vastavalt *sovet'*i resolutsoonile ta arvab, et liitlasriikide valitsused kaotavad täielikult vene demokraatia usalduse, kui nad ei loobu avalikult oma vallutuste ja sõjakahjutasude kavast.

— Ma möönan, ütleb mulle Albert Thomas, — et olen väga mõjustatud tema väiteist ja innukusest, millega ta neid kaitses ...

Siis tuleb ta tagasi metafoori juurde, mida hiljuti tarvitas Cachin, ja lõpetab:

— Peame ballasti välja viskama.

Vaidlen vastu, et vene demokraatia on liiga vilumatu, liiga oskamatu ja harimatu selleks, et anda eeskirju prantsuse, inglise, itaalia, ameerika demokraatiale, ja et mängus on kogu liidu poliitika.

Neljapäev, 26. aprill 1917.

Miljukov lausub mulle täna hommikul nukralt:

— Ah, teie sotsialistid ei kergenda mu ülesannet!

Siis jutustab ta mulle, et Kerenski uhkustab *sovet*'i ees, ta olevat võitnud nad kõik, isegi Albert Thomas', oma poole, ja et ta arvab end olevat juba täieliku peremehe välispoliitika alal.

— Kas teate, lisandab ta, — millise vembu ta mulle äsja tegi? Ta laskis avaldada ajakirjanduses poolametliku „kommunikee", et Ajutine Valitsus valmistab ette märgukirja, milles ta tahab täpsalt ja kindlalt avaldada oma seisukohad sõjaeesmärkide kohta. Ja mina, välisminister, saan ajalehtede kaudu teada sellest Ajutise Valitsuse niinimetatud resolutsioonist... Vaadake, kuidas mind koheldakse! Mind tahetakse nähtavasti sundida... Täna õhtul tõstan selle küsimuse üles ministritenõukogus!...

Õigustan nagu vähegi oskan prantsuse sotsialistide käitumist, omistades nendele vaid leppimismõtteid.

Juurelnud suuna üle, mis ikka selgemalt ilmneb Albert Thomas' talitusviisis, otsustan saata Ribot'le järgmise telegrammi:

„Kui, nagu ma kardan, Vene valitsus palub meid revideerida oma endisi kokkuleppeid rahusõlmimise aluste kohta, siis peame meie, minu arvates, talle kõhklematult avaldama, et me hoiame vankumatult kinni neist kokkuleppeist, ja kinnitama talle uuesti oma otsust jätkata sõda kuni lõpliku võiduni.

Kui me ei hoidu läbirääkimistest, milledeni püüavad meid viia sotsiaaldemokraatliku erakonna juhid ja isegi

härra Kerenski, võivad sel olla heakstehtamatud tagajärjed.

Esimeseks tulemuseks on igasuguse usalduse hävitamine Ajutise Valitsuse liikmete vastu nagu vürst Lvov, härrad Gutškov, Miljukov, Šingarev ja teised, kes võitlevad nii vapralt vene isamaaluse äratamise ja liidu päästmise eest. Ühes sellega me halvaksime kõik jõud riigis ja sõjaväes, mis pole veel alistunud patsifistliku propaganda mõjule. Need jõud reageerivad liiga aeglaselt Petrogradi despootliku ülevõimu vastu, sest et nad on halvasti organiseeritud ja hajuvil; ometi moodustavad nad rahvusliku jõutagavara, mis võib avaldada määratut mõju sõja edaspidisele käigule.

Otsustav hoiak, mida ma julgen teile soovitada, ähvardab äärmisel juhtumil kindlasti kaasa tuua liiduvahekorra katkestamise. Nii raskeloomuline, kui see võimalus ongi — eelistan teda siiski tagajärgedele, mis johtuksid kahemõttelisist kauplemisist, mida sotsialistlik partei tahab meiega kuuldavasti alustada. Juhtumil, kui peame sõda jätkama ilma Venemaata, võime võidu korral oma reast langenud liitlase arvel saavutada üldsummas õige hinnatavaid hüvesid. See perspektiiv heidutabki õige paljusid vene patrioote. Vastasel korral ma kardan, et Petrogradi „sovet" võib kergesti muutuda seisukorra peremeheks ja, kõigi maade patsifistide toetusel, sundida peale üldise rahu."

Enne selle telegrammi saatmist pean vajaliseks anda ta lugeda Albert Thomas'le ja külastan teda seepärast enne lõunasööki hotell „Euroopas".

Ta kuulab mind üllatuseta, sest ta tunneb mu mõtteid; kuid juba esimeste sõnade juures ta ilme muutub karmiks ja süngeks. Kui ma olen lõpetanud, teatab ta mulle kuival toonil:

— Minu arvamus on otse vastupidine... Kas tahate tingimata saata selle telegrammi?

— Jah, sest olen põhjalikult järele mõelnud.

— Siis saatke ta; kuid olgu see viimne!

Ma seletan talle, et kuni päevani, millal mind korrapäraselt ametist vabastatakse, ma pean enda kohuseks jätkata teadete saatmist valitsusele. Kõik, mis ma võin

teha, et mitte töötada vastu ta missioonile, on hoiduda teotsemisest. Ma lisandan:

— Olen veendunud, et te olete valeteel. Seepärast, kui me oleme kahekesi, ma püüan teid veenda ja ei varja teie ees oma vaateid. Kuid kinnitan teile, et kolmandate isikute juuresolekul püüan alati näidata te mõtteid kõige paremas valguses.

— Ma tean seda ja tänan teid selle eest.

Hetkel, millal ma tema juurest lahkun, ta osutab mulle mõnd raamatut laual, millede hulgas on ka Alfred de Vigny luuletused:

— Need raamatud, ütleb ta, — on mu harilikud reisukaaslased. Te näete, et ma valin neid hästi.

Lahkume sõbraliku käepigistusega.

Reede, 27. aprill 1917.

Oma käitumise seletamiseks saadab Albert Thomas Ribot'le pika telegrammi:

„Nõustusin sellega, et härra Paléologue saadaks veel oma eilse telegrammi, kus ta kordab oletust, et Venemaa varsti loobub liidulepingu täitmisest, ja soovitab valitsusele kindlat hoiakut. See telegramm jääb viimseks. Ma tahan edaspidi, omal vastutusel, üksi informida valitsust ja määrata temaga kindlaks, millist poliitikat ajada.

Minu arvates on seisukord järgmine:

Sotsialistid mõjustavad Ajutist Valitsust ja eriti härra Kerenskit koostama diplomaatlikku nooti, millega liitlasi kutsutaks üles revideerima üheskoos oma sõjaeesmärke. Härra Miljukov peab võimatuks järele anda. Valitsus kõhkleb nende kahe suuna vahel.

Isegi kui härra Miljukov ei peaks võitjaks jääma ja kui Ajutine Valitsus peaks tegema meile kokkulepete revideerimise ettepaneku, ma palun tungivalt sellepärast mitte erutuda. Me näeme kindlasti veel vahejuhtumeid, võib-olla rahutusi. Kuid kõik need, kes on kokkupuutes revolutsioonilise sõjaväega, kinnitavad mulle, et olukord paraneb järjekindlalt.

Meie julgustusel ja meie kaasabil võib ja peab revolutsiooniline isamaalus puhkema. Me ei pea teda mõtlematu poliitikaga endast eemale tõrjuma.“

Albert Thomas, kellega ma täna jälle kokku saan, ütleb mulle:

— Tahtsin hästi märgitseda meie seisukohtade vastandlikkust. Meid eraldab kokkuvõttes see, et teil pole usku revolutsioonilistesse jõududesse, sellal kui mina usun neisse tingimusteta.

— Olen valmis möönma, et ladina ja anglo-saksi rahvaste juures revolutsioonilistel jõududel on vahel imestamapanevaid organisatsiooni- ja uuendamisvõimeid. Kuid slaavi rahvaste juures nad võivad olla vaid laostavad ja hävitavad ning viivad paratamatult anarhiale.

Täna õhtul lõunastan Tsarskoje Seloos, suurvürst Paveli ja vürstinna Paley juures. Koos on ainult perekond: noor suurvürstinna Maria Pavlovna teine, Vladimir Paley ja mõlemad tütred Irina ja Natalia.

Pärast revolutsiooni viibin esimest korda selles majas.

Suurvürst kannab kindrali mundrit Georgi ristiga, kuid ilma keiserlike nimetähtedeta, ilma kindraladjutandi õlakuteta. Ta on säilitanud oma rahuliku ja lihtsa väärikuse; siiski on ta nägu kõhnunud ja sellesse on nagu lõikunud kurbuse ilme. Vürstinna otse väriseb valust ja meeleheitest.

Päev-päev, tund-tund haaval meenutame üheskoos traagilisi nädalaid, mis oleme pidanud läbi elama.

Kui sammume läbi salongide, et minna söögiruumi, peatab meid hetkeks üks ja sama mõte. Vaatleme toredat sisustust, pilte, vaipu, mööbli ja kallihinnaliste esemete üliküllust... Milleks kõik see edaspidi? Mis saab kõigist neist imeilusaist ja kalleist asjadest?... Pisarad silmis, ütleb mulle vaene vürstinna:

— Võib-olla varsti konfiskeeritakse meilt see maja, millesse olen pannud nii palju iseennast!...

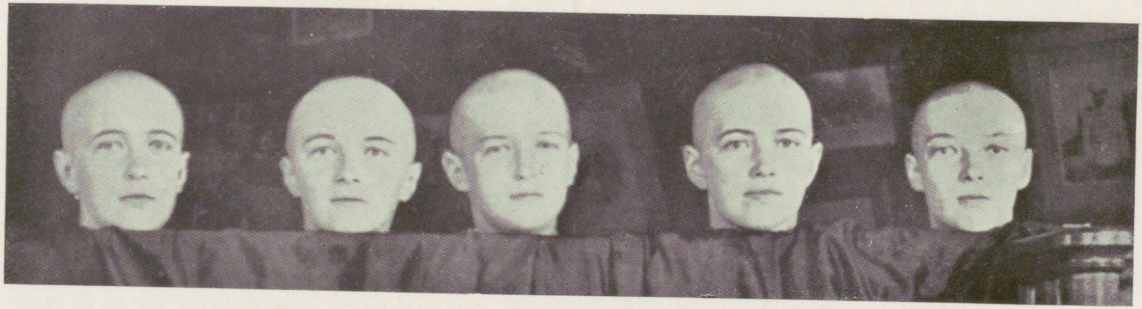

End. keisripaari lapsed mais 1917.

Leetrihaiguse tõttu hakanud lastel juuksed välja kukkuma, mispärast keisrinna laskis kõigil juuksed ära lõigata. Vasemalt: Anastasia, Olga, Aleksei, Maria, Tatjana.

Kogu ülejäänud õhtul valitseb väga nukker meeleolu, sest suurvürst ja ta naine on niisama pessimistlikud kui mina.

Vürstinna jutustab mulle, et tunaeile, liikudes piki Aleksandri pargi tara, näinud ta eemalt keisrit ja ta tütreid. Keiser viitis aega sellega, et purustas rautatud kepiga basseini jääd. See meelelahutus kestis juba üle tunni aja! Mõningad sõdurid, kes samuti vaatasid läbi võre, karjusid talle: „Mida kuradit sa mõne päeva pärast tegema hakkad, kui jää sulanud on?“ Kuid keiser oli liiga kaugel, et neid kuulda.

Suurvürst jutustab mulle omakorda:

— Õnnetute valitsejate vangistus on muutunud nii valjuks, et meie ei tea peagu midagi sellest, mis nad mõtlevad või mis nad teevad ... Siiski sain möödunud nädalal kõnelda neist isa Vassiljeviga, kes pidas lihavõttejumalateenistuse palee kirikus. Ta ütles mulle, et teda jäetud mitu korda keisriga üksi, et võimaldada tal täita oma usundlikke kohuseid, ja et keiser oli esialgu olnud väga sünge, väga masendatud, kõnelnud kõlatu häälega ja otsinud vaevaga sõnu. Kuid pärast armulaua saamist suurel neljapäeval olevat armas keiser äkki elustunud. Ja see meeleolu oli isegi sisendanud talle järgmise liigutava teo kaks päeva hiljem: te teate, et lihavõtteööl, pärast ülestõusmise-jumalateenistust, kõik usklikud suudlevad üksteist vastastikku. „Kristus on üles tõusnud! ...“ Noh, sel ööl teenistuskorral olev ohvitser ja mõned valvurid olid poetunud keisri perekonna järele palee kirikusse. Kui jumalateenistus oli lõppenud, keiser lähenes nende salgale, mis seisis eemal, ja, tahtes näha neis vaid kristlikke vendi, ta suudles neid kõiki vagalt suule.

Kell 10 asun tagasiteele Petrogradi poole.

Laupäev, 28. aprill 1917.

Huvitav on praegu tähele panna vene seltskonda — ma kõnelen kõige kõrgemast seltskonnast.

Märkan seal kolme liiki arvamusi, või pigemini kolme kõlblat hoiakut revolutsiooni suhtes.

Põhimõtteliselt on langenud valitsejaile säilitanud truudust kõik tsarismi endised kaitsealused, kõik perekonnad, kes sündimise või ameti tõttu aitasid kaasa tsaarivalitsuse hiilgusele. Pean siiski tähendama, et ma ei kuule peagu iialgi kinnitatavat seda truudust, ilma et ei lisandataks karme, kibedaid, vihaseid sõnu Nikolai II nõrkuse, keisrinna eksimuste ja nende *camarilla* õnnetusttoovate sepitsuste kohta. Nagu ikka võimult tagandatud ringkondades, nii viidetakse ka siin lõpmatult aega sellega, et tuletada meelde asetleidnud sündmusi, viljatult mängelda tagasivaatavate oletustega ja isiklike süüdistustega. Poliitiliselt see rühm, kuigi õige suur, ei tule varsti enam üldse arvesse, kuna ta sulgub iga päevaga rohkem oma mälestustesse või tegeleb olevikuga ainult selleks, et valada talle kibedat pilget ja teotusi.

Ometi kohtan neissamades ringkondades aegajalt ka teissuguseid arvamusi. Seda juhtub sagedaimini õhtuste koosviibimiste lõpul, kui sobimatud ja frivoolsemad külalised on lahkunud, kui jutuajamine muutub intiimseks. Siis arutellakse ettevaatlikes, tagasihoidlikes ja tõsiseis sõnades võimalust liituda uue korraga. Kas pole suureks veaks Ajutist Valitsust mitte toetada? Kas ei tähenda see anarhistidega kokkumängimist, kui konservatiivsed jõud keelavad oma toetust praegustele juhtidele? ... Sellised arvamused leiavad harilikult vaid nõrka vastukõla: ometi on nad austatavad ja julgemeelsed, sest nad on sisendatud ülevast isamaalusest; neid kutsub esile vaid arusaamine riiklikest vajadustest, teadvus Venemaad ähvardavaist surmatoovaist ohtudest. Kuid nii palju kui tean, pole veel söandanud astuda üle Rubiconi ükski neist isikuist, kes on väljendanud sääraseid vaateid.

Ja, viimaks, olen märganud seltskonna kõrgemais kihtides kolmandat suhtumist uude valitsemiskorda. Et seda hästi kirjeldada, oleks vaja Rivaroli lõbusat hoogu ja teravat sulge. Vihjan mõnede salongide salajasele teotsemisele, mõnede osavate ja auahnete *pridvornõi*'de, ohvitseride ja ametnike, askeldustele, keda nähakse pugemas Ajutise Valitsuse eestubadesse, pakkuma oma kaastööd ja manguma mõnd ülesannet, ametit. Selle juures seletavad nad ilma häbitundeta, milline näidislik mõju oleks

nende poliitilisel pöördumisel. Nad spekuleerivad rahuliku häbitusega oma lugupeetava nimega, oma administratiivsete või sõjaväeliste võimete eitamatu väärtusega. Mulle näib, et mõned neist on silmapaistva kiirusega vahetanud oma kuue. Nagu ütles Norvins 1814. a.: „Ma ei teadnud, et maod nii kiiresti nahka vahetavad...“ Miski ei näita meile paremini kui revolutsioon inimliku loomuse tuuma ega paljasta meile paremini poliitilise maskeraadi telgitaguseid ja sotsiaalse seadeldise tagakülge.

Pühapäev, 29. aprill 1917.

Revolutsiooni-draama algusest saadik ei möödu ühtki päeva tseremooniateta, rongikäikudeta ja esinemisteta. Lakkamatu rida meeleavaldusi — triumfi, protesti, kaastunde, avangute, pühitsemiste, surnute mälestuste jne. märgitsemiseks. Slaavi hing mõnuleb ja naudib selliste meeleavalduste puhul — oma tulise kuid ebamäärase tundekülluse, sügava üldinimlikkuse vaistu, oma esteetiliste ja maaliliste elamuste harrastuse tõttu. Kõik ühingud ja korporatsioonid, kõik poliitilised, kutsealalised, usundlikud ja rahvuslikud rühmitused tulevad *sovet*'ile oma muresid ja soove avaldama.

Lihavõtte teisel pühal, 16. aprillil, kohtasin Aleksander Nevski kloostri lähedal pikka palverändurite rongkäiku, mis suundus vaimulikke viise lauldes Tauria palee poole. Kanti punaseid lippe pealkirjadega: *Kristus on üles tõusnud! Elagu vaba kirik! Vabale rahvale demokraatlik kirik!*

Tauria palee park on näinud juutide, muhameedlaste, buddhausuliste, tööliste, naistööliste, talumeeste ja talunaiste, õpetajate ja õpetajannade, õpipoiste, vaeslaste, kurttummade ja ämmaemandate rongkäike! Isegi avalike naiste oma!... Oo, Tolstoi! Milline epiloog „Ülestõusmisele“!

Täna on sõjainvaliidid need, kes mitmetuhandelise hulgana tulevad protesteerima *sovet*'i rahuideede vastu. Eesotsas kulgeb sõjaväeorkester. Esiridades lehvivad veripunased lipud pealkirjadega: *Sõda vabaduse heaks*

meie viimse hingetõmbeni! — Au langenutele! — Vaadake meie haavu — need nõuavad võitu! — või lõpuks: *Rahutahtjad häbistavad Venemaad. Maha Lenin!*

Heroiline ja haletsusväärne vaatemäng! Vähemraskesti vigastatud kulgevad ridades, nii hästi-halvasti kui see läheb; enamik on amputeeritud. Nõrgemad, sidemetes, on asetatud veoautodele. Punase Risti õed talutavad pimedaid.

Tollesse valulisse jõuku on kuhjunud sõja kogu õudus, näitena sellest, mida inimihu võib kõike taluda. Rongkäiku suhtutakse otse usulise heldimusega, tema möödudes paljastuvad pead ja silmad niiskuvad pisaraist; leinarõivais naine langeb nuuksudes põlvili.

Liteinõi nurgal, kus publikut on kõige tihedamini, selle hulgas palju töölisi, puhkeb ovatsioon.

Ah! kardan, kas neist pealtvaatajaist, kes praegu aplodeerisid, mitmedki ei lähe õhtul plaksutama Leninile. Vene rahvas aplodeerib kõikide vaatemängude puhul, ükskõik, milline olekski nende mõte — kui nad vaid erutavad ta tundlikkust ja kujutlusvõimet.

Esmaspäev, 30. aprill 1917.

Anarhia tõuseb ja levib tulvavee peatumatu jõuga.

Sõjaväest on kadunud igasugune distsipliin. Ohvitsere teotatakse, pilgatakse ja tapetakse, kui nad vastu hakkavad. Arvatakse, et üle 1 200 000 väejooksiku liigub Venemaal ringi. Nad ummistavad jaamu, anastavad vaguneid, peatavad ronge ja halvavad igasugust nii sõjaväelist kui ka tsiviilset liiklemist. Peamiselt teotsevad nad raudtee sõlmpunktides. Kui saabub rong, sunnivad nad reisijaid maha tulema, asuvad nende kohtadele ja käsutavad jaamaülemat juhtima rong sinna, kuhu neile meeldib. Või jälle: on liikumas rong, mis täidetud rindele määratud sõduritega. Kuski jaamas sõdurid tulevad maha, korraldavad miitingu, arutlevad tunni või paar ja lõppeks nõuavad, et neid saadetaks tagasi nende lähtekohta.

Administratsioonis ei valitse mitte väiksem korralagedus. Ülemad on kaotanud igasuguse mõjuvõimu

ametnikele, kes, muide, veedavad suurema osa ajast sellega, et palaaverdavad *sovet*'ides ja avaldavad tänaval meelt.

Loomulikult, toitluskriis ei pehmene, kui ta koguni ei raskene. Ja ometi seisab Petrogradi jaamades neli tuhat vagunit jahu. Kuid veovoorimehed keelduvad töötamast... Siis avaldab *sovet* mõjuva üleskutse:

„Seltsimehed veovoorimehed!

Ärge jäljendage vana korra häbitegusid! Ärge laske oma vendi nälga surra! Tühjendage vagunid!"

Seltsimehed veovoorimehed vastavad üksmeelselt: „Me ei tühjenda vaguneid sellepärast, et me ei soovi seda teha. Me oleme vabad!"

Kui lõppeks ühel päeval seltsimehed veovoorimehed suvatsevad jahuvagunid tühjaks laadida, keelduvad pagarid töötamast. Jälle avaldab *sovet* mõjuva üleskutse:

„Seltsimehed pagarid!

Ärge jäljendage vana korra häbitegusid! Ärge laske oma vendi nälga surra! Tehke leiba!"

Seltsimehed pagarid vastavad üksmeelselt: „Me ei tee leiba sellepärast, et me ei soovi seda teha! Me oleme vabad!"

Tänavail keelduvad paljud voorimehed hoidumast paremat kätt sellepärast, et nad on vabad. Aga et nende vahel pole üksmeelt, siis tekib alatisi kokkupõrkeid.

Politseid, mis oli selle määratu riigi peamiseks, kui mitte ainukeseks liitjaks, ei ole enam kuski olemas, sest „punakaart", midagi miilitsa taolist, mis on asutatud mõnedes suurtes linnades, ei ole muud kui kogu allakäinud isikuid ja apašše. Ja kuna kõik vanglad on avatud, siis on ime, et ei toimu rohkem roimi elu ja varanduse vastu.

Ometi suurenevad agraarsed rahutused, eriti Kurski, Voroneži, Tambovi ja Saratovi kubermangus.

Üks huvitavamaid üldise korratuse märke on *sovet*'ide ja nende poolehoidjate käitumine sõjavangidega.

Schlüsselburgis lastakse Saksa vange vabalt linna. Viis versta rindest tagapool üks mu ametnikke on näi-

nud Austria vange jalutamas täiesti vabalt ja iseseisvalt. Lõppeks, mis veel parem, Kiievis üks Saksa, Austria-Ungari ja Türgi vangide maakondlik miiting nõudis ja saavutas, et nendele kohaldataks „kaheksatunnine tööpäev"!

Teisipäev, 1. mai 1917.

Õigeusu kalendri järgi on täna 18. aprill; kuid *sovet* otsustas võtta seks puhuks näiliselt omaks lääne kalendri, et olla kooskõlas kõigi maade proletaarlastega ja tõendada töölisklasside rahvusvahelist jõudu, sõja ja kodanluse pettekujutluste kiuste.

Juba mitu päeva valmistutakse hiigelsuurele meeleavaldusele Marsi väljakul. Ilm ei ole eriti soodus. Taevas on valkjas ja puhub terav tuul. Neval oli jää juba sulama hakanud, ent nüüd on jõgi oma talvise katte taas kokku jootnud.

Hommikust saadik voolab üle kõigi sildade, läbi kõigi tänavate rongkäike linnakeskme poole — tööliste, sõdurite, *mužik*'ide, naiste ja laste rongkäike, milledest igaühe ees kantakse kõrgeid punaseid lippe, mis vaevaga võitlevad tuule vastu.

Kord on täiuslik. Pikad, looklevad read kulgevad, peatuvad, taganevad, manööverdavad kuulekalt nagu statistide rühm kuski teatrilaval. Vene rahvas evib erakordselt suurel määral lavastusmeelt.

Kella üheteistkümne paiku lähen Marsi väljakule ühes oma sekretäride Chambruni ja Dulong'iga.

Ääretu väljak sarnleb inimesteookeaniga, kus massi liikumised jäljendavad lainete õõtsumist. Nende elavate voogude kohal lehvib tuhandeid punaseid lippe.

Umbes tosin sõjaväeorkestreid, jaotatud mitmesse kohta, paiskavad õhku marseljeesi helisid, vahelduvalt ooperi- ja balletiviisidega; venelaste jaoks ei ole pidu ilma muusikata.

Ei ole neil pidu ka ilma kõnedeta; seepärast on *sovet* lasknud seada üles, teatud vahemaade taha, punasega ehitud veoautosid, mis täidavad kõnetoolide aset. Kõne-

lejaid järgneb üksteisele lõputa, kõik on rahva hulgast, kõik kannavad töölise kuube, sõduri sinelit, talupoja *tulup*'i, papi rüüd, juudi hõlsti. Nad kõnelevad väsimatult, suurte žestidega. Neid ümbritseb pinev tähelepanu; ei ühtki vahelesegamist; kõik kuulavad, silmi ja kõrvu pingutades, naiivseid, tõsiseid, segaseid ja innukaid sõnu, sõnu täis meelepettusi ja unistusi, sõnu, mis juba sajandeid idanenud vene rahva vaikivas hinges. Kõnede teemaks on enamjaolt sotsiaalsed reformid ja maajagamine. Sõjast kõneldakse vaid muuseas ja nagu nuhtlusest, mis lõpeb peagi kõigi rahvaste vennaliku leppimisega. Umbes tunni aja jooksul, mis ma jalutan Marsi väljakul, loendan umbes kolmkümmend kaks lippu, mis kannavad pealkirju: *Maha sõda!* ... *Elagu internatsionaal!* ... *Tahame vabadust, maad ja rahu!* ...

Saatkonda tagasi tulles kohtan Albert Thomas'd, keda saadavad „vene seltsimehed"; Thomas' nägu särab revolutsioonilisest vaimustusest, ta heidab mulle möödumisel hüüatuse:

— Kui ilus see on! ... Kui ilus see on! ...

Tõepoolest, see on ilus vaatemäng; kuid ma naudiksin rohkem selle ilu, kui ei oleks sõda, kui Prantsusmaale poleks tunginud vaenlane, kui juba kolmkümmend kaks kuud sakslased ei asuks Lille'is ja Saint-Quentinis.

Kesknädal, 2. mai 1917.

Täna õhtul korraldatakse „kontsert-miiting" Mihhaili teatris; sissetulek on määratud endiste poliitiliste vangide abistamiseks. Mitu ministrit võtavad sellest osa; Miljukov ja Kerenski peavad kõnelema. Viibin ühes Albert Thomas'ga suures esiloožis, mis oli varem keiserlik loož.

Pärast Tšaikovski sümfoonilist prelüüdi Miljukov peab kõne, mis on täis hoogsat isamaalust ja energiat. Kogu saalitäis plaksutab poolehoidvalt.

Miljukovi asemele ilmub lavale Kuznetsov oma traagilises ilus. Oma ihara ja haarava häälega alustab ta suurt aariat „*Tosca*'st". Publik avaldab soojalt kiitust.

Veel enne saali rahunemist sirgub ühest põrandaloožist esile karvane, võigas, metsik kogu ja karjub vihase tooniga:

— Tahan kõnelda sõja vastu, rahu poolt!

Tekib lärm. Igalt poolt hüütakse:

— Kes sa oled?... Kust sa tuled?... Mida tegid sa enne revolutsiooni?

Mees kõhkleb vastusega. Siis, järsku, pannes käed vaheliti rinnale, nagu heidaks ta väljakutse saalile, ta ütleb:

— Ma tulen Siberist; ma olin sunnitööl!

— Aa, sa olid poliitiline vang?

— Ei, ma olin harilik sunnitööline, kuid mu südametunnistus on puhas!

See vastus, mis väärib Dostojevskit, kutsub esile vaimustustormi:

— Hurraa! Hurraa!... Räägi! Räägi!...

Ta hüppab loožist välja. Ta haaratakse, tõstetakse üles ja kantakse lavale üle tugitoolide ridade.

Minu kõrval juubeldab Albert Thomas:

— Milline võrratult suur, milline kaunis vaatemäng!

Sunnitööline algab sellega, et loeb kirju, mis ta on saanud rindelt ja mis kinnitavad, et sakslased vaid igatsevad vennastuda vene seltsimeestega. Ta arendab oma mõtet, kuid ta väljendub saamatult, ta ei leia sõnu. Publik tunneb igavust ja muutub rahutuks.

Sel hetkel saabub Kerenski. Teda tervitatakse hõisetega ja palutakse kohe kõnelda.

Sunnitööline, keda enam ei kuulata, vaidleb vastu. Paar vilet annavad talle mõista, et ta viibimine laval on üleliigne. Vihaliigutusega kaob ta kulisside taha.

Kuid enne kui Kerenski kõnelema hakkab, laulab üks tenor mõned Glazunovi tuntud laulud. Et tal on ilus hääl ja väga peen ettekanne, siis publik, muutunud sentimentaalseks, nõuab veel kolm romanssi lisapalaks.

Nüüd on Kerenski laval; ta on veel kahvatum kui harilikult ja näib väsimusest täiesti kurnatud. Ta tõrjub väheste sõnadega tagasi sunnitöölise väited. Kuid, nagu läbiksid teised mõtted ta pead, teeb ta äkki järgmise kummalise lõppjärelduse:

— Kui mind ei taheta uskuda ega mulle järgneda, siis lahkun ma valitsusest. Iial ei võta ma tarvitusele jõudu, et panna maksma oma arvamusi ... Kui mõni riik tahab viskuda kuristikku, siis ei saa ükski inimlik võim teda selles takistada, ja neil, kes hoiavad oma käes valitsust, jääb siis teha vaid üks asi: tagasi astuda.

Sellal kui ta julgusetu ilmega laskub lavalt, mõtlen ma ta iseäralikule teooriale ja mul on himu vastata: „Kui mõni riik tahab viskuda kuristikku, siis ta valitsejate kohus pole mitte tagasi astuda, vaid asetuda talle põiki teele ette, pannes kaalule isegi oma elu."

Neljapäev, 3. mai 1917.

Sovet'i, Kerenski ja paraku ka Albert Thomas' pealekäimisel on Miljukov nõustunud tegema teatavaks liitlasriikide valitsustele manifesti, mis kuulutati välja 9. aprillil, selleks et esitada vene rahvale „vaba Venemaa valitsuse vaateid sõjaeesmärkide kohta", mis lühidalt väljenduvad kuulsas vormelis: „Ei vallutusi ega sõjakahjutasusid". Kuid ta lisandas sellele seletava märkuse, mis, koostatud sihilikult ebamäärases ja segases stiilis, parandab nii palju kui võimalik manifesti lõppjäreldusi.

Sovet pidas terve öö koosolekut; jäädi kindlaks seisukohale, et see lisaseletus tuleb lasta tagasi võtta ja Miljukov edaspidi „kahjutuks" teha. See tähendab teravat konflikti valitsusega.

Hommikust saadik on tänavad õige elevil. Kõikjal moodustub salku ja improviseeritakse kõnetoole. Kella kahe paiku hakkavad meeleavaldused muutuma tõsisemaiks. Kaasani Jumalaema kiriku ees tekib kokkupõrge Miljukovi pooldajate ja vastaste vahel; võitjaks jäävad viimased.

Varsti väljuvad rügemendid kasarmuist: „Maha Miljukov!... Maha sõda!..."

Valitsus istub Maria palees alatiselt koos ja on seekord kindlasti otsustanud äärmuslaste ees mitte enam alistuda. Ainult Kerenski on keeldunud istungist osa võtmast, arvates, et see temale kui *sovet*'i abiesimehele kohane poleks.

Äkitselt levib kuuldus, et Tsarskoje Seloo rügemendid, truudena valitsusele, on alustanud marssi Petrogradi suunas. *Sovet* näib seda uskuvat, sest ta teeb kiireid korraldusi meeleavalduste lõpetamiseks. Mis saab homme?

Mõtisklesin kogu päeva kahetsemisväärse vea üle, mida teeb Albert Thomas, toetades Kerenskit Miljukovi vastu. Tema kangekaelsus selles, mida võiks nimetada „revolutsiooniliseks meelepettuseks", sunnib mind saatma täna õhtul Ribot'le järgmist telegrammi:

„Asetleidvate sündmuste tõsidus ja minu vastutustunne sunnivad mind paluma teid kinnitada otsese ja kindla käsuga härra Albert Thomas' poolt mulle tehtud ettekirjutust — loobuda teie informeerimisest."

Reede, 4. mai 1917.

Täna hommikul tuleb Albert Thomas, nagu harilikult, kella kümne paiku saatkonda; teatan talle kohe oma eileõhtusest telegrammist.

Teda haarab vihahoog. Käies toas edasi-tagasi, ta valab mulle laitust ja sõimu ...

Kuid torm on liiga äge, et kaua kesta.

Tekib vaikus. Ta käib kaks korda üle toa, käed vaheliti, kulmud kokku tõmmatud, liigutades huuli, nagu kõneleks ta endaga. Siis küsib ta minult rahulikumal toonil ja pehmenenud ilmega:

— Kokkuvõttes, mida heidate mu poliitikale ette?

— Võin vastata teile ilma piinlikkuseta. Te evite sotsialistlikku ja revolutsioonilist vaimu, suurt tundlikkust ja elavat kujutlusvõimet. Nüüd tulete siia, sesse otse leegitsevasse, haaravasse, joobnustavasse õhkkonda. Ja te alistute ümbruse mõjule.

— Te ei näe siis, et end pidevalt vaos hoian?

— Jah; kuid on hetki, millal te ei valitse end. Nii näiteks tollel viimasel õhtul Mihhaili teatris ...

Nii jätkub me jutuajamine usaldavana ja vabana, kuid jättes lõpuks kummagi oma seisukohale.

Eilsetes segadustes jäi valitsus *sovet*'i suhtes kaheldamatult seisukorra peremeheks. Mulle kinnitatakse, et Tsarskoje Seloo garnison ähvardanud tõepoolest marssida Petrogradi.

Täna peale lõunat jätkusid manifestatsioonid uuesti. Kella viie paiku joon teed proua P... juures, Moikal. Nevski prospektilt kuulukse müra, siis püssiraginat. Kaasani Jumalaema kiriku ees lüüakse lahingut.

Teel saatkonda kohtan leninistide relvastatud bandesid, kes kisavad: „Elagu internatsionaal! Maha Miljukov! Maha sõda!"

Verised kokkupõrked jätkuvad õhtuni. Ent nagu eilegi, võtab *sovet*'i üle hirm võimust. Kardetakse ületrumpamist Lenini poolt. *Sovet* pelgab ka, et viimati asuvad Tsarskoje Seloo väeosad liikvele. Seepärast laseb ta kiiresti levitada plakateid, milles kutsutakse korrale ja rahule, „et päästa revolutsiooni teda ähvardavast vapustusest".

Kesköökis on kord jalul.

Laupäev, 5. mai 1917.

Linn on saanud tagasi oma hariliku ilme.

Ent otsustades äärmuslike ajalehtede ülbe tooni järele on valitsuse võit ebakindel; Miljukovi, Gutškovi, vürst Lvovi päevad on loetud.

XV PEATÜKK.

7. — 17. mai 1917.

Esitame Albert Thomas'ga oma erinevad seisukohad vabariigi valitsusele. — Kerenski ilukõne. — Minu jumalagajätt vene seltskonnaga. „Õhus tundub nukrust." — Vene vabameelsuse pankrott. — Minu lahkumine Petrogradist. Sazonov jääb maha. — Sotsialistid Cachin ja Moutet sõidavad minuga. — „Tuhande järve maal." — Kõnelus reisukaaslastega vene revolutsiooni tulevikust. — Üleminek piirijõest. Uue Venemaa armetu embleem. — Heidan seljataha viimse pilgu... „Nuta, mu kallis Venemaa, nuta, sest sa pead surema..."

Esmaspäev, 7. mai 1917.

Vastuseks minu telegrammile 3. maist palub Ribot, et Albert Thomas ja mina seletaksime talle kumbki oma seisukoha.

— Koostage oma seletus, ütleb mulle Albert Thomas; — seejärel koostan mina oma ja siis saadame nad valitsusele.

Minu seisukoht on järgmine:

„1. Anarhia levib kogu Venemaal ja halvab teda kauaks. Tüli Ajutise Valitsuse ja *soviet*'i vahel näitab juba oma kestvusega mõlema poole nõrkust. Paistab, et revolutsiooniline demokraatia on võimetu riigis korda jalule seadma ja teda võitluse jaoks organiseerima.

2. Kas peame avaldama Venemaale uuesti usaldust ja möönma talle uusi tähtaegu? — Ei; sest ka kõige soodsamate oletuste juures ta ei suuda enne mitut kuud täita vajaliselt oma liitlaskohustusi.

3. Varem või hiljem sunnib Vene jõu enam või vähem täielik halvatus meid muutma lahendusi, millede kohta

oleme kokku leppinud idaküsimustes. Mida varem see sünniks, seda parem.

4. Me peame niisiis, ilma pikemalt viivitamata, otsima väga salaja vahendit selleks, et viia türklasi nii kaugele, et nad pakuksid meile rahu."

Ja nüüd Albert Thomas' seisukoht:

„1. Tunnustan, et seisukord on segane, kuid mitte lootusetu, nagu näib arvavat härra Paléologue.

2. Usun, et kõige parem poliitika on kinkida uuele Venemaale veel edasi oma usaldust, mida me ei keelanud vanale.

3. Valitsus otsustagu ise idapoliitika üle, mida soovitab härra Paléologue. Märgin vaid ära, et võib-olla pole silmapilk hästi valitud uute suurte diplomaatiliste kombinatsioonide jaoks idas. Mina omalt poolt pole selle vastu, et katsuda salaja otsida võimalust, kuidas juhtida Türgimaad pakkuma meile rahu. Ainukeseks lahkuminekuks härra Paléologue'i ja minu vahel on see, et mina usun veel võimalusse viia Venemaa tagasi sõjategevusele demokraatliku poliitika väljakuulutamise teel; härra Paléologue arvab, et pole enam ühtki vahendit seda saavutada."

Mu vene sõprade ring on juba õige hajunud. Ühed on asunud Moskvasse, lootuses leida seal rahulikumat õhkkonda. Teised on sõitnud oma mõisadesse, arvates, et nende juuresolek avaldab head mõju talupoegade meeleolule. Mõned, lõppeks, on emigreerunud Stockholmi.

Siiski kogusin neid täna õhtul veel umbes tosina oma viimsele lõunasöömingule siin.

Näod on murelikud ja endassesüvenenud; jutuajamine venib loiult; õhus tundub nukrust.

Enne lahkumist väljendavad kõik mu külalised üht ja sama mõtet: „Teie lahkumine tähistab meile ühe maailmakorra lõppu. Nii jääb meile teist kestev mälestus."

Teated Vene sõjaväe kohta on halvad. Vennastumine Saksa sõduritega levib kogu rindel.

Olen juba märkinud, et neli prantsuse sotsialismi esindajat — Albert Thomas, Lafont, Cachin ja Moutet — omavad ülikooli ja klassikalist haridust, mille mõjul nad on eriti tundlikud kõnede ja retoorika võlude vastu. Sellest johtub ka Kerenski kummaline mõju neisse.

Tunnustan, muide, et too *sovet*'i noor tribuun on erakordselt hea kõneleja. Ta esinemised, kõige improviseeritumadki, väärivad tähelepanu oma väljendusrikkuse, hoogsate mõtete, kõne rütmi, lauseehituse ulatuse, võrdkujude lüürika ja sõnasädeluse poolest. Ja milline vaheldusrikkus toonis! Milline nõtkus oraatori asendis ja ilmes! Ta on kordamisi kõrk ja intiimne, võluv ja hoogne, käskiv ja hellitsev, südamlik ja sarkastiline, naljatlev ja ülev, täpne ja udune, kuiv ja ülevoolav. Ta mängib kõigil keeltel, ta virtuositeet käsitseb kõiki võimalusi ja võtteid.

Tema esinemiste referaadid ei anna mingit kujutlust ta kõnevõimest, sest just ta füüsiline isik on, võib-olla, tähtsamaid ja mõjuvamaid tegureid, mis võlub massi. Teda peab kuulama mindama mõnele neist rahvamiitinguist, kus ta esineb iga öösi, nagu toona Robespierre jakobiinide koosolekuil. Miski pole haaravam kui tema ilmumine kõnetooli — kaamena, palavikulisena ja hüsteerilisena. Pilk on kord kauge ja looritatud, kord põgus ja vaevu-märgatav pool-avali ripsmete varjust, ent samas taas terav, väljakutsuv ja välkuv. Samasugused kontrastid peituvad ta hääles, mis tavaliselt kajab karedalt ja jäigalt, ent ootamatult paisub kaunikõlaliseks ja vahedaks. Hetketi läbib kõnelejat mingi müstiline, prohvetlik ja ilmutuslik hõng ning hõivab teda magneetilise hoovusena. Ilme hõõguv keskendus, sõnade aeglustav või tormitsev tempo, mõtete hüplev ohjeldamatus, liigutuste unenäoline haprus, silmaterade liikumatus, suu tõmblemine, juuste püstisus — kõik see annab talle haiglase ja hallutsioonidele alluva inimese välimuse. Tugevad võpatused väristavad sellistel puhkudel kuulajaskonda; vaibuvad katkestamised, hääbub vastupanu, haihtuvad indi-

viduaalsed tahted ja kõik tervikuna saavad osa mingist hüpnoosist.

Ent selle teatraalse ilukõnekuse, selle kateedri- ja estraadisangarlikkuse taga, mis peitub seal? — Ei midagi, mitte midagi peale utoopiate, kire ja peibutuste.

Esmaspäev, 14. mai 1917.

Sõjaminister Gutškov esitab lahkumispalve, tunnustades end võimetuks muutma tingimusi, milledes toimub valitsemine, „tingimusi, mis ähvardavad tuua saatuslikke tagajärgi Venemaa vabadusele, julgeolekule, kogu ta olemasolule".

Kindral Gurko ja kindral Brussilov paluvad vabastada endid oma ülesandeist.

See tähendab vene vabameelsuse lõplikku pankrotti ja *sovet*'i peatset võitu.

Teisipäev, 15. mai 1917.

Miljukov korraldab minu auks lahkumiseine, millele ta on kutsunud markii Carlotti, Albert Thomas', Sazonovi, Neratovi, Tatištševi jt.

Gutškovi lahkumine ja ta häirehüüe tumestavad kõigi nägusid.

Toon, millel Miljukov tänab mind temale osutatud kaastöö eest, tõendab mulle, et ka tema tunneb oma päevad loetud olevat.

Juba mitu nädalat käib Ajutine Valitsus Sazonovile peale, et ta asuks oma saadikukohale Londonis. Sazonov hoidus kõrvale, tundes põhjendatud muret selle üle, mis siia maha jääb, poliitika üle, mida talle hakatakse ette kirjutama Petrogradist. Miljukovi tungival palvel ta nõustus lõppeks teele asuma.

Me lahkume üheskoos homme hommikul.

Briti admiraliteet peab saatma Bergenisse ühe kiiraviso ja kaks torpeedolaevade hävitajat, mis viivad meid Šotimaale.

Petrogradist Belo-Ostrovi; kesknädal, 16. mai 1917.

Jõudes täna hommikul Soome jaama, leian Sazonovi meile määratud vaguni ees. Ta teatab mulle tõsisel toonil:

— Kõik on muutunud; ma ei sõida ühes teiega... Lugege!

Ja ta ulatab mulle kirja, mis talle äsja toodud, kannab tänaöösist kuupäeva ning millega vürst Lvov palub teda lükata edasi oma ärasõit, kuna Miljukov on esitanud lahkumispalve.

— Mina lahkun ja teie jääte siia, ütlen talle. — Kas see pole sümboolne?

— Jah, see tähendab igasuguse poliitika lõppu!... Miljukovi kohalolek oli meie diplomaatilisele traditsioonile ustavaks jäämise viimseks tagatiseks. Mida peaksin nüüd enam Londonis tegema!... Ma kardan, et tulevik tõendab varsti härra Albert Thomas'le, millise vea ta tegi, tunnistades end nii avalikult *sovet*'i pooldajaks ja Miljukovi vastaseks!

Sõprade saabumine, kes tahavad minuga jumalaga jätta, teeb lõpu meie jutuajamisele.

Kaks prantsuse sotsialistlikku rahvasaadikut, Cachin ja Moutet, ja kaks inglise sotsialistide delegaati, O'Grady ja Thorne, astuvad rongi; nad tulevad otse Tauria paleest, kus nad on kogu öö arutelnud *sovet*'iga.

Rong hakkab liikuma kell 7.40.

Haaparanta; neljapäev, 17. mai 1917.

Kogu eilse päeva sõitis rong läbi Soomemaa, „tuhande järve maa".

Kui kaugel tundsid end kohe Venemaast, niipea kui ületasid piiri! Kõikjal, igas linnas ja pisemaski külas majad puhaste aknaruutudega, heledate kardinatega, korralikkude taradega; nad tunnistavad siinsest puhtusest, hoolest, korraarmastusest, kodumajanduse arengust, mugavusmeelest ja kodutundest. Hallika taeva all ilmutab maastik meeldivat värskust ja mitmekesidust, eriti

õhtupoolikul, Hämeenlinna ja Tampere vahel. Metsade, põldude ja aasade noor rohelus, kiired, sulisevad jõed; selged järved, viirutatud tumedate vastuhelkidega.

Täna hommikul, Oulu ümbruses, muutub loodus karmiks. Lumelaigud valendavad siin-seal viljatul nõmmel, kus kidurad kased võitlevad hädiselt vaenliku kliima vastu. Käredavoolulised jõed veeretavad määratuid jääpanku.

Cachin ja Moutet tulevad minu vagunisse vestlema.

Moutet, kes meie väljasõidust saadik Petrogradist on olnud vaikiv ja murelik, ütleb mulle järsku:

— Oluliselt on vene revolutsioonil õigus. See pole nii palju poliitiline kui rahvusvaheline revolutsioon. Kodanlikud klassid, kapitalistid, imperialistid, on kutsunud maailmas esile kohutava kriisi, mida nad on võimetud lahendama. Rahu saab luua ainult veel internatsionaali põhimõtete järgi. Mu otsus on väga selge, mõtlesin selle üle veel kogu tänase öö: prantsuse sotsialistid peavad minema Stockholmi konverentsile, et õhutada seal internatsionaali üldkoosoleku kokkukutsumist ja valmistada ette rahusõlmimise üldisi aluseid.

Cachin väidab vastu:

— Aga kui saksa sotsiaaldemokraatia lükkab tagasi *sovet*'i kutse, siis on see suureks õnnetuseks vene revolutsioonile. Ja Prantsusmaa kistakse kaasa sesse õnnetusse!

Moutet kõneleb edasi:

— Me osutasime tsaarivalitsusele küllalt kaua usaldust, me ei pea olema sellega kitsid uuegi valitsuskorra suhtes. Ja *sovet* kinnitab meile, et kui liit ausalt ja õiglaselt revideerib oma sõjanõudmised, kui Vene sõjavägi evib teadmist, et ta edaspidi võitleb tõeliselt demokraatliku rahu eest, siis oleks selle tagajärjeks kogu Venemaal suur rahvuslik tõus, mis tagaks meile võidu.

Püüan talle selgeks teha, et see *sovet*'i kinnitus on väärtusetu, sest et *sovet* ei valitse enam rahva kirgi, mis ta on valla päästnud:

— Vaadake, mis sünnib Kroonlinnas ja Schlüsselburgis, see tähendab kolmekümne viie versta kaugusel Petrogradist. Kroonlinnas on kommuuna linna ja kindluse

peremees; kaks kolmandikku ohvitsere on tapetud; sada kakskümmend ohvitseri on veel vanglas ja sada viiskümmend sunnitakse igal hommikul tänavaid pühkima. Ka Schlüsselburgis valitseb kommuuna, kuid saksa sõjavangide kaasabil, kes on koondunud ametiühinguks ja tehastele seadusi ette kirjutavad. Selle talumatu seisukorra ees on *sovet* võimetu! Ma möönan hädapärast, et Kerenskil õnnestub tuua jälle veidi distsipliini sõjaväkke ja teda kunstlikult isegi veidi elustada. Aga kuidas, milliste vahenditega suudab ta võideldada administratsiooni korratuse, agraarliikumise, rahandusliku kriisi ja pankroti, streikide üldistumise ning separatismi kasvamise vastu? Tõepoolest, siin ei piisaks isegi Peeter Suurest!

Moutet küsib minult:

— Kas arvate siis, et Vene sõjavägi on nüüdsest peale võimetu igasuguseks jõupingutuseks?

— Ma usun, et Vene armeed saab veel uuesti virgutada ja ta võib isegi varsti asuda mõnede teisejärguliste operatsioonide teostamisele. Kuid igasugune pingus ja püsiv tegevus, iga suur ja kestev rünnak osutub sisemise anarhia tõttu edaspidi võimatuks. Seepärast ei omista ma mingit tähtsust rahvuslikule tõusule, mida *sovet* teile on tõotanud; see oleks vaid tühine žest. Stockholmi minekul ei oleks niisiis muud tagajärge kui vaid liitlaste demoraliseering ja killustamine.

Kella poole ühe paiku peatub rong paari lagunenud baraki ees, tühjas ja sünges maakohas, kollakaspunase valguse all: see on Torneo.

Sellal kui toimitakse politsei- ja tollivormaliteete, ütleb Cachin meile, osutades jaama kohal lehvivale punasele lipule, mis on pleekinud, kortsunud ja katkine:

— Meie revolutsioonilised sõbrad peaksid küll muretsema endale veidi parema lipu piiril heiskamiseks.

Moutet vastab naerdes:

— Ära kõnele punasest lipust — valmistad saadikule piina.

— Piina, mulle? Mitte sugugi. Võtku vene revolutsioon omaks mistahes lipp, kas või must, kui ta vaid oleks

jõu ja korra embleemiks. Kuid vaadake seda kaltsu, mis kunagi olnud punane. See on tõesti uue Venemaa sümbol: määrdunud hilp, mis käriseb räbalaiks!

Torneo jõgi, mis tähistab piiri, on veel jääs. Ületan ta jalgsi, järgnedes regedele, mis viivad mu pagasi Haaparanta poole.

Vastupidises suunas tuleb masendav rongkäik: see on vene haavatute transport, mis saabub Saksamaalt, Rootsi kaudu. Muidugi ei ole nende vastuvõtuks valmistatud küllaldaselt veovahendeid. Seetõttu on umbes sada kanderaami asetatud otse jääle, kus viletsad inimvaremed lõdisevad õhukeste katete all. Milline tagasitulek kodumaale!... Ja kas leiavadki nad enam eest kodumaad?

Heites seljataha viimse pilgu, kordan ma endamisi prohvetlikku kaebust, millega üks vaene kohtlane talumees, *jurodivõi,* lõpetab mässustseeni „Boris Godunovis“:

„Nuta, mu püha Venemaa, nuta! sest sa astud pimedusse. Nuta, mu kallis Venemaa, nuta! sest sa pead surema.“

NIMEDE REGISTER

(Numbrid osutavad leheküljele)

Adrianov, kindral — I 258—9
Adžemov, duuma saadik — I 288
Aischylos — II 59
Aksakov, slavofiil — I 148
Akulina, nunn — II 101, 163—4
Albedinski, krahv — I 247
Albert, Belgia kuningas — II 52
Aleksander Mihhailovitš, suurvürst — II 168
Aleksander I, keiser — I 51, 54, 158, 193, 207, 253, 329; II 12, 85, 90, 232.
Aleksander II, keiser — I 125, 127, 139, 184, 194, 197, 209, 219, 228, 247, 253—4; II 70, 90
Aleksander III, keiser — I 20, 113, 125—7, 142, 151, 168, 184, 194, 247, 253, 285; II 52, 90, 151, 176, 255
Aleksandra Feodorovna, keisrinna — I 18, 25, 29, 32, 51, 78, 80—1, 102, 107, 110, 115, 117, 119—123, 133—4, 140, 150, 159, 162, 167—171, 184, 188, 191—2, 233—4, 253, 258, 260, 265, 267, 271—2, 274, 280, 282, 287, 291—2, 295, 297, 300, 305, 314, 334; II 10, 25, 29, 31—2, 40, 49, 50, 59—60, 67, 70—1, 74—6, 80, 84, 92, 94, 100—01, 109, 112, 115—7, 120—1, 123—4, 126, 128, 130, 134, 137, 139, 145, 150—51, 153, 154, 156, 158—9, 164—6, 169—70, 172, 178, 180—1, 184—7, 194—5, 197, 207, 210, 212, 218, 221, 225, 228—9, 231, 233, 242, 246, 251—2, 266.
Aleksei, troonipärija — I 78, 96, 117, 121—2, 171, 232—3, 253, 333—4; II 49, 166, 179—80, 211, 221, 224—5
Aleksei Aleksandrovitš, suurvürst — I 125
Aleksei Mihhailovitš, tsaar — I 252
Aleksejev, kindral — I 296, 316, 331; II 15, 21, 67, 72, 79, 82—3, 89, 95, 101—4, 106, 108, 131, 138, 149, 153, 212, 223—5, 237
d'Alembert — I 226
Alphons XIII, Hispaania kuningas — I 277
Alice, Hessen-Darmstadti hertsoginna — I 134, 135, 191
Amon — II 36
Anastasja, suurvürstinna, keisri tütar — I 26—8, 31, 114—5, 167—8, 224
Andrei Ivanovitš, *skopets* — I 327—8

Andrei Vladimirovitš, suurvürst — II 84, 166, 182, 183, 247
Andrejev, L., kirjanik — II 11
Andronnikov, M., vürst — II 25
Angelico, Fra, maalija — I 250
Anna Ivanovna, keisrinna — I 193; II 194
Anna Petrovna — I 253, 329
Antikleia — II 152
Antoni, metropoliit — I 171
d'Arc, Jeanne — I 58
Arhangelski, komponist — I 250
Arnim, Bettina — I 134
Artamanov, kindral — I 92, 105
Axelrod, poliitik — II 220
Azev, terrorist — I 128, 195, 219

Badajev, duuma saadik — II 64
Bade, komponist — I 103
Badmajev, imearst — I 116, 117; II 129—30
Bagration, vürst — I 189
Bahmetjev, komponist — I 250
Bakunin, M. — I 298; II 256
Balahhov, aadliperekond — I 285
Balakirev, komponist — II 31, 55
Balašov, Nikolai — II 142
Balfour, Inglise poliitik — II 179
Balk, kindral — II 174
Baratov, kindral — II 245
Barjatinski, aadli perekond — I 285
Bark, rahaminister — I 276, 310, 325; II 82, 190
Bark, m-me — II 82
Barrot, Prantsuse poliitik — II 220
Basily, N., asedirektor — II 222, 225
Beaupied, tööstur — II 139
Beethoven, komponist — I 304
Beletski, politseidirektor — I 124, 195; II 22, 25, 137, 156, 167
Beljajev, kindral — I 93, 162, 181—2, 236, 242, 281—2, 299; II 94, 116—7, 190
Belosselski, vürst — I 56
Belosselski, vürstinna — II 84
Benckendorf, Aleksander, kindral — I 194
Benckendorff, krahvinna — II 49
Benckendorff, ülemõuemarssal — I 71, 79, 232—3, 247, 300; II 30, 49, 84, 141, 242
Benedictus XV, paavst — I 173, 176
Benevski, Marusja, revolutsionäär — I 210
Benois, A. N., kunstnik — II 55, 250
Berchtold, krahv, Austria-Ungari minister — I 35—6, 38
Berthelot, kindral — II 130—2
Berthier, kindral — I 82
Biron — I 143
Bitsenko, Anastasja, revolutsionäär — I 210
Blanc, Louis — II 251
Blanqui — II 256
Bobrinski, V. A., kuberner — I 173—4; II 33
Bogdanov, tööstur — II 165
Bogdanovitš, kindral — I 195
Bompard, saadik — I 102
Borghese, Santa, vürstinna — II 239
Borghese, Scipion, rahvasaadik — II 239—40, 250—1
Boris Vladimirovitš, suurvürst — II 84, 96, 166, 179, 247

Borodin, komponist — II 55
Bortnjanski, muusik — I 250
Bourgeois, Léon, Prantsuse poliitik — II 70
Brankovitš, Lazar, Serbia tsaar — II 8
Brassov, krahvinna — II 27, 28, 29, 215, 217
Bratianu, Rumeenia peaminister — I 262; II 14—6, 21, 44—8, 72, 89, 102, 106, 113—4, 131—3, 186
Breškovskaja, Katarina, revolutsionäär — I 209
Briand, Prantsuse peaminister — I 315, 323; II 42, 46, 54, 73, 101, 106, 145, 190, 197—8, 211, 229
Brilliant, Dora, revolutsionäär — I 209, 219
Bris, Le, admiral — I 24
Brjantšaninov, poliitik — I 286
Broel-Plater, Konstantin, krahv — II 68—9
Brussilov, kindral — II 77, 93, 94, 104, 130, 223, 279
Brutus — II 162
Bryan, lauljanna, II 31
Bublikov, duuma saadik — II 229
Buchanan, George, Inglise saadik — I 22, 33—4, 36—7, 39—41, 50, 56, 63, 65, 76—82, 103, 152, 159, 188, 213, 235, 325; II 30—1, 33, 92, 95—6, 107—10, 130—1, 144, 148, 160, 179, 184—5, 190—1, 194, 202, 205, 207, 218, 229, 233—4, 238—9, 248, 260
Buchanan, Georgina, lady — I 77; II 30—1, 140
Budberg, perekond — I 71
Burnouf, teadlane — I 108
Burtsev, terrorist — I 128, 188, 209, 218—23; II 80
Buxhoevden, õuedaam — II 49, 242
Cachin, rahvasaadik — II 252—4, 260, 276, 278, 280—2
Caesar — II 17
Caillaux, poliitik — I 39
Carlotti, Itaalia saadik — I 263; II 91, 133, 179, 190—1, 194, 218, 233—4, 260, 279
Carol, Rumeenia kuningas — I 74, 138, 142
Castellane, krahv — I 21
Castelnau, kindral — II 189—92, 195, 198
Cervantes — II 54
Chambrun, de, saatkonna sekretär — I 44, 50; II 181—3, 270
Chateaubriand, kirjanik — I 83
Chérardi, kindral — I 197
Chétardie, Le, saadik — II 239
Combes, Prantsuse riigimees — I 221
Cromwell — II 216
Custine, de, markii — II 91

Danev, Bulgaaria poliitik — I 278
Dante — I 257
Danilov, kindral — I 90; II 224
Danton — II 87, 226
Darmesteter, teadlane — I 108
Debussy, komponist — II 31
Dedulin, kindral — I 196
Delcassé, poliitik — I 104, 165, 198, 220, 234—5, 240, 304, 315
Diamandi, Rumeenia saadik — II 15—6, 44, 47, 102, 131—2, 138
Diderot — I 226
Dimitri Pavlovitš, suurvürst — I 300, 303—4; II 159—63, 165—9, 171—3, 184, 196, 247
Diokletian — II 251

Dobrovolski, prokurör — I 124; II 127, 187, 206
Dolgoruki, Sofia, vürstinna — II 54, 239, 250
Dolgoruki, vürst — I 194, 247
Dolgorukov, õuemarssal — I 238; II 174, 242
Dosifei, vanausuline — I 244
Douclet, saatkonna nõunik — I 50; II 259
Dostojevski, kirjanik — I 72, 187, 200, 208, 243, 332—3; II 11, 62, 64, 247, 272
Doumer, senaator — I 309, 323—6, 331; II 79, 83, 118
Doumergue, rahvasaadik — II 189—93, 195—6, 198
Drevenko, arst — I 121
Družnin — I 119
Džunkovski, kindral — I 259, 305
Dulong, saatkonna sekretär — I 50; II 270
Dunja, Rasputini teenija — II 168—9
Dušan, Serbia tsaar — II 8
Dõmov, kirjanik — II 11

Elisabet, püha — I 135
Elisabeth, Sachsen-Altenbergi printsess — I 273
Engalitšev, vürst — II 142
Engelhardt, kolonel — I 252
Eulenburg, krahv — I 309, 334—6
Evert, kindral — II 104, 223

Fauré — II 31
Feodorov, õuearst — I 121; II 225
Feodorov, riigiprokuröri asemik — I 131—2
Feofan, arhimandriit — I 114—5, 119, 169
Ferdinand, Bulgaaria tsaar — I 68—9, 228, 252, 277—80, 309; II 7, 17—8, 132—3, 176, 183
Ferdinand I, Rumeenia kuningas — I 139; II 152
Figner, Vera, revolutsionäär — II 246—8
Filipjev, timukas — I 131, 133

Francis, saadik — II 119
Franz-Ferdinand, Austria-Ungari ertshertsog — I 22
Franz-Joseph, Austria-Ungari keiser — I 31, 35, 74, 96, 157, 188—9, 248; II 142, 152
Fredericks, krahvinna, II 49, 247
Fredericks, õueminister — I 16, 24, 70, 159, 196, 334—5; II 39—40, 49, 110—1, 121, 194, 213—4, 247
Friedjung — I 22
Friedrich-Franz, Mecklenburg-Schwerini suurhertsog — I 65

Gambetta — II 226
Gapon, preester — I 52, 195; II 23, 63
Gauthiot, R., keeleteaduse professor — I 107—8
Gavril Konstantinovitš, vürst II 166, 179
Gennadiev, Bulgaaria poliitik — I 278
Gentil, saatkonna sekretär — I 50
George, Inglise kuningas — I 52, 159, 233; II 179, 184, 226, 229, 231, 233
Gerassimov, *Ohrana* ülem — I 195
Geršuni, terrorist — I 128, 209, 219
Gilliard, kasvataja — II 49, 242
Giolitti, Itaalia poliitik — I 261
Giotto, kunstnik — II 30
Glaukos — II 97

Glazunov, komponist — II 272
Glinka, komponist — I 250; II 103—4
Globatšev, *Ohrana* direktor — I 195; II 174
Goethe — I 134
Golitsõn, Aleksander, vürst — II 70
Golitsõn, Boris, vürst — I 217; II 181, 186, 194, 206, 212
Golovin, m-me — II 29, 161, 164
Gorki, kirjanik — I 243, 317; II 11, 55, 251
Goremõkin, peaminister — I 24, 53, 63, 75, 214, 216, 255, 276, 283, 310, 316, 325; II 7, 20—1, 24, 38, 44, 64
Gortšakov, kantsler, I 36—7, 286; II 24, 241
Gortšakov, vürstinna — II 241
Goujon, tööstur — I 140
Grabbe, Aleksander, rügemendiülem — I 196
O'Grady, Inglise sotsialist — II 252, 280
Gratry, P. — I 77
Gretšaninov, komponist — I 250
Grey, Edward, Inglise välisminister — I 47, 152
Grey, Sibyl, lady — II 30
Gribunin, duuma saadik — II 229
Grigorjev, polkovnik — II 174
Grigorovitš, admiral, mereminister — I 28, 53, 310, 325; II 82, 149, 190
Grinevitski, terrorist — I 220
Grube, pankur — I 278
Grünewaldt, kindral — I 70
Guesdé, minister — I 222; II 227
Guizot — I 194
Gurko, V., kindral — II 153, 190, 192—3, 279
Gusseva, Ksenja — I 72, 111
Gutškov, oktobristide juht — I 119, 236—7, 288; II 67, 206—7, 210—1, 213, 217, 220, 223, 229, 237, 262, 275, 279

Habsburg, dünastia — I 100, 174, 189
Haendel, komponist — I 103
Halgouët, du, vicomtesse — II 200
Halturin, terrorist — I 220
d'Harcourt, vicomte — II 134
Hardenberg — I 158
Harting, politseiagent — I 195
Hendrikov, õuedaam — II 242
Henri IV — II 17
Hermogen, piiskop — I 118—9, 257; II 222
Herzen — I 143
Heyden, perekond — I 71
Hiiob — I 86
Hindenburg, feldmarssal — II 115
Hohenfelsen, krahvinna — I 60—1, 291—2, 300
Hohenzollern, dünastia — I 67, 84, 100, 158, 161; II 175
Hvostov, A. A. — I 280; II 107, 117—8, 126
Hvostov, A. N. — I 312; II 21—2, 24—6

Ignatjev, krahvinna — II 29
Igor Konstantinovitš, vürst — II 179
Iliescu, kindral — II 72, 132
Iliodor, munk — I 113, 118—9, 266; II 7, 22, 25—6
Irina, suurvürst Paveli tütar — II 264
Irina Aleksandrovna, suurvürstinna — II 168—9, 170—1
Isidor, piiskop — II 29

Izmailovitš, Katarina, revolutsionäär — I 210; II 247
Izvolski, saadik — I 15, 24, 29, 37, 92
Ivan Antonovitš, tsaar — I 207
Ivan Julm — I 151, 192; II 198
Ivanov, kindral — II 201, 205, 212
Ivanov, revolutsionäär — I 210

Janin, kindral — II 83, 111
Januškevitš, kindral — I 65, 90, 175, 238
Jaurès, prantsuse sotsialist — II 221
Jeesus — I 79, 114, 192, 200—1, 206, 245, 317—8, 328, 331, 333; II 62, 72, 74, 82, 158, 164, 171, 265, 267
Jefimovitš, kindral — II 218
Jelabov, terrorist — I 220
Jelena Vladimirovna, suurvürstinna — I 66
Jelizaveta Feodorovna, keisrinna õde — I 18, 78, 80—1, 98, 122, 125—6, 128—30, 133—4, 139, 192, 271, 287; II 181
Jelizaveta Petrovna, tsaarinna — I 18, 153, 193, 203, 329; II 205, 239
Jezerski, Lidia, revolutsionäär — I 210
Jevreinov, tseremooniameister — I 153, 197; II 234
Joann, Kroonlinna vaimulik — I 113—4, 266; II 9
Joann, Tobolski peapiiskop — II 9
Joffre, marssal — I 59, 89, 98, 204, 229, 304; II 50, 82—3, 101
Judenitš, kindral — II 37
Jussupov, Feliks, vürst — I 272, 285; II 159—61, 167—71, 173, 177

Kabalov, kindral — II 165
Kalinin, duuma saadik — II 229
Kaljajev, terrorist — I 129—32, 210
Kantakuzen, vürstinna — II 133
Kapnist, adjutant — II 166
Karageorgievitš, Peeter — II 8
Karalli, tantsijatar — II 168
Karl Friedrich, Holstein-Gottorpi hertsog — I 253
Karl V — II 251
Karol, Rumeenia troonipärija — II 186
Karsanofi, kloostriülem — II 86
Karsavina, tantsijatar — II 247
Katarina I — I 252
Katarina II — I 17, 193, 207, 224—6, 252—3, 329; II 38, 164, 194, 205, 232
Katkov, slavofiil — I 148
Kerenski, A. F. — I 141, 242, 294; II 9, 34, 65, 129, 157, 208, 211, 213, 216—7, 227, 231, 234, 242, 246, 248—9, 254, 257—8, 260—3, 271—4, 276, 278, 282
Kirejevski, slavofiil — I 148
Kirill Vladimirovitš, suurvürst — I 66, 139; II 166, 180, 209
Kitchener, lord — I 323
Klimov, Natalja, revolutsionäär — I 210
Klitšuglu, Serafima, revolutsionäär — I 210
Kluck, kindral — I 97
Knorring, kindral — II 181—3
Knorring, perekond — I 71
Kokovtsev, end. peaminister — I 108, 119—20, 151, 234—5; II 33, 62, 116—7
Koljaba, Mitja, nõdrameelne — I 249, 266—7

Koltšak, admiral — I 134
Kompenski, tiibadjutant — I 56
Konopljannikov, Zinaida, revolutsionäär — I 210
Konovalov, poliitik — II 77, 154, 208, 257—8
Konstantin Konstantinovitš, suurvürst — I 273; II 70
Konstantin, Kreeka kuningas — I 311
Konstantin Suur — I 318
Korff, ülemtseremooniameister — I 70; II 234
Kornilov, kindral — II 238
Korolenko, kirjanik — I 243; II 11, 42
Korotugin, helilooja — II 55
Kossikovski, õuedaam — II 27
Kossorotov, professor — II 163
Kotšubei, perekond — I 285
„ minister — I 329
„ vürst, V. — II 142
Kotzebue, perekond — I 71
Kovalenski, politseidirektor — I 131
Kovalevski, Jevgrafi, duuma saadik — I 217
Kovalevski, Maksim — II 305—6
Krivošein, minister — I 53, 214—6, 276, 310, 316; II 29, 33, 117
Kropotkin, P., revolutsionäär — II 247
Kruedener, Julia — I 158, 329, II 150
Kšessinskaja, baleriin — II 207—8, 210, 247
Kurakin, tseremooniameistri abi — II 234
Kuropatkin, kindral — I 165; II 104
Kutusov, vürst — I 51; II 239
Kuznetsov, lauljanna — II 271

Lafont, prantsuse sotsialist — II 252, 254, 278
Laguiche, de, kindral — I 15, 44, 74, 110, 160, 182, 232, 234; II 83
Lalande, arst — I 166
Lalande, m-me — I 172
Landar, Jeanne — I 166
Lavergne, kolonelleitnant — II 201, 202
Lazovert, de, Stanislaus, arst — II 168, 169, 173
Ledru-Rollin — II 251
Lenin — I 98, 141, 307; II — 9, 34, 64, 129, 157, 246, 254—6, 266, 275
Léonide, feldjääger — II 204, 206
Leontjev, Tatjana, revolutsionäär — I 210
Lieven, vürstinna — I 194
Lihnovski, vürst — I 304
Ljapunov, helilooja — II 55
Lloyd George — I 289
Lobanov, minister — I 96
Loewenwolde, von — I 143
Loman, polkovnik — II 100, 164, 165
Lopatin, nihilist — II 239
Lopuhhin, politseidirektor — I 195
Lorenzaccio — II 162
Loubet, president — I 165
Loucheur, tööstur — II 89
Louis-Philipp — I 228, II 17
Louis, püha — II 17
Louis XIV — II 17
Louis XV — I 203
Louis XVI, — 210, 235
Louise, Badeni suurhertsoginna — I 161
Lucretius — II 60, 75
Ludwig IV, Hesseni suurhertsog — I 191
Lukomski, kortermeister — II 224
Lvov, vürst — I 103, 274; II 213, 216—7, 220, 229, 232, 262, 275, 280

Maikov, politseiagent — I 195

Maistre, de, Joseph — II 114
Makar Ivanovitš, talumees — II 62
Makarenko, kindral — II 203
Maklakov, N., siseminister — I 63, 75, 123, 185—6, 272—3, 280
Maklakov, V., poliitik — I 217, 289, 305; II 69, 87—8, 178, 196, 204, 206, 250—1
Maksimovitš, Joann, piiskop — II 10
Maksimovitš, kindral — II 162
Maltsev, polkovnik — II 100, 165
Mamontov, kaupmees — II 27
Mandrõka, tiibadjutant — II 151
Manuhhin, kohtuminister — I 130
Manuilov — I 167; II 7, 22, 23, 24, 90, 118, 125, 126, 148
Manus, rahandustegelane — II 123, 137, 156, 187
Marat — II 256
Maria, Rumeenia kuninganna — I 139
Maria Aleksandrovna, keisrinna — I 197, 253; II 12, 27
Maria Aleksandrovna, suurvürstinna — I 139
Maria Feodorovna, keisrinna, Pavel I abikaasa — I 253; II 12
Maria Feodorovna, leskkeisrinna — I 122, 253, 273, 285; II 27, 32
Maria-Louise, Hispaania kuninganna — I 185
Maria Pavlovna, suurvürstinna — I 31, 53, 65—6, 143, 161, 273—4; II 30—1, 33, 83, 84, 120, 166, 181—4, 198, 264
Maria Pavlovna (noorem) — II 264
Markov, duuma saadik — I 61
Marras, Armand — II 251
Marx, Karl — I 141; II 256
Marye, Ameerika saadik — II 119
Massenet, helilooja — II 31, 54
Matvejev, Mihhail Aleksandrovitši sekretär — II 216
Medem, von, kindral — I 131
Merežkovski, kirjanik — I 199, 207
Meštšerski, duuma saadik — I 61, 111, 153; II 137
Metternich — I 158
Meyendorff, perekond — I 71
Mickievicz, Adam, luuletaja — I 290
Mihhail Aleksandrovitš, suurvürst — II 27—8, 39, 201, 211, 213—7, 220
Mihhail Feodorovitš, tsaar — I 80, 192
Mihhail Romanovitš, Drutski vürst — II 158
Milan, Serbia kuningas — I 100
Milevski, Korvin — II 45
Militsa, suurvürstinna — I 26, 31, 114—5, 167, 224
Miljukov, P. N. — I 217, 305—7; II 69, 103, 105, 139, 147—9, 154, 195—6, 201, 204, 207—8, 213, 216, 218—21, 226—7, 229, 231—2, 234, 240, 246, 249, 253—5, 257—61, 263, 271, 273—5, 279—80
Milner, Inglise minister — II 190—2, 195
Mirabeau — II 196
Mirbach, krahv, saadik — I 311
Mjassojedov, alampolkovnik — I 224, 236—7, 251, 257; II 78

Mocenigo, Nani, krahv — II 239
Molé, poliitik — II 220
Montanus, häreetik — I 123
Moutet, rahvasaadik — II 252, 254, 276, 278, 280—2,
Mordar, P. — I 266
Morney, diplomaat — II 85
Morozov, revolutsionäär — II 247
Motono, Jaapani saadik — I 21; II 139
Murad, sultan — II 8
Muranov, duuma saadik — II 64
Murat — I 82
Murat, vürstinna — II 133
Mussorgski, helilooja — I 243; II 55, 56
Münnich — I 143

Nabokov, poliitik — II 216, 217
Nahhamkes, poliitik — II 237
Napoleon I — I 82—3, 140, 320; II 22, 177, 222
Narõškin, keisri adjutant — I 122; II 49
Narõškin, ülemõuemeistritar I 232; II 37, 140—1, 242
Narõškin, Natalja, tsaarinna — I 252
Natalia, suurvürst Paveli tütar — II 264
Nehljudov, saadik — I 280
Nekrassov, poliitik — II 154, 216, 217
Nelidov — I 221
Nemanja, Stefan, Serbia kuningas — II 8
Neratov, välisministri abi — II 107, 109—10, 119, 130, 147, 190, 238, 258, 279
Nero, keiser — II 114
Nesselrode, riigimees — II 24
Nesterov, maalija — I 133
Nevdakov, polkovnik — II 167
Ney, marssal — I 82
Nieroth, perekond — I 71
Nikolai, Kreeka prints — I 66
Nikolai Mihhailovitš, suurvürst — I 28, 31; II 89, 161, 183
Nikolai Nikolajevitš, suurvürst — I 26, 28, 31, 51, 53—4, 56, 58—9, 65, 73—6, 88—91, 105—6, 114, 136, 140, 160, 171, 173—4, 177, 179, 181—2, 191, 204, 214, 224—5, 229, 238, 240—42, 263, 271, 276, 287, 292, 295—7, 302—5; II 19, 37, 78, 166, 223
Nikolai, Püha — I 267
Nikolai I — I 151—2, 193—4, 253, 273, 330; II 85, 90—1, 233
Nikolai II — I 15—20, 24—7, 29—33, 36—7, 44, 46—8, 50—4, 56—8, 63, 66, 73, 75—6, 78—81, 84, 86, 95, 100—2, 106, 109—11, 115, 117—24, 127, 130—1, 136—7, 140, 145, 147—56, 158, 160—2, 164—5, 167—72, 179—80, 184, 188, 191, 195, 198, 198, 203—7, 212—4, 219, 222—4, 231—5, 237—41, 248, 252—3, 259—60, 263—5, 267—8, 270, 272—3, 275, 279—83, 285, 287, 291, 293, 296—305, 309—15, 326, 332—3, 335—6; II 10—1, 21, 28—9, 32, 38—41, 44—6, 49—53, 60, 67—74, 76, 78, 80—1, 90—2, 94—6, 107—10, 112—3, 115—8, 120—1, 123—5, 127—8, 130—1, 133, 135—6, 138, 141—6, 149—51, 153—5, 156—60, 167—8, 174—9, 181, 183—7, 190—7, 201—5, 207—15, 221, 223—6, 228—36, 242, 246, 251—2, 259, 266
Nikolajev, kindral — II 30

Nilov, admiral — I 30; II 137, 187
Nolde, parun — II 216, 217
Novosselov, krahv — I 119

Obolenski, Jelizaveta, õuedaam — I 122; II 133
Obolenski, kindral — I 219; II 86
Obrenovitš, Miloš, Serbia vürst — II 8
Odier, Šveitsi saadik — I 186
Odilon — II 220
Olga Aleksandrovna, suurvürstinna — II 27
Olga, Nikolajevna, suurvürstinna — I 29, 233
Olga, Püha — II 244
Olive, õuedaam — II 182, 183
Orlov, Vladimir, militaarkantseleiülem — I 124, 194, 285; II 124
Orlov, vürstinna — II 84
Ostermann, kantsler — I 143
Ovidius — II 59
Ozerov, riiginõukogu liige — II 166

Palaiologos, Andronikos — I 81
Paley, vürstinna — I 300, 302, 303; II 120, 264, 265
Paley, Vladimir — II 264—5
Papus, maag — II 150—2
Pascal — II 62, 72
Pau, kindral — I 224, 232, 234
Pavel Aleksandrovitš, suurvürst — I 31, 60—1, 125, 291—2, 300, 302—3; II 218, 264
Pavel I, keiser — I 252—3, 285, 329; II 12, 113, 184
Peeter, Serbia kuningas — II 8
Peeter Suur — I 151, 193, 207, 244—5, 252—3, 320; II 198, 232
Perovski, Sofia, nihilist — I 209, 220
Petr II — I 193
Petr III, keiser — I 252, 253, 329
Petr Nikolajevitš, suurvürst — I 114, 167, 224, 238
Petraševski, revolutsionäär — I 332
Petrovski, duuma saadik — II 64
Philippe, maag — I 115, 145, 165—72, 267; II 150
Philippe V — I 185
Philippescu, Rumeenia poliitik — II 46, 47, 48
Phokas, Nikophoros — I 81
Pitirim, eksarh — I 11, 29; II 156, 165, 206, 222
Plater-Syberg, Konstantin, krahv — II 45
Plehwe, siseminister — I 195, 221; II 36, 124
Pobedonostsev K. — I 126—7, 142, 207, 219, 247
Poincaré, vabariigi president — I 15, 17—25, 27—30, 42; II 44, 46, 52, 198
Poklevski, saadik — II 15, 21, 239
Pokrovski, välisminister — II 157, 159, 174, 185—6, 190, 192, 197, 199, 202—3, 205, 212
Polivanov, kindral — I 276, 283, 299, 310, 316, 325; II — 15—6, 39, 58, 67, 103, 117, 195
Polivanov, leitnant — II 254
Polovtsov — II 133, 239
Polovtsov, m-me — II 54, 133, 239
Porphürogennetos, Konstantin — I 81
Potemkin — II 38, 209
Potocki, J., krahv — I 136, 138; II 45, 58, 68
Pourtalès, Saksa saadik — I 21, 34, 37, 40—3, 45, 47—9, 55
Prochaska — I 22

Prokofjev, helilooja — II 55
Protopopov, duuma saadik, minister — I 217; II 126—7, 129—30, 134, 136, 139, 146—9, 153—6, 158, 165, 180, 185—7, 189, 200, 202—3, 206
Pugatšev — I 269; II 19
Puriškevitš, duuma saadik — I 61, 290; II 159, 161—2, 168—70, 172—3, 177—9
Puškin, kirjanik — I 253—4, 266; II 56
Putilov, tööstur — I 268—9, 307, 319; II 33, 166, 179
Putjatin, L. S. — II 158
Putjatin, Mihhail Sergejevitš — II 158
Putjatin, Pavel, vürst — II 215
Putnik, vojevooda — II 8

Radoslavov, Bulgaaria poliitik — I 254, 278; II 133
Radziwill, Konstantin, vürst — II 30, 58
Ragozinnikov, Sofia, revolutsionäär — I 210
Rasputin — I 53, 72—3, 76, 92, 98, 107, 110—20, 122—4, 133, 140, 144—7, 165, 179, 188, 191—2, 195, 201, 205, 224, 229, 233, 249, 257, 258—60, 263—7, 270—1, 280—2, 287, 294—5, 297—8, 305, 309, 315—6, 334; II 7, 9—10, 22—3, 25—6, 29, 32, 58, 63—5, 74, 76, 92, 94, 100—1, 109, 111, 113—5, 117—9, 122, 126—7, 129—30, 137, 150, 159—73, 178—9, 186—7, 189, 196—7, 199—200, 210, 231—3, 237
Ratškovski, politseitegelane — I 165, 167, 171, 195; II 23
Rauchfuss, arst — I 121
Remblienski, krahv — II 45
Rennenkampf, kindral — I 93, 163, 174
Ressin, kindral — I 196
Revelstoke, lord — II 190—1, 195
Ribot, minister — II 229, 243, 258—9, 261, 263, 274, 276
Rimski-Korsakov, helilooja — I 280
Rivarol, kirjanik — II 266
Rjurik — II 158
Robespierre — II 278
Robien, krahvinna — II 54
Robien, saatkonna sekretär — I 50; II 54
Rochefoucauld La — II 229
Rodzjanko, duuma president — I 63, 217, 242, 267, 272, 311; II 33, 40, 44, 84—5, 88, 103, 148, 203—4, 206—8, 212, 216—7, 220, 223
Romanov, dünastia — I 193, 207, 212, 249, 252, 253, 273; II 28, 45, 125, 145, 166, 194, 210, 215, 219
Romodanovski, vürst — I 193
Rosen, duuma saadik — I 61
Rožestvenski, admiral — II 123
Rožkov, sotsialist — II 34
Rousseau — II 226
Rževski, Boris, politseiagent — II 22, 25—6
Rudenau, kolonel — II 132
Ruggieri, kindral — II 190, 195
Ruhlov, minister — I 276
Ruzski, kindral — II 202, 212, 223

Sabler, sinodi ülemprokurör — 63, 124, 142, 272, 276, 280; II 10
Sablin, mereväe kapten — I — 259—60
Sainte-Beuve — II 243
Saint-Cyran, jansenist — II 138

Saint-Sauveur, krahv — II 30
Saint-Simon — I 185; II 18
Sahharov, kindral — II 223
Salandra, Itaalia peaminister — I 261
Samoilov, duuma saadik — II 65
Samarin, poliitik, sinodi ülemprokurör — I 119, 281, 310, 312, 316; II 10—1
Samsonov, kindral — I 90—3, 229
Sarrail, kindral — II 116
Sava, püha — II 8
Savinkov, terrorist — I 128, 130, 209, 219
Savinski, saadik — I 69
Savonarola — 256
Sazonov, m-me — II 30
Sazonov, välisminister — I 15—6, 20, 23—4, 29, 33—47, 49—50, 53—4, 56, 60, 62—4, 68, 74—7, 84—7, 89—92, 106, 112, 141, 144—5, 149, 152, 159, 162—3, 174, 176, 180, 188—9, 198, 212—4, 216—7, 222—3, 227, 234—5, 237, 239, 240—1, 248, 254, 261—2, 270, 273, 276, 279, 282—4, 295—7, 309—10, 316, 323, 325, 334, 336; II 15, 21, 23—4, 30—2, 39—40, 45—6, 48, 51, 54, 59, 64, 68, 72—3, 79, 82, 84, 87—9, 92, 94—5, 102, 105—12, 109, 110—1, 116—8, 120—1, 190, 207, 222, 231, 276, 279—80
Scavenius, von, m-me — II 133
Schebest, Agnes, lauljanna — I 135
Scialoja, Itaalia minister — II 190—2, 195
Ségur — I 82
Selivanov, Kondrati, jutlustaja — I 328, 329, 330, 331
Sembat, minister — I 222; II 227
Seneca — II 114
Serafim, pühak — I 116, 145, 169—71
Sergei Aleksandrovitš, suurvürst — I 78, 96, 126—7, 129—31, 195, 271; II 124, 181
Sergei Mihhailovitš, suurvürst — I 249, 251—2; II 190, 224
Seymour, Hamilton, saadik — I 152
Shakespeare — I 227; II 18
Sicaut, tööstur — II 139
Sipjagin, siseminister — I 219
Skirmunt, Roman, krahv — II 45
Skobelev, kindral — I 59, 141; II 129
Skobelev, poliitik — II 237
Smirnova, tantsijatar — II 162, 247
Sobanski, krahv — II 143
Sokolov, komponist — I 230
Sokolov, poliitik — II 65, 237
Solovjev, kaupmees — II 26
Soltõkov, Sergei, Katarina II favoriit — I 252
Sonnino, Itaalia minister — I 261
Sophokles, poeet — II 59
Spalaikovitš, Serbia saadik — I 23; II 7, 8
Spessivtseva, tantsijatar — II 247
Spiridonov, Maria, revolutsionäär — I 210
Spiridovitš, kindral — I 198; II 100, 167
Stackelberg, perekond — I 71
Stahhovitš, Mihhail, riiginõukogu liige — I 61, 63, 300
Steintzy, homöopaat — I 166

Stolõpin, peaminister — I 86—7, 96, 234—5; II 33—4, 117—8, 124
Strauss, David — I 134—5
Stravinski, komponist — II 55
Stuart, Maria, kuninganna — I 135
Sture, Lydia, revolutsionäär — I 210
Stürmer, B., peaminister — I 124, 180; II 20—4, 29, 40, 46, 58—9, 64—9, 71, 73, 82, 84—5, 90, 92, 105, 107, 111, 116, 118, 120, 121, 123, 125—8, 130—1, 133, 135—6, 138—9, 143—8, 153, 155, 206
Stürmer, m-me — II 82, 133—4, 140
Suhhomlinov, kindral — I 54, 76, 93, 98, 104, 106, 177, 180, 236, 270, 276, 280, 283—4, 297; II 44, 67, 78, 142—3
Suhhomlinov, m-me — I 236—7
Suhhotin, kapten — II 168, 169, 173
Suvorin, direktor — I 276
Suvorov, feldmarssal — I 59
Swedenborg — II 150
Svetšin, polkovnik — II 39, 142
Svetšin, m-me — I 151
Szapary, Austria-Ungari saadik — I 22—3, 31, 38, 41, 55, 60
Szeptycki, metropoliit — I 174

Šagor, duuma saadik — II 64
Šahhovskoi, minister — I 310
Šaljapin, laulja — II 41, 54, 56, 77, 87
Šebeko, saadik — II 58
Šegubatov, polkovnik—II 179
Šeremetjev, krahv — I 119, 285
Šeremetjevski, Natalja Sergejevna — II 27
Šidlovski, duuma saadik — II 148
Šingarev, duuma saadik — I 217, 305; II 33, 69, 103, 105, 154, 195, 204, 216, 262
Školnik, Maria, revolutsionäär — I 210
Štšeglovitov, minister — I 61, 63, 123, 206, 222, 272, 276, 280; II 156
Štšerbatov, vürst, siseminister — I 272, 274, 276, 299, 310, 312, 316
Šulgin, duuma saadik — II 206, 208, 211, 213, 223
Šuvajev, kindral—II 67, 149
Šuvalov, krahv — I 194
Šuvalov, krahvinna — II 84

Zabel, kindral — I 197; II 212
Zamoiski, Moritz, krahv — II 45
Zassulitš, Vera, terrorist — I 209

Ždanov, advokaat — I 132
Žilinski, kindral — I 90; II 83
Žukovski, tulundustegelane — II 47

Tanejev, keisri kantselei direktor — I 183
Tanejev, m-me — I 72, 184; II 70
Tatarinov, atašee — II 44, 72, 132
Tatištšev, kindral — II 174, 279
Tatjana Nikolajevna, suurvürstinna — II 163, 165
Teljakovski, teatridirektor — I 138
Teplov, tseremooniameister — II 80, 174

Tereštšenko, minister — II 213, 257, 258
Thomas, Albert, minister — I 222; II 73, 77—84, 87—9, 227, 231, 241, 254, 257—64, 271—4, 276—80
Thorne, Inglise sotsialist — II 252, 280
Thornhill, major — II 96
Tihhomirov, *Ohrana* agent — II 173
Tjufajev, polkovnik — II 26
Tjutšev, poeet — I 148; II 13
Tolstoi, Ilarion, kindral — II 70
Tolstoi, Ivan, linnapea — I 20
Tolstoi, Leo — I 66, 72, 89, 187, 203, 211, 243, 247; II 11, 86—7, 99, 267
Tolstoi, Maria, nunn — II 86
Tolstoi, krahvinna — I 199
Tolstoi, ülem-tseremooniameistri abi — II 234
Tontšev, Bulgaaria poliitik — I 278
Townshend, kindral — II 76
Trepov, kindral — I 196, 209
Trepov, A. F., minister — I 325; II 123, 133—6, 139—40, 149, 154—6, 161, 163, 165—6, 181
Trubetskoi, Grigori, vürst — I 76
Tseretelli, minister — II 220
Tšaikovski, helilooja — I 137, 250; II 162, 271
Tšeidze, poliitik — II 129, 157, 208, 220, 248, 251
Tšehhov, kirjanik — I 187, 243; II 11
Tšenkeli, duuma saadik — I 289
Tšerevin, kindral — I 194
Tšernov, poliitik — I 209, 219; II 34
Tšertkov — II 86
Tšigelski, politseiagent — I 195
Tšihhatšev, duuma saadik — I 217
Turgenev, kirjanik — I 209, 243, 247, 319
Turovitš, m-me — II 75

Ursini, vürstinna — I 185
Urussov, vürst — I 195; II 142
Uspenski, Gleb, kirjanik — I 322

Varnava, vaimulik — I 118; II 9—10, 29, 222
Vassili, N. A. — (vt. Basily)
Vassiljev, matemaatik — II 195
Vassiljev, politseidirektor — II 174
Vassiljev, õuepreester — II 75, 165, 222, 265
Vassilitšikov, Maria — I 309
Vasnetsov — I 119
Venediktov, Sofia, revolutsionäär — I 210
Venizelos, Kreeka poliitik — I 311; II 115
Veressajev, kirjanik — II 11, 43
Veršinin, duuma saadik — II 229
Vetrov, Maria, terrorist — I 209
Victoria, Inglise kuninganna — I 134, 139, 191
Vigny, de, Alfred, luuletaja — II 263
Viktor Emmanuel, Itaalia kuningas — I 261
Viktoria Feodorovna, suurvürstinna — I 66, 139; II 180
Vitalia, lahkusuline — I 245
Viviani, m-me — II 78, 82—3
Viviani, minister — I 20—1, 24, 27—9, 46, 218, 221,

315; II 73, 77—84, 87, 88, 89
Vjazemski, vürst — II 142—3, 160
Vladimir, metropoliit — II 11
Vladimir Aleksandrovitš, suurvürst — I 65
Vladimir, Püha — II 158, 244
Vladimir, suurvürst — I 125
Voinovski, teedeminister — II 190
Vojeikov, õuekomandant — I 124, 196—7, 259, 265—6, 297; II 39, 212, 247
Volkov, kindral — I 280; II 133
Volossatõi, Vassili, lahkusuline — I 244
Volžin, sinodi ülemprokurör — II 11
Voltaire — I 226
Vorontsov, perekond — I 285
Vorontsov-Daškov, krahv — I 295
Võrubova, Anna — I 72, 107, 110, 115, 124, 140, 146—7, 173, 183—5, 188, 205, 260, 270, 272, 280, 285, 287, 291—2, 295, 300—2, 314; II 25, 70, 75, 92, 100, 137, 164, 165, 186, 242
Võrubov, leitnant — I 184

Warburg, Saksa agent — II 148
Wehrlin, atašee — I 252, 256
Wielopolski, krahv, Sigismund — I 76—7, 122; II 45, 58, 68, 103, 143
Wilde, Oscar — II 162
Wilhelm II — I 16, 31, 35, 44, 47—9, 53, 62, 67, 101—2, 133, 159—60, 188, 192, 213—5, 230, 335; II 7, 52, 70, 242
Williams, kindral, I 74; II 111
Wilson, Henry, kindral — II 190, 195
Witte, krahv — I 98—9, 101, 145, 148—50, 164—5, 175, 224—5, 239; II 70, 188
Wladislas, Poola kuningas — I 92
Wrangell, kindral — II 133
Wulfert, von, kapten — II 27, 28

VIGU

	Lk.	Rida	Trükitud:	Peab olema:
I k.	65	4 alt	suurvürst	suurhertsog
	122	19 ülalt	lesk kuninganna	leskkeisrinna
	273	13 „	vürstinna	printsess
	300	8 alt	krahvinna	vürstinna
	309	9 ülalt	Eulenberg	Eulenburg
II k.	222	2 alt	Vassili	Basily
	225	3 ülalt	„	„
	288	22 ülalt	(I veerg) II 24, 241	II 24
	„		I veerg	Gortšakov, V., vürst — II 241
	„	16 alt	(II veerg) Hvostov, A. A.	Hvostov, A. A., kohtu-, pärast siseminister
	„	14 alt	(II veerg) Hvostov, A. N.	Hvostov, A. N., siseminister

PILDITAHVLITE REGISTER

(number märgitseb lehekülge, mille ees pilditahvel asub)

I köide:

M. Paléologue 7
Nikolai II ja ülemjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitš 65
Starets (Rasputin) ja austajannad 113
Jelizaveta Feodorovna (keisrinna õde), keisrinna ja ta tütred Olga ning Tatjana 129
Rasputini kiri M. Paléologue'ile 145
Vene ministreid maailmasõja ajalt (Štšeglovitov, Suhhomlinov, Maklakov, Ruhlov, Kasso) . 225

II köide:

Kaks peaministrit maailmasõja ajalt (Goremõkin ja Stürmer 7
Vene ministreid maailmasõja ajalt I (Šuvajev, Polivanov, A. N. Hvostov, Štšerbatov, Samarin) 17
Vene ministreid maailmasõja ajalt II (Bork, Grigorovitš, Ignatjev, A. A. Hvostov, Krivošein) 65
Keisrinna ja Anna Võrubova 73
Sazonov ja Trepov 113
Kerenski, Rodzjanko ja vürst Lvov 233
End. keisripaari lapsed mais 1917 265

SISUKORD

Lk.

I peatükk (1. jaanuar — 23. veebruar 1916)

Serblaste taganemise „kirjeldamatu kannatuste tee". — Rasputin ja õigeusu kirik. — Inglise-Prantsuse vägi lahkub Gallipoli poolsaarelt. — Mõningaid iseloomustusi vene naisest. — Keiser Wilhelmi ja tsaar Ferdinandi pidulik kohtumine. — Peaminister Goremõkini lahkumine. — Uus peaminister Stürmer ja ta „merimõrtsukast" kaastööline Manuilov. — Rasputin ja Iliodor. — Melodraama *Ohrana*'s. — Keisri venna romaan. — Duuma avamine üllatusega. Jne. 7

II peatükk (25. veebruar — 22. märts 1916)

„Kohutav kuristik" vene ühiskondlikus elus: vahemaa kõrgemate klasside ja külarahva vahel. Vene talupoja ürginimlikkus — Verduni lahingu mõju Venemaal. — Diplomaatlik võitlus Rumeenia sõttaastumise ümber. — Keiser kutsub mind kinoetendusele. — Intiimne vastuvõtt ametlikul audientsil. — Šaljapin „Don Quijotes". — „Boris Godunov". — Tumedad jõud Venemaa ajaloos. — „Oleme teatraalne rahvas..." Jne. 41

III peatükk (23. märts — 1. mai 1916)

Uus pessimismi kriis Vene seltskonnas. Kõnelus fatalismi üle. — Vene vaimulikkude demoraliseerumine. — Stürmeri tagurlik poliitika. Viis rahvasaadikut Siberisse. — Kindral Polivanovi ohverdamine. — Vabameelsete jahedus Prantsusmaa suhtes. — Lihavõtte pühitsemine. — *Starets* koos keisrinnaga armulaual. — Rasputini sünge ennustus. Jne. 58

Lk.

IV peatükk (4. mai — 8. juuni 1916)

Viviani ja Albert Thomas Petrogradis. Nende esitlemine keisrile. — Poola ja Rumeenia küsimus. Vene vägede saatmine Prantsusmaale. — Nõupidamine peastaabis. — Duuma poolt korraldatud bankett. Ilukõne mõju venelastesse. Šaljapin laulab marseljeesi. — Rahvahulkade usk tsaarisse. — Keisrinna vihkab Sazonovit. — Brussilovi hiilgav rünnak. Jne. 77

V peatükk (19. juuni — 18. juuli 1916)

Eine kindral Beljajeviga. — Suurvürsti konflikt Inglise ohvitseriga. — Veel vene naisest. — Keisrinna ja Rasputini suhted. — Duumaliikmete välismaareis. — Ministrid kutsutakse *stavka*'sse. Keiser ühineb Sazonovi liberaalse kavaga. . . 94

VI peatükk (20. juuli — 16. september 1916)

Sazonovi äkiline vallandamine. — Keisritapmise võimaluse hämmastav arutelu. — Rumeenia ühineb liitriikidega. — Sazonov vallandati keisrinna ja Rasputini mõjul. — Keisrinna *camarilla*. „Olukord on traagiline." — Keiser „jätab kõik jumala hoolde"... — Vene sõdurite mäss Prantsusmaal. Jne. 109

VII peatükk (21. september — 25. oktoober 1916)

„Nikolai Aleksandrovitšil ei ole sugugi südant!" — Venemaa ja vabameelsus. Etteheited minule. — Uus siseminister. — „Stürmer on tarvis hävitada." — „Relvastatud revolutsiooni" ettevalmistamine. — Närvihaige poliitiku ja müstilise imearsti hea läbisaamine. — „Rahva hääl" ja keisrinna. — Keskustelu Trepoviga. — Rahandustegelane Manus — Saksamaa peaagent. — Stürmeri lohutussõnad Rumeenia saadikule: „Jumal on suur ja nii hea! ... nii hea!..." Jne. 123

VIII peatükk (31. oktoober — 24. detsember 1916)

Sõjavägi tulistas politseid. Tööliste rahutused. — Lõunasöök välisministeeriumis. — Poola autonoomia väljakuulutamine keskriikide poolt. — Protopopov organiseerib „mustsada". — Miljukovi süüdistuskõne Stürmeri vastu duumas.

Lk.

— Stürmer tahab duumat laiali saata ja Miljukovi vangistada. Valitsuse enamus selle vastu. — Stürmeri vallandamine. — Keisrinna viha. — Trepov — uus peaminister. Protopopov jääb. — „Oo, majesteet, näen Kristust Teie taga!“ Jne. 139

IX peatükk (25. detsember 1916 — 26. jaanuar 1917)

Keisri manifest. — Rasputin tapetud. Draama müstilised asjaolud. Keisrinna meeleheide. Arvatavad tapjad: vürst Feliks Jussupov, suurvürst Dimitri ja duumaliige Puriškevitš. Mõrva vastukaja rahva hulgas. — Laiba avastamine Nevkas. Keisrinna kiri „märtrile“. — Õised matused Tsarskoje Seloos. — Üksikasju mõrvast. — Minu audients keisri juures. — Suurvürstide aktsioon. — Rasputini vaim kummitab... Jne. 159

X peatükk (29. jaanuar — 10. märts 1917)

Liitlaste konverents Petrogradis. Esindajate saabumine. — Konverentsi ebamäärane programm. Pettumus konverentsist. — „Me raiskame aega.“ Minu kõnelus Doumergue'iga. — Ärevus Petrogradis. — Protopopov peab nõu Rasputini vaimuga. — „Tsaarivalitsuse viimsel kontserdil...“ 189

XI peatükk (12.—22. märts 1917)

Mäss areneb revolutsiooniks. — Barrikaadid, rüüstamised, tulekahjud, tänavavõitlused. — Sõjavägi vennastub mässajatega. — Duuma täidesaatev komitee. — Lootused kindral Ivanovile. — Viimne võimalus tsarismi päästmiseks. — „Tööliste ja soldatide saadikute nõukogu.“ — Nikolai II loobub troonist. — Suurvürst Mihhail loobub samuti. — Ajutine Valitsus. — Minu esimene läbirääkimine Miljukoviga. — Minu protest. — Tsaar jätab sõjaväega jumalaga. Jne. . 201

XII peatükk (23. märts — 6. aprill 1917)

Inglise kuningas pakub keisripaarile peavarju. — Rasputini laiba põletamine. — *Sovet* keisri ärasõidu vastu. — Kerenski mõju kasvamine. — *Prikaz* nr. 1. — Soome, Läti, Eesti, Poola jt. nõuded. — Prantsuse avaliku arvamuse eksiteed. — Albert Thomas' missioon. — Kerenski kontrollib end. tsaari valvet. — Austusavaldus revo-

Lk.

lutsiooniohvritele. Matusetalitus Marsi väljakul. „Püha Venemaa kogu mineviku" haudapanek. Jne. 231

XIII peatükk (7.—21. aprill 1917)

Ühendriigid kuulutavad sõja. — Kontsert Maria teatris. Siberi vangid keiserlikus loožis. — Kerenski ja Vera Figneri kõned. — Marsi väljaku tseremoonia — juutide mehkeldus!... — Revolutsioon tuli juhtidele ootamatult. — Vaidlus valitsuse ja *sovet*'i „sõjasihtide" pärast. — Keiserlikkude vangide elu Tsarskoje Seloos. Keisri ükskõiksus, keisrinna erutus. — Kolme prantsuse sotsialistliku rahvasaadiku tulek Petrogradi. — Minu vaidlus nendega. — Kohtuminister Kerenski einestab saatkonnas. — Jälk stseen Helsingis. — Lenini mõju kasvamine. Ta põlvnemine, iseloom, ideestik. Jne. 246

XIV peatükk (22. aprill — 6. mai 1917)

Albert Thomas saabub Petrogradi. — Ta teatab minu peatsest ärakutsumisest. — Meie seisukohtade erinevus. — Üksikasju keisri vangipõlvest. — Vene rahvas aplodeerib vaatemängudele. — „Ma ei teadnud, et maod nii kiiresti nahka vahetavad..." — Kontsert-miiting Mihhaili teatris. „Puhta südamega sunnitööline". — Kerenski romantiline kõne. — Konflikt Ajut. Valitsuse ja *sovet*'i vahel. Tänavavõitlused. Jne. . . 257

XV peatükk (7.—17. mai 1917)

Esitame Albert Thomas'ga oma erinevad seisukohad vabariigi valitsusele. — Kerenski ilukõne. — Minu jumalagajätt vene seltskonnaga. „Õhus tundub nukrust." — Vene vabameelsuse pankrott. — Minu lahkumine Petrogradist. Sazonov jääb maha. — Sotsialistid Cachin ja Moutet sõidavad minuga. — „Tuhande järve maal." — Kõnelus reisukaaslastega vene revolutsiooni tulevikust. — Üleminek piirijõest. Uue Venemaa armetu embleem. — Heidan seljataha viimse pilgu... „Nuta, mu kallis Venemaa, nuta, sest sa pead surema..." 276

Nimede register 284

Pilditahvlite register 299

